

**Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет**

**Жас ғалымдар, магистранттар және студенттердің ғылыми
еңбектер жинағы**

Сборник трудов молодых ученых, магистрантов и студентов

**Collection of works of young scientists, master's and bachelor's degree
students**

Семей, 2017

УДК 37.01:004
ББК 74.04(2):73
Г 54

**Под общей редакцией Курманбаевой Ш.А.
Выпускающий редактор Каражанов М.Д.**

Жас ғалымдар, магистранттар және студенттердің ғылыми еңбектері жинағы / Ш.А. Құрманбаева ғыл. ред. негізінде – №2. – Семей: ҚазИГЗУ, 2017. – 148 бет.

Сборник трудов молодых ученых, магистрантов и студентов / под науч. ред. Ш.А. Курманбаевой. – №2. – Семей: КазГЮИУ, 2017. – 148 с.

Collection of works of young scientists, master's and bachelor's degree students / under scientific. Ed. Sh.A. Kurmanbayeva. - №2. – Semey: KazHJIU, 2017. - 148 p.

ISBN 978-601-248-803-6

В сборнике представлены научные статьи молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов высших учебных заведений и колледжей Республики Казахстан. Сборник содержит наиболее актуальные труды по актуальным вопросам инновационной казахстанской науки. Сборник будет интересен широкому кругу читателей занимающихся научной деятельностью, особенно молодым ученым, докторантам и магистрантам.

Жинақта Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындары мен колледждердің жас ғалымдары, докторанттары, магистранттары және студенттерінің мақалалары ұсынылады. Жинақ қазақстандық инновациялық ғылымның өзекті мәселелері бойынша аса өзекті еңбектерді қамтыған. Жинақ ғылым қызметімен айналысқан кең көлемді оқырмандарға қызықты болады, әсіресе жас ғалымдарға, докторанттар мен магистранттарға қызықты.

The collection contains scientific articles of young scientists, master's and bachelor's degree students of higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan. The collection contains the most relevant works on topical issues of innovative Kazakhstan science. The collection will be of interest to a wide range of readers engaged in scientific activities, especially young scientists, doctoral students and master's degree students.

ISBN 978-601-248-803-6

**© Казахский гуманитарно-юридический
инновационный университет, 2017**

СОДЕРЖАНИЕ

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Абильмажинова Ж.Е., Жампеисов Д.А. Азаматтық процестегі дәлелдемелер.....	5
2. Амирканова Г.Е. Значение объекта уголовного правонарушения.....	7
3. Амирова М.А. Проблемы правового регулирования государственных закупок в РК.....	10
4. Елемесов А.А., Утебаев Э. К. Понятие и содержание производства следственного эксперимента, входящего в третью группу следственных действий.....	12
5. Жанатаева М.Ә. Заңсыз түсік жасауды қылмыстық-құқықтық реттеу мәселесі.....	16
6. Жакупов Е.К., Утебаев Э. К. Об организованных формах преступности в Республике Казахстан.....	20
7. Зейнолла Ж.Қ. Сыбайлас жемқорлық ұғымының даму тарихы.....	23
8. Ильдебаев Р.Е., Утебаев Э. К. Реализация материалов оперативно-розыскной деятельности в ходе досудебного расследования организованных форм общеуголовной и международной преступности.....	25
9. Кадыров Т.С., Утебаев Э. К. Особенности начала досудебного расследования уголовного дела по мошенническим действиям.....	28
10. Кадыров Т.С., Утебаев Э. К. Особенности проведения негласных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий.....	31
11. Калиева О.Д. Понятие режима защиты государственной тайны и его содержание, органы, защищающие государственную тайну.....	32
12. Кемельжанов Д. Қылмыстық іс жүргізу құқығындағы сот дәлелдемелері теориясының тиімділігі мәселелері.....	34
13. Қазыбаев Н. Діни экстремизмнің алдын алудың кейбір мәселелері.....	37
14. Муканов Д.А., Қаражанов М. Д. Қылмыстық заңның кеңістіктегі күші.....	41
15. Нұрғалиева Д.Т. Бөтеннің мүлкін криминалды басып алуға (рейдерлікке) қарсы іс-қимылдың тарихи аспектілері.....	44
16. Нургожин А.Н. Квазимемлекеттік және жеке сектордағы сыбайлас жемқорлық қылмыстылығына қарсы әрекет етудің шетел тәжірибесі.....	47
17. Нурекешов Т.К., Аманғазина М.А. Қазақстанда және шет елдердегі ата – аналардың бала тәрбиесі бойынша құқықтары мен міндеттері туралы көзқарастар эволюциясының тарихи кезеңдері.....	49
18. Нурекешов Т.К., Әбілқайдар А.Ә. Ата-аналардың жеке мүліктік емес құқықтық қатынастарының құрылымындағы тәрбие ұғымы және ерекшеліктері.....	52
19. Разиева Д.Б. Проблемы повышения правовой грамотности молодежи в вопросах договорного регулирования имущественных отношений в семье.....	56
20. Рақымбаева М.Қ., Абдрахманов М.К. Халықаралық қатынастарда бала құқықтары мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудің алғышарттары.....	59
21. Таир А., Утебаев Э. К. Коррупция – составляющий элемент составов преступлений взяточничества.....	61
22. Турсунбаев Ж.С., Егезанова Д.Р. О соотношении «административной юстиции» и «административной юрисдикции» в Казахстане.....	63
23. Утегенова А.Б., Утебаев Э. К. Особенности тактики допроса при изблечении во лжи.....	66
24. Утегенова А.Б., Утебаев Э. К. Теоретические основы допроса как следственного действия, входящего во вторую группу следственных действий.....	69

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Джузбаева Ж.Ж. Валютное регулирование и валютный контроль.....	72
2. Нугербекова А.А., Аубакиров Ф.М. Государственные услуги: качество предоставления на местном и государственном уровнях.....	74
3. Оралбеков А.Н., Абдилдаева Н.Д. Ұлттық мейрамханалардың қазіргі жағдайын талдау.....	77

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. **Айтқазина Б.Е.** Әңгімелеу мәтінін стилистикалық жақтан ұйымдастырудың ерекшелігі.....80
2. **Джанабиллова А.Р.** Қазақ балалар әңгімелерінің жанрлық сипаты83
3. **Иванова Л.Н.** Репрезентация дихотомии добро-зло в древнерусских памятниках письменности. 85
4. **Рақымбаев М.Қ.** Қалқаманда қатар жырланған туған жер мен ана тақырыптары89
5. **Сағындықова М.Ж. М.О.** Әуезовтің «Абай жолы» романындағы «өлшем» концептісі91
6. **Садырбекова Г.** Фольклорлық жанрлардың синтаксистік ерекшеліктері93
7. **Сапиянова Д., Тлебалдина Н.Қ.** Төлеу Көбдіковтың айтыскерлік шеберлігі98
8. **Слямканова М.К.** Оценка и модальность в истории языкознания.....100
9. **Слямкова А.** Қазақ тіліндегі ономастикалық бірліктердің когнитивті тұрғыда зерттелуі104
10. **Тәжмұхаметова А.А., Доскеева Ш.А.** Мұзафар Әлімбаев поэзиясы108
11. **Төрбекова І.Қ. А.** Байтұрсынұлы - қазақ терминологиясының негізін салушы112

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. **Аннаева Ш.А., Ниязова Г.Ж.** Электронды оқулық құрудың тиімді технологиясы116
2. **Бекенова Ә.А., Абдуллина Г.К.** Студенттер құқықтық санасының әлеуметтенуі118

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. **Кайнарқызы Р., Жанғалиев У.К.** XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының саяси идеяларымен жер мәселесіне көзқарастары121
2. **Откельбаева Н.** Социально-экономическая роль электрификации в реконструкции народного хозяйства республики123
3. **Сәдірбаев Ә.Т., Муханғалиева Ж.К.** Ислам дінінің қазақ мәдениетінің дамуына тигізген ықпалы.....128

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

1. **Алипбекова А.Б.** Микрклональное размножение сельскохозяйственных растений.....132
2. **Әмірова Г.О., Исенғалиева Г.А., Смағұлова Д.Б.** Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерваты аумағында мекен етеін киіктердің саны, құрылымы және қалпына келуі.....135

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. **Айтмұхамбетова Б.Е.** Бағдарлама жасау үрдісінде өнімділікті талдаудың ақпараттық технологиялары138
2. **Ардашева Д.Е.** Объектіге бағытталған бағдарламалау ерекшеліктері139
3. **Ахмадиева А.К.** Компьютерлік модельдеу негіздерін оқыту ерекшеліктері141
4. **Дюсенбаева Г.А.** Білім берудегі мультимедиялық технологиялар.....142
5. **Оспанова З.А.** Компьютерлік модельдеуді зерттеу негіздері143
6. **Сакенова Ж.Ж., Фазылбаева Н.Р.** Основные методы формообразования при разработке моделей швейных изделий145

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

ОӘЖ 347.94

Абильмажинова Ж.Е.

магистрант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Ғылыми жетекшісі: Жампеисов Д.А.

PhD докторы, аға оқытушы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕР

Мақала реттелген және қарастырылған процесуалды дәлелдеу құралдарын талдауға арналған. Соттық дәлелдемелерді ұсыну, жинау және зерттеу, сондай-ақ оларды бағалау бойынша әрекеттер қарастырылған.

Түйін сөздер: дәлелдемелер, азаматтық процесуалдық кодекс, құқықтық реформа, азаматтық процесстегі дәлелдеу.

Статья посвящена анализу инструментов регулируемых и рассматриваемых процессуальных доказательств. Рассмотрены действия по предложению, сбору, исследований и оценке судебных доказательств.

Ключевые слова: доказательства, гражданско-процессуальный кодекс, правовая реформа, доказывания в гражданском процессе.

The article is Arguments apply the exact state of the matter in court. The court can not decide on the case that reveals the first state of the case. Thing of justification an attempt that was directed through the argumentation of the state of the matter to identify.

Keywords: argument, civil procedure code, legal reform, evidence in the civil process.

Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан құқықтық реформа мемлекеттік бағдарламасы дәлелдеме құқығының жалпы жағдайын орнату нормасына толықтырулар мен өзгертулер енгізу, соның ішінде дәлелдемелерді бекіту мақсатында ғылыми-техникалық құралдарды пайдалану, дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау, дәлелдемелерді жинау және ұсыну бойынша тараптар құқықтарының артуы, азаматтық сот ісін жүргізу тараптардың айтысуының шындыққа сәйкес келетінін айқындау, дәлелдемелерді жинау кезінде тараптарға оны жүктеу міндеттерінен соттан босатылуы, апелляциялық сатыдағы сот ұйғарымының заңдылығы мен негізділігін толық көлемінде тексеру талаптарын алға шығарды.

Азаматтық сот өндірісі саласындағы құқықтық реформа бұл азаматтар мен ұйымдардың құқықтық қорғалу кепілдемесін жоғарылатады. ҚР Конституциясында кепіл етілген азаматтық құқықтар мен бостандықтарды соттық қорғаудың ұлғаюы, сот билігінің күшеюі сот қызметінің одан әрі дамуы мен жетілдірілуіне зор ықпал етеді. [1, 2]

Азаматтық сот өндірісі саласындағы құқықтық реформаның жүзеге асуының айқын дәлелі ретінде жаңа қабылданған ҚР Азаматтық процесстік кодекс болып табылады, соған байланысты сот ісін жүргізу тараптардың айтысуы мен тең құқықтылығы принципі бекітілді, яғни тараптар азаматтық сот ісін жүргізу барысында өзінің ұстанымын, оны қорғаудың тәсілдері мен құралдарын дербес және сотқа, іске қатысатын басқа да адамдарға тәуелсіз таңдайды. Сот істің нақты мән-жайларын анықтау мақсатында өз бастамасымен дәлелдемелер жинаудан толық босатылған, алайда тараптың уәжді өтініш хаты бойынша оған ҚР АПК көзделген тәртіппен қажетті материалдарды алуға жәрдем көрсетеді.

Бұл ғалым-құқықтанушыларды азаматтық іс жүргізу құқығының жеке институттарын қайта қарауды міндеттейді. Сондай мәселелердің бірі болып соттық дәлелдеу мәнін түсіну болып табылады, оның соттың логикалық ойлау қызметі пәнімен байланысы және соттық зерттеуі, сонымен қатар дәлелдеудің тараптары. [3]

Соттық дәлелдеу мәселелерін зерттеумен көптеген көрнекті ғалымдар шұғылданған, сол себептен құқықтану әдебиетте соттық дәлелдеуді әр түрлі түсіндіреді. К.С. Юдельсон дәлелдеуді белгіленген заңнама бойынша іс үшін маңызы бар тараптардың қызметі және дәлелдемелер ретінде жол беруге болмайтын нақты деректердің тәсілдері, екіжақты тараптардың дауласуын шешу, яғни тараптың талабын немесе қарсылығын негіздейтін фактілер мақсатында қарастырады. Дәлелдеменің субъектілері жайлы айтатын болсақ, оның ішіне тараптар және үшінші тұлғалардың іс үшін маңызы бар, прокурор, сонымен қоса дәлелдеудің міндеті жатқан сот кіреді. [4]

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент Егембердиев Е.О. өз еңбегінде былай деген: «Бүгінгі күні іс үшін мәні бар нақты мән-жайларды дәлелдеу міндеті толығымен тараптар мен іске қатысушы басқа да тұлғаларға жүктелген, ал сот оларға тек қосымша дәлелдемелер ұсынуға және олардың өтініштері бойынша дәлелдемелерді сұратып алдыруға жәрдемдеседі. Егер олар процеске қатысудан

бас тартса (сотқа келуге, іс жүргізуді өкілге тапсыруға, дәлелдемелер ұсынуға), онда мұндай жағдай олар үшін ұтымсыз және сот шешімі де оларға қарсы қабылдануы мүмкін. Бірақ та процеске қатыспаған тарап дәлелдемелер ұсынбаған кезде, ал сот (судья) өз қалауы бойынша сұратып алмаған жағдайда іс бойынша объективті ақиқат мүмкін бе деген сұрақ туындауы мүмкін. Біздің ойымызша, тарап өзінің талаптарының және қарсылықтарының ақиқаттығын тек нақты деректер арқылы дәлелдеуі қажет». [5]

А.Ф. Клейнман бұл сұрақ бойынша мүлде басқа көзқарасты ұстанады. Оның ойынша, азаматтық іс жүргізудегі дәлелдеу – бұл тараптардың және іс үшін маңызы бар үшінші тұлғалардың істі дұрыс шешу мақсатындағы нақты фактілерге сәйкес келетін процессуалдық қызмет. Соттық дәлелдеудің мақсаты болып фактілерді анықтау табылады. Азаматтық істер бойынша «сот төрелігін азаматтық іс жүргізу заңдарында белгіленген ережелер бойынша тек қана сот жүзеге асырады. Соттың биліктік өкілеттілігін кімнің де болса иеленуі заңда көзделген жауаптылыққа әкеліп соғады. Өз қарауына жатпайтын іс бойынша азаматтық сот ісін жүргізуді жүзеге асырған, өз өкілеттігін асыра пайдаланған немесе АПК көзделген азаматтық сот ісін жүргізу принциптерін өзгеше түрде елеулі бұзған соттың шешімдері заңсыз болады және олардың күші жойылуға тиіс. Оның міндеті болып істің сотта талқылануы соттың қалыпты жұмысын және сот отырысы залында қатысып отырған адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Судья дәлелдемейді, ол шешім шығарады. Ал оның міндеті – тараптардың дауласуы мәселесін шешу». А.Ф. Клейнманның ойынша дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалаумен байланысты соттың процессуалдық қызметі соттық дәлелдеу мазмұнына кірмейді.

Сонымен, соттық дәлелдемелер – бұл іс үшін маңызы бар нақты мән-жайларды көрсететін шынайы фактілер.

АПК-нің 63 бабына талдау жүргізсек, дәлелдемелер болып тек белгілі бір фактілер жиынтығы табылады. Осыдан қорыта келе, дәлелдеме – іс жүзіндегі фактілер, ол:

- біріншіден, заңды негізде алынған,
- екіншіден, іске қатысты,
- үшіншіден, заңда көзделген тәсілдермен белгіленген, яғни заңда көзделген дәлелдемелердің түрлері.

Соттық дәлелдемелерді сипаттайтын бірінші белгі – соттық дәлелдемелер заңды тәсілмен алынған нақты деректер. Заңды бұза отырып, алынған дәлелдемелер сот шешімінің негізінен алынбайды және заңдық күші жоқ деп танылады, сондай-ақ іс үшін маңызды кез келген жағдайды дәлелдеу кезінде қолданылмайды. Бұл белгіде дәлелдемелерге жол беру ережесінің бірі байқалады. Дәлелдемеге егер ол азаматтық іс жүргізу кодексімен белгіленген тәртіппен алынса жол беріледі. Іс бойынша куәлардан жауап алу, тараптардан және үшінші тұлғалардан түсініктеме алу, заттай және жазбаша дәлелдемелерді, сарапшылардың қорытындыларын алу заңнамамен жүзеге асырылуы тиіс. Нақты деректерге дәлелдеме ретінде жол бермеу, сондай-ақ іс бойынша өндірісте пайдалануды шектеу, өз бастамасы бойынша немесе іске қатысушы тұлғалардың өтініші бойынша белгілейді. Соттық дәлелдемелердің екінші белгісі – соттық дәлелдеме іс үшін маңызды болатын, іске қатысы бар нақты деректерден тұрады. Іске қатысты дәлелдемелер болып табылады, егер дауды дұрыс шешу үшін мәнді болатын жағдайлардың барын немесе жоқтығын бекітсе, яғни заңды фактілер және өзге жағдайларды бекітетін немесе теріске шығаратын дәлелдемелер.

Ғылыми әдебиетте айтылғандай, азаматтық іс жүргізу заңында белгіленген соттық дәлелдеме белгілеріне негізделетін «соттық дәлелдемелер» ұғымын айқындайды (П.П. Гуреев) [6].

Соттық дәлелдемелерді сипаттайтыны бірінші белгісі – заңды негізде алынған нақты фактілерді айқындайтын соттық дәлелдемелер.

ҚР Конституциясының 77 бабының 3 тармағы 9 тармақшасына сәйкес «заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды». Заңды бұза отырып алынған дәлелдемелер заңды күші жоқ деп танылады және соттың шешіміне негіз бола алмайды, сондай-ақ іс үшін маңызы бар кез келген мән-жайларды дәлелдеу үшін пайдаланылмайды [1].

Соттық дәлелдеменің бірінші белгісі ретінде дәлелдемелердің жарамдылығы ережесінен көрінеді (қалған екі ереже соттық дәлелдеменің үшінші белгісін қарастырған кезде ашылады). Егер дәлелдеме АПК 65 бабының 1 тармағында көзделген тәртіппен алынса, сот оны жарамды деп таниды. Куәлардан жауап алу, тараптардың және үшінші тұлғалардың түсініктемелері, жазбаша және заттай дәлелдемелер, сарапшының қорытындысы заңда белгіленген тәртіпте сотпен жүргізіледі.

Соттық дәлелдеменің екінші белгісіне тән фактілер туралы мәліметтер тараптар мен үшінші тұлғалардың түсініктемелерінен, куәлардың айғақтарынан, сарапшылардың қорытындыларынан,

заттай дәлелдемелерден, процестік әрекеттердің хаттамаларынан, сот отырыстарының хаттамаларынан, аудио-, бейнежазбаға, процестік әрекеттердің барысын және нәтижелерін көрсететін бейнеконференцбайланыс жүйелерін пайдалану арқылы алынған деректерден және өзге де көздерден алынуы мүмкін (АПК 63 б. 2 т.).

Соттық дәлелдемелердің бұл белгісінде тағы да бір дәлелдемелердің қатыстылығы ережесі көрініс табады, сот заң рұқсат еткен дәлелдемелерді ғана пайдалана алады. Дәлелдемелер ретінде тек фактілік мағлұматтар қолданылады. Олар:

- тараптардың және үшінші тұлғалардың түсініктемелері;
- куәнің айғақтары;
- жазбаша дәлелдемелер;
- заттай дәлелдемелер;
- сарапшының қорытындысы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (2011.02.02. өзгерістер мен толықтыруларымен берілген) 30 тамыз 1995 жыл қабылданған. – Алматы. Жеті жарғы, 2014
2. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» ҚР-ның №132 конституциялық заңы, 25.12.2000 жылы қабылданған. /Казахстанская правда, 2000, 30 декабря//
3. Қазақстан Республикасының азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ, Астана, 2016.
4. Юдельсон К.С. Проблемы доказывания в советском гражданском процессе. - М., 1951.
5. Егембердиев Е.О. Азаматтық сот ісін жүргізудің принциптері. Оқу құралы. - Астана, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 92 б.
6. Гуреев П.П. О понятии судебных доказательств. Журнал "Советское государство и право". 1996.

ОӘЖ 343

Амирканова Газиза Ерлановна

магистрантка 1 курса, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ЗНАЧЕНИЕ ОБЪЕКТА УГОЛОВНОГО ПРАВОНАРУШЕНИЯ

Бұл мақалада қылмыстық құқықтағы қолсұғушылық объектісі толық ашылған. Қол сұғушылық объектісін анықтау арқылы нақты қылмыстық құқық бұзушылықтың заңды табиғаты ашылады.

Түйін сөздер: *қылмыстық құқық бұзушылық, қол сұғушылық объектісі, объектінің мағынасы.*

В настоящей статье раскрыто полностью значение объекта посягательства в уголовном праве. Правильное определение объекта посягательства предоставляет возможность определить юридическую природу конкретного уголовного правонарушения.

Ключевые слова: *объект уголовного правонарушения, объект посягательства, значение объекта.*

In this article, the significance of the object of encroachment in criminal law is fully disclosed. The correct definition of the object of encroachment provides an opportunity to determine the legal nature of a specific criminal offense.

Keywords: *object of criminal offense, object of encroachment, object value.*

Значение объекта определяется прежде всего тем, что это один из элементов состава уголовного правонарушения. Следовательно, объект входит в основание уголовной ответственности. Это значит, что для привлечения лица к ответственности по конкретной статье Уголовного кодекса необходимо установить на какой объект было направлено совершение уголовного правонарушения, какому объекту желало причинить вред своими действиями конкретное лицо и, в частности, какому именно объекту этот вред был причинен либо создавалась угроза причинения такого вреда.

Правильное определение объекта посягательства предоставляет возможность определить юридическую природу конкретного уголовного правонарушения. Если виновный, нападая на человека, желает лишить его жизни, - это уголовное правонарушение против личности. А если нападение преследует цель завладеть имуществом потерпевшего, то в таком случае по своей юридической природе совершаемое уголовное правонарушение относится к посягательствам на собственность. В этом второе значение объекта уголовного правонарушения.

Далее, правильное определение объекта посягательства имеет значение - в определенных случаях для ограничения сходных между Особой уголовных правонарушений и их правильной квалификации. Например, преступник жестоко избивает свою жертву. Через несколько дней потерпевшая скончалась. Для того чтобы: правильно квалифицировать содеянное, необходимо установить на какой: объект был направлен умысел виновного - жизнь или здоровье. В зависимости

от решения этого вопроса уголовное правонарушение будет квалифицировано как убийство либо причинение тяжкого вреда здоровью, повлекшего по неосторожности смерть потерпевшей.

И, наконец, значение объекта в том, что он является одним из критериев отграничения уголовных правонарушений от иных правонарушений.

Таким образом, объект уголовного правонарушения это общественные отношения, охраняемые уголовным законом, на которые направлено конкретное посягательство и которым уголовным правонарушением причиняется вред либо создается реальная угроза причинения труда.

Роль объекта в определении преступности деяния. Постановка объекта защиты от уголовного правонарушения под уголовно-правовую охрану не может рассматриваться как нечто случайное, простое механическое последствие антиобщественного человеческого поведения. Она подчинена определенным объективным закономерностям. Дело в том, что человеческое поведение, признанное государством преступным, не просто физический процесс в окружающей среде, а сложное явление. В нем сочетаются закономерности психофизические и развития как человеческого общества, так и природы.

Причинно-следственные закономерности антиобщественных проявлений могут быть раскрыты только в процессе их познания. Большие возможности для этого открылись в связи с появлением в арсенале средств научного поиска социологии уголовного правонарушения, которая называется криминологией. Необходимо изучать закономерности в постановке под уголовно-правовую охрану того или иного объекта, факторы, влияющие на превращение общего правонарушения в категорию уголовного правонарушения, возможности реального обеспечения охраны объекта. Все связано в свою очередь с проблемой эффективности борьбы с тем или иным правонарушением, в том числе и нарушениями уголовно-правовых норм.

Общественная опасность - одна из важнейших категорий всего учения о уголовном правонарушении, заслуживающих всестороннего как уголовно-социологического, так и уголовно-правового анализа. В последнее время под влиянием нового направления - криминологии появилось стремление ученых изучить общественную опасность. Однако оно пока что проявляется односторонне, поскольку общественная опасность изучается, в основном, лишь со стороны субъекта уголовного правонарушения. Таковы монографические исследования А.Б. Сахарова «Личность преступника и причины преступности» [1,с.174], В.Д. Филимонова «Общественная опасность личности преступника» [2,с.115], П.С. Дагеля «Учение о личности преступника в советском, уголовном праве» [3,с.123], Н.С. Лейкиной «Личность преступника и уголовная ответственность» [4,с.142] и другие. Не менее важное значение имело бы, на наш взгляд, изучение общественной опасности с объективной и субъективной сторон, а также с позиции объекта уголовного правонарушения. Разумеется, это не исключает возможности общего подхода к данной проблеме и достижения весомых результатов исследования».

Вопрос об общественной опасности конкретного деяния (действия или бездействия), постановка под уголовно-правовую охрану того или иного объекта должны быть решены в зависимости от того, как мы подойдем к самим; критериям, определяющим степень общественной опасности деяния, которая превращает его в ранг уголовного правонарушения.

Факторов, обуславливающих установление общественной опасности, много. Здесь же систематизированы лишь те из них, которые имеют непосредственное отношение к объекту уголовного правонарушения. Из анализа ныне действующего законодательства следует, что существуют несколько критериев, определяющих степень общественной опасности и побуждающие законодателя издать закон или ввести отдельную уголовно-правовую норму именно об уголовной ответственности и наказании виновного.

1. Исключительная с точки зрения законодателя ценность защищаемого материального либо морального блага. Важность самого объекта уголовно-правовой охраны играет решающую роль критерия постановки под защиту. К характеристике данного критерия примыкают и те статьи, где в качестве преступного последствие указывается лишь на возможность причинения ущерба объекту охраны, утрата документов, содержащих государственную тайну, нарушение правил безопасности движения и эксплуатации транспорта и другие. Во всех указанных случаях даже отдельный факт совершения уголовного правонарушения наносит непоправимый или трудновосполняемый ущерб объекту охраны.

2. В ряде случаев объект охраны может и не терпит столь непоправимого ущерба от уголовного правонарушения, как это имеет место, например, при захвате власти заговорщиками. Однако частое совершение данного преступного деяния может причинить такой ущерб объекту охраны, что под

угрозой окажется само его существование. Исходя из этого, законодатель и ставит объект под уголовно-правовую защиту. Этот критерий можно было бы назвать условно «количественным», определяемым «распространенностью» данного правонарушения.

3. Следующий критерий связан с особенностями предмета уголовного правонарушения. Его особенности или свойства могут быть в свою очередь подразделены на такие, которые направлены на видовую и количественно-объемную характеристику предмета.

В ряде случаев законодатель выделяет общественную опасность деяния, исходя из специфических свойств предмета уголовного правонарушения и в системе ныне действующих уголовных кодексов.

Однако общественная опасность того или иного преступного деяния в большей мере связана с количественно-объемной или «размерной» характеристикой предмета посягательства. Например, признание такого уголовного правонарушения, как хищение (государственного или общественного) имущества мелким, крупными или особо крупным. С этой стороны данный показатель связан и с последствием уголовного правонарушения, отраженном в объекте охраны.

Отказ законодателя от прежней формулировки на этот счет представляется вполне обоснованным, поскольку отсутствие вредных последствий, по существу, поглощается признаком малозначительности. Выделение понятия «отсутствие вредных последствий» в самостоятельный критерий в прежнем уголовном законодательстве неоправданно отрывало последствия деяния, отражающиеся на охраняемом объекте от других признаков уголовного правонарушения и в первую очередь от объекта.

Однако вредные последствия деяния, отражаемые на объекте охраны, могут быть неоднородными. В специальной юридической литературе различают основные и квалифицирующие последствия. Первые из них являются обязательным элементом любого уголовного правонарушения, и их отсутствие означает, что его вообще нет, вторые не предусмотрены в качестве признаков основного состава уголовного правонарушения, но размер или характер их существенно влияет на степень общественной опасности деяния.

Для оценки степени общественной опасности конкретного правонарушения имеют значения не только основные, но и квалифицирующие последствия.

4. Особенности или состояние субъекта как объекта уголовного правонарушения могут образовать самостоятельный критерий для постановки его под уголовно-правовую защиту.

Человек, как известно, носитель множества общественных отношений. Законодатель берет под уголовно-правовую охрану его по-разному. В зависимости от того, носителем какого общественно-ценного отношения выступает. Одно и то же лицо. Например, статья о террористическом акте особо охраняет жизнь и здоровье лиц, наделенных особыми полномочиями, представляющими собой олицетворение общественных и государственных интересов, тогда как жизнь и здоровье других граждан охраняются от преступных посягательств в обычном порядке.

5. Объектом уголовно-правовой охраны может объявляться благо интерес в зависимости от специального места нахождения либо расположения.

О важной роли отмеченного критерия для постановки под уголовно-правовую охрану того или иного объекта свидетельствуют такие уголовного правонарушения, которые признаны общественно-опасными на всей территории Республики, хотя места их возможного совершения обязательно указаны законодателем как один из существенных признаков. В качестве примера можно назвать хулиганство, совершение которого обязательно предполагает так называемое общественное место - клубы, парки, улицы, заведения и так далее.

6. Объектами уголовно-правовой охраны становятся и те, на которые совершено посягательство в определенное, точно зафиксированное или указанное законодателем время.

В этом отношении, в первую очередь, следует указать на воинские уголовные правонарушения. Целый ряд посвященных им статей главы прямо предусматривает уголовную ответственность за деяние, совершенное в военное время или в боевой обстановке. Но не только нормы о воинских уголовных правонарушениях ограничивают уголовную наказуемость определенным временем. В действующем законодательстве встречаются и некоторые другие нормы, не имеющие отношения к воинским уголовным правонарушениям, но в которых также указаны на время, играющего решающую роль в определении преступности того или иного правонарушения.

7. Следует выделить в качестве самостоятельного критерия для определения степени общественной опасности деяния обстановку совершения уголовного правонарушения, что не всегда и

не полностью совпадает со временем. В этом плане прежде всего следует указать на стихийное бедствие - пожар, наводнение, землетрясение и так далее.

8. Уголовное правонарушение - всегда человеческий поступок, поэтому объект невозможно отрывать от воздействующего на него субъекта. Об объекте можно говорить лишь при наличии субъекта. Это общее положение накладывает свой отпечаток и при постановке под уголовно-правовую охрану любого объекта. Так, в целом ряде случаев законодатель, объявляя уголовным правонарушением то или иное правонарушение, исходит из учета особенностей субъекта, посягающего на объект.

Список использованной литературы

1. Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. М. : Госюриздат, 1961. - 279 с.
2. Филимонов В. Д. Общественная опасность личности преступника. Томск, 1970 - 277 с.
3. Котов Д.П., Сирота С.И. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. - Владивосток, 1970. - 132 с.
4. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. Изд-во ЛГУ, 1968 – 128 с.

УДК 34

Амирова Меруерт Аскаровна

*Докторант I курса специальности «Юриспруденция»,
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей*

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК В РК

Бұл тақырып теориялық және практикалық жағынан да өте маңызды. Тауар нарығындағы ірі сатып алушы болып табылатын мемлекет мемлекеттік сатып алу және өткізу нарығында заңнамалық қатынастарды егжей-тегжейлі реттеуге тырысады. Мемлекеттік сатып алу объектілері болып мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын мекемелердің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін қажетті тауарлар, жұмыстар мен қызметтер (денсаулық сақтау, мемлекеттік органдар, соттар және т.б.) табылады.

Түйін сөздер: мемлекеттік сатып алу, шарт, бюджет, ақша, мемлекет, құжат, жеткізуші.

Данная тема весьма актуальна как в теоретическом, так и в практическом смысле. Государство являясь крупнейшим покупателем на товарном рынке, стремится детально отрегулировать в законодательном порядке складывающиеся отношения на рынке государственных закупок и продаж. Объектами государственных закупок являются товары, работы и услуги, необходимые для обеспечения нормальной жизнедеятельности учреждений, финансируемых из государственного бюджета (здравоохранение, государственные органы, суды и т.д.)

Ключевые слова: государственные закупки, договор, бюджет, деньги, государство, документ, поставщик.

This topic is highly relevant both in theoretical and in practical sense. The government being the largest buyer in the commodity market, seeking details to regulate in legislation the relations on the market of state purchases and sales. Objects of public procurement are goods, works and services required for the normal functioning of institutions financed from the state budget (health care, government agencies, courts, etc.)

Keywords: public procurement, contract, budget, money, the state, the document provider.

В настоящее время вопрос о соблюдении законодательства Республики Казахстан о государственных закупках является одним из основных «камней преткновения» в деятельности юридических лиц с участием государства.

Законодательство РК о государственных закупках основывается на Конституции РК и состоит из норм Гражданского кодекса, Закона о государственных закупках и иных нормативных правовых актов РК (НПА РК).

Правовое регулирование государственных закупок основано на следующих основных принципах, продекларированных в Законе о государственных закупках и в перечисленных выше НПА РК:

- оптимального и эффективного расходования денег, используемых для государственных закупок;
- предоставления потенциальным поставщикам равных возможностей для участия в процедуре проведения государственных закупок, кроме случаев, предусмотренных данным Законом;
- добросовестной конкуренции среди потенциальных поставщиков;
- гласности и прозрачности процесса государственных закупок;
- оказания поддержки отечественным производителям товаров, поставщикам работ и услуг.

Данная тема весьма актуальна как в теоретическом, так и в практическом смысле. Государство являясь крупнейшим покупателем на товарном рынке, стремится детально отрегулировать в

законодательном порядке складывающиеся отношения на рынке государственных закупок и продаж. Объектами государственных закупок являются товары, работы и услуги, необходимые для обеспечения нормальной жизнедеятельности учреждений, финансируемых из государственного бюджета (здравоохранение, государственные органы, суды и т.д.)

Осуществление государственных закупок в РК производится несколькими способами:

- 1) способом запроса ценовых предложений
- 2) способом конкурса
- 3) способом из одного источника, через товарные биржи
- 4) способом аукциона

Исходя из этого, я решила провести анализ преимуществ и недостатков системы государственных закупок на данный момент. Сразу хочется отметить одно из самых главных преимуществ системы – четко налаженный, хорошо структурированный и жестко регламентированный процесс осуществления закупки. На сегодня благодаря электронной системе государственных закупок Правительство сэкономило около 3.8 млрд.тенге бюджетных средств. В целом за 4 года работы электронной площадки экономия по электронным государственным закупкам способом запроса ценовых предложений составила около 80 млрд.тенге.

На мой взгляд, основными преимуществами электронных государственных закупок являются:

- 1) эффективный способ борьбы с коррупцией
- 2) реальная экономия бюджетных средств
- 3) удобство работы в сфере гос.закупок
- 4) создание эффективных условий для здоровой конкуренции
- 5) поддержка развития отечественного малого и среднего бизнеса

Но многие положения закона вызывают вопросы. Очень большой проблемой в закупочной деятельности является то, что основным критерием победы в торгах является цена. И как следствие низкое качество товара, низкое качество выполнения условий договора, низкое качество поставщиков, выполняющих договор. Считаю, что введение жесткого нижнего предела снижения цены увеличит эффективность государственных закупок.

Далее ситуация, когда в рамках выполнения договора, после поставки товара ненадлежащего свойства, заказчик имеет очень ограниченный перечень действий:

- 1) расторгнуть договор через суд
- 2) расторгнуть договор по соглашению сторон
- 3) принять товар со всеми недостатками

Выбор не богат. Чаще всего решением этой проблемы является приемка некачественного товара. На сегодня данный вопрос не проработан полностью. Поэтому предлагаю ввести штрафные санкции как для заказчика, так и для поставщика, расторжение договора в одностороннем порядке (т.е. где поставщик так же имеет полное право расторгнуть договор в одностороннем порядке, в случае ненадлежащего исполнения своих обязательств заказчиком).

А теперь еще о плюсах. Помнится, совсем недавно было много разговоров о закупках золотых часов, норковых шапок, роскошных автомобилей, яхт и т.д. Хочется верить, что данные действия гос.заказчиков бесследно и навсегда исчезнут. Так как появилось «нормирование гос.закупок», под которым подразумевается установление требований, в том числе предельной цены, к закупаемым заказчиком товарам.

Следующей, немаловажной проблемой является проведение гос.закупок, связанных с детским питанием в школах и в детских садах. Низкокачественные продукты, срывы поставок – вот неполный перечень проблем этой области. Думаю это можно решить с введением такой процедуры, как «конкурс с ограниченным участием», где в приоритет ставят «квалификацию поставщика», а не стоимость товара.

Далее поговорим о «реестре недобросовестных поставщиков», где существует много пробелов. Например, ситуация в которой компания, попавшая в реестр, ровно через 2-3 недели возвращалась в торги в новом обличье, с новым названием, но с тем же директором и учредителями. И такая проблема также может быть решена.

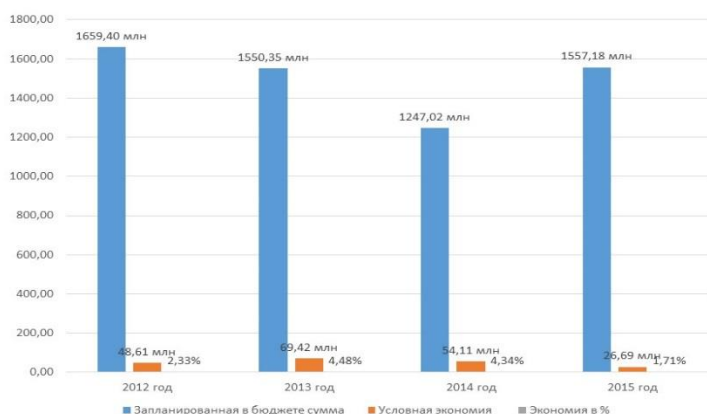
В реестр попадает вся группа людей, открывших организацию и все эти люди будут вноситься туда, в случае если компания станет «недобросовестной».

Таким образом, можно сделать вывод, что Казахстан постепенно переходит от бумажного варианта проведения каких-либо процедур к современным условиям работы. Никто не будет спорить, что многие недостатки решились и решаются после придания закупкам всесторонней открытости,

прозрачности, так как сегодня представлена подробная информация о размещении торгов, доступны планы закупок, результаты исполнения договора. Все это, общедоступные данные повышающие прозрачность области государственных закупок.

В завершение следует отметить, что нами были подняты лишь некоторые из проблем государственных закупок, нуждающихся в законодательном уточнении. Данная статья - одна из работ, имеющих целью обосновать необходимость внесения изменений в Закон о государственных закупках. Вместе с тем, во всех имеющихся работах наблюдается большой разброс мнений, порой диаметрально противоположных. В одном прослеживается единство, что Закон во многом ориентирован не на наиболее полное удовлетворение потребностей хозяйствующих субъектов, а на общую формализацию процесса государственных закупок.

Ясно одно - чтобы создать эффективную нормативную базу для оптимального правового обеспечения деятельности публичных компаний, необходим всесторонний пересмотр действующей системы государственных закупок.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан «О государственных закупках» от 21.07.2007г., с.1
2. Постановление министра финансов Республики Казахстан от 23.06.2015г. №379, с.5-6
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27.12.2007 г. №1301 «Об утверждении Правил осуществления государственных закупок», с.14-16
4. Газета «Казахстанская Правда» от 27.01.2012 г. №30-31 (26849-26850) с.11
5. Журнал // Финансы Казахстана// «Опыт Соединенных Штатов Америки» Алматы, 2012г., с.12
6. Журнал // Финансы Казахстана// «Опыт Европейского Союза» Алматы, 2012г., с.8
7. Журнал «Законотворчество» с.22-25
8. Газета «Спектр» №29 (809) от 18.07.2012 с.4
9. Газета «Казахстанская Правда» №6 (30), июнь 2013г. с.28-32
10. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 14.12.2012 г. №5 «О применении судами законодательства о государственных закупках»
11. Постановление Правительства Республики Казахстан от 15.05.2012 г. № 623 «Об утверждении Правил проведения электронных государственных закупок»

УДК 343.9:343.102 (574)

Елемесов А.А.

магистрант 1 курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

Научный руководитель: Утебаев Э. К.

кандидат юридических наук, профессор кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ПРОИЗВОДСТВА СЛЕДСТВЕННОГО ЭКСПЕРИМЕНТА, ВХОДЯЩЕГО В ТРЕТЬЮ ГРУППУ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

Мақалада тергеу әрекеті тергеу экспериментінің заманауи түсінік беруге тырысқан. Тергеу әрекеті тергеу экспериментін жүргізудің сотқа дейінгі тергеуді жүзеге асыруда болжамды криминалистикалық тактикалық әдістерді қолдануды талдаған.

Түйін сөздер: тергеу эксперименті, сотқа дейінгі тергеу, қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеуде жеке криминалистикалық тактикалық әдістер, комбинациялар мен операциялар, тергеу және жасырын тергеу әрекеттері, жедел-іздістіру шаралары.

В статье предпринимается попытка изложить современное понятие следственного действия следственный эксперимент. Предпринимается попытка изложить примерные криминалистические тактические приемы, реализуемые в ходе досудебного расследования при производстве следственного действия следственный эксперимент.

Ключевые слова: следственный эксперимент, досудебное расследование, частная криминалистическая методика досудебного расследования уголовных правонарушений, криминалистические тактические приемы, комбинации и операции, следственные и негласные следственные действия, оперативно-розыскные мероприятия.

The paper attempts to explain the concept of modern investigative action an investigative experiment. An attempt is made to present exemplary forensic tactics implemented during the pre-trial investigation in the manufacture of investigatory action an investigative experiment.

Keywords: investigative experiment, pre-trial investigation, a private forensic technique of pre-trial investigation of criminal offenses, forensic tactics, combinations and operations, investigations and secret investigative actions and operational-search measures.

Необходимо отметить, что следственный эксперимент входит в третью группу следственных действий. Специфика этих действий, по мнению В.И. Комиссарова, заключается в том, что они предназначены к отображению объектов, одновременно содержащих информацию, выраженную в слове, т.е. вербальную, и физических свойствах [1]. Кроме следственного эксперимента в данную группу входят: проверка и уточнение показаний на месте, опознание. По нашему мнению, исходя из содержания новой редакции уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, необходимо включить и такие негласные следственные действия. Перечислим их в виде примера: негласная контролируемая поставка, негласный контрольный закуп и негласные внедрение или имитация преступной деятельности [2].

Следственный эксперимент происходит от латинского слова (- проба, опыт) проводится с целью проверки и уточнения данных, полученных в результате иных следственных и негласных следственных действий, и версий по уголовному делу, а также для получения новых доказательств.

Следственный эксперимент дает возможность проверить фактические данные, полученные в результате допросов, предъявления для опознания, осмотра места происшествия, проверки и уточнения показаний на месте и других следственных и негласных следственных действий. При этом орган, ведущий уголовный процесс, получает новые фактические данные, подтверждающие либо опровергающие ранее полученную информацию.

Следственный эксперимент состоит в выполнении опытных действий, соответствующих проверяемым показаниям или версиям, в условиях и с использованием средств, орудий, способов, аналогичных или максимально приближенных к имевшим место, если исходить из показаний или версий.

Следственный эксперимент является самостоятельным - ст. 258 УПК РК - следственным действием. Название — эксперимент — свидетельствует о том, что сущность его состоит в проведении опытных мероприятий. Они могут осуществляться с целью получения новых или проверки уже имеющихся доказательств. Например, показаний свидетеля, потерпевшего и т. п.

Эксперимент может проводиться для проверки следственной версии о механизме совершения преступления, о причине и условиях какого-либо события, о происхождении или появлении проверяемых фактов и т. д. Например, требуется установить, мог ли свидетель увидеть и опознать человека при свете дульного пламени, когда этот человек стрелял ночью из охотничьего ружья. Или:

- мог ли водитель, находясь на своем месте в кабине транспортного средства, увидеть возникшее препятствие на определенном расстоянии от него;

- мог ли свидетель слышать разговор, происходивший в соседней комнате;

- мог ли подозреваемый самостоятельно изготовить фальшивый денежный знак;

- можно ли было вынести похищенный телевизор через пролом в стене, и т. п.

Во всех подобных случаях проводятся опытные действия — воссоздание проверяемого события в условиях, максимально приближенных к тем, которые имели место при совершении преступления. Степень приближения зависит от характера эксперимента, обстановки, в которой он будет осуществляться, от возможностей реконструирования этой обстановки. Проведение следственного эксперимента не должно создавать опасность для жизни и здоровья его участников и иных лиц, находящихся в данном месте. Эксперимент не должен причинять какой-либо материальный ущерб, создавать опасные последствия. И, наконец, эксперимент, т. е. входящие в него

опытные действия, не должны унижать честь и достоинство граждан.

Так, для проверки возможности совершения изнасилования в кабине «Volvo» следователь предложил потерпевшей лечь на сиденье и принять позу, в которой она находилась в момент насилия. Подобные указания следователя и их реализация, несомненно, были связаны, если бы потерпевшая не отказалась их выполнять, с унижением чести и достоинства человека.

Перечислим характерные особенности эксперимента, позволяющие отличить его от иных следственных действий.

1. При следственном эксперименте совершаются действия, максимально сходные с теми, которые имели или могли иметь место в действительности в процессе преступного события. Какого-либо исследования при этом не производится, несмотря на то, что эксперимент или опыт обычно является частью исследовательской работы. При следственном эксперименте проводится только наблюдение и фиксация хода опытных действий и получаемых результатов. Цель его — наглядная демонстрация возможности или невозможности проверяемого события или действия.

2. Опыты в рамках следственного эксперимента проходят в обстановке, максимально приближенной к той, в которой происходило или могло происходить проверяемое событие. Это может потребовать реконструкции обстановки, воссоздания такого расположения объектов и лиц, которое они занимали в момент преступления.

3. Как всякий опыт, следственный эксперимент предусматривает неоднократное проведение проверяемых действий в данной ситуации. При этом условия проведения могут изменяться в некоторых пределах, диктуемых логикой или заданной альтернативностью условий ситуации. Например, при проверке возможности слышать разговор или речь, всегда предлагают произносить обусловленную фразу с различной степенью громкости. Подобная тактика позволяет исключить влияние посторонних факторов и способна обеспечить стабильность и достоверность получаемых результатов.

Указанные признаки следственного эксперимента позволяют отличать его от таких следственных действий, как осмотр, проверка показаний на месте, предъявление для опознания, а также от экспертизы.

В ходе осмотра изучаются только материальные источники доказательств, а при следственном эксперименте это могут быть как материальные, так и идеальные источники. Например, показания свидетеля, потерпевшего, обвиняемого. При осмотре следователь обязан изучать и фиксировать все обнаруженное в том виде, как оно наблюдалось в момент осмотра, при следственном эксперименте допустимо реконструирование обстановки.

Следственный эксперимент необходимо отличать и от проверки показаний на месте. Эти действия имеют некоторое сходство, так как оба служат целям проверки и уточнения доказательств. Однако различия между ними более существенны, нежели сходство. При проверке показаний не проводится каких-либо опытных действий, не может быть никакого варьирования условий — смысл состоит в воспроизведении данных ранее показаний в фактической обстановке с целью установить их достоверность путем сопоставления с этой обстановкой.

Не следует смешивать следственный эксперимент и с предъявлением для опознания, хотя они иногда оказываются взаимосвязанными. Известен ставший хрестоматийным случай из практики, когда потребовалось провести следственный эксперимент, чтобы установить достоверность опознания. Свидетельница, которая не могла заснуть из-за духоты в помещении, вышла на балкон в два часа ночи. С балкона она увидела момент убийства, разглядела и запомнила внешность преступника. При предъявлении для опознания она указала на подозреваемое лицо. Возникли серьезные сомнения в том, можно ли в условиях неосвещенного двора безлунной ночью разглядеть лицо человека. Для проверки такой возможности был проведен следственный эксперимент. Такой же темной ночью свидетельница, следователь и понятые заняли места на балконе квартиры свидетельницы. С некоторым интервалом во времени во дворе на месте убийства появились лица, которых свидетельница хорошо знала. Всех их она узнала и назвала по именам. Ни следователь, ни понятые не могли рассмотреть черт лица этих людей. Как выяснилось в дальнейшем, достоверное восприятие предметов в темноте было особенностью зрения свидетельницы. Проведенный эксперимент подтвердил достоверность опознания. Иными словами, если возникают сомнения, мог ли опознающий правильно воспринять признаки объекта, например, внешность человека, признаки предмета, транспортного средства и т. п., то необходимо сначала провести следственный эксперимент.

От экспертизы следственный эксперимент отличает то, что в ходе него не проводится

исследований, подобных экспертным. То есть, хотя при экспертизе эксперименты проводиться могут. Результаты эксперимента должны быть очевидны для всех участников и не требовать специальных познаний, как это происходит при экспертизе.

Успешное выполнение эксперимента требует последовательной реализации следующих мероприятий.

1. Принятие решения о производстве эксперимента лицом, производящим следствие, или в том числе судом—в стадии судебного следствия.
2. Определение цели и способов проведения следственного эксперимента.
3. Выбор места и времени.
4. Определение количества участников и роли каждого из них.
5. Создание условий проведения следственного эксперимента, например, реконструкция обстановки, подбор объектов, предметов и т. п.
6. Практическое осуществление опытных действий.
7. Фиксация хода и результатов следственного эксперимента, его оценка.

С помощью следственного эксперимента устанавливаются следующие обстоятельства;

- возможность восприятия в определенных условиях явлений, событий возможность увидеть, услышать, опознать и т. п.;

- возможность совершения при определенных условиях какого-либо действия. Например, возможность совершить какое-либо действие принципиально либо за определенный промежуток времени и т.п.;

- возможность наступления в определенных условиях того или иного события, например, возможность самовозгорания, взрыва и т. п.;

- механизм и последовательность событий;

- механизм образования следов на месте происшествия;

- отдельные обстоятельства расследуемого события, например, взаимное расположение транспортных средств, месторасположение стрелявшего из огнестрельного оружия и т.п.;

В следственной практике с помощью следственного эксперимента могут быть решены и иные вопросы.

Эффективность производства следственного эксперимента во многом определяется качеством предварительной подготовки, в ходе которой орган, ведущий уголовный процесс, должен определить:

- точное время и место производства эксперимента;

- круг его участников;

- какое явление (событие) и каким образом должно быть воспроизведено;

- какие опытные действия и сколько раз предполагается проводить;

- какие средства фиксации результатов следственного действия следует применить.

С учетом целей следственного эксперимента и проводимых в ходе него действий орган, ведущий уголовный процесс, в каждом конкретном случае решает вопрос о привлечении к проведению следственного эксперимента тех или иных лиц, участвующих в производстве по уголовному делу.

В связи с этим к участию в следственном эксперименте орган, ведущий процесс, вправе привлечь лицо, чьи показания проверяются, равно как иных лиц, могущих быть заинтересованными в проведении эксперимента - подозреваемого, защитника, потерпевшего, гражданского истца, гражданского ответчика, их представителей, эксперта, специалиста. При необходимости в проведении следственного эксперимента могут принимать участие статисты.

Участникам эксперимента разъясняются его цели и порядок проведения, а также их права, связанные с возможностью:

- делать по поводу следственного эксперимента и делать подлежащие внесению в протокол замечания и заявления, знакомиться с протоколом следственного эксперимента и делать подлежащие внесению в него замечания и предложения относительно полноты и правильности проводимых с его участием действий;

- приносить жалобы на действия органа уголовного преследования.

При производстве экспертизы необходимо соблюдение следующих условий:

1) эксперимент должен проводиться в условиях максимально приближенных к тем, в которых происходили воспроизводимые события или действия. Например, по возможности - на месте

происшествия, с использованием тех же предметов и орудий, которые использовались при совершении преступления, в аналогичных погодных условиях, в то же время суток и т.п.;

2) опытные действия должны воспроизводить проверяемое действие с максимальной точностью;

3) опытные действия, проводимые в ходе эксперимента, необходимо повторять несколько раз.

Несоблюдение требований норм расцениваются как нарушение требований уголовно-процессуального закона, ставящее под сомнение доказательственное значение данных, полученных по результатам проведения следственного эксперимента.

В необходимых случаях при производстве следственного эксперимента производится фотографирование, звуко- и видеозапись, киносъемка, применяются другие научно-технические средства, составляются планы, схемы, чертежи. Однако они являются лишь дополнительными средствами фиксации, иллюстрирующими сведения, содержащиеся в протоколе следственного эксперимента.

Протокол, составленный с соблюдением требований статьи 199 УПК РК, является основным процессуальным документом, фиксирующим ход и результаты проведения следственного эксперимента. В протоколе подробно излагаются условия, ход и результаты следственного эксперимента и указываются:

- с какой целью, когда, где и в каких условиях производился эксперимент;
- в чем конкретно выразилось воспроизведение обстановки и обстоятельства события;
- какие действия, в какой последовательности, кем и сколько раз производились; какие получены результаты.

В протоколе следственного эксперимента отмечается, в том числе:

- если какое либо существенное условие опыта воспроизвести не удалось;
- если подлинные предметы заменены однородными;
- содержание и последовательность серий и вариантов опытов с указанием на результаты в каждой серии и каждом варианте.

К протоколу прилагаются планы, рисунки, чертежи, фотоснимки, а при производстве сложных экспериментов - материалы аудио- и видеозаписи.

Список использованной литературы

1. Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики. Саратов, 1987 – 74 с.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2016. – 368 с.

ОӘЖ 343.6

Жанатаева Меруерт Әсетқызы

1 курс магистранты Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ЗАҢСЫЗ ТҮСІК ЖАСАУДЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада заңсыз түсік жасаудың қылмыстық-құқықтық сипаттамасы берілген. Автор заңсыз түсік жасаудың статистикасын берген, объективтік жағының элементтеріне талдау жасаған.

Түйін сөздер: заңсыз түсік жасау, қылмыстық-құқықтық сипаттама, қылмыстық жауаптылық.

В статье дана уголовно-правовая характеристика незаконного аборта. Автором дана уголовная статистика, проанализированы объективные признаки состава уголовного правонарушения.

Ключевые слова: незаконный аборт, уголовно-правовая характеристика, уголовная ответственность.

The article gives a criminal-legal description of illegal abortion. The author gave the criminal statistics, analyzed the objective features of the composition of the criminal offense.

Keywords: illegal abortion, criminally-legal characteristic, criminal liability.

Бүгінгі күннің күн тәртібіндегі басты мәселе – халықтың санын арттырып, саналы ұлт ұрпағын көбейту. Бұл үдеден шығу үшін дені сау ұрпақты өмірге әкеліп, қоғамда салауатты өмір салтын қалыптастыру міндет. Мұндай тапсырманы өз Жолдауында Мемлекет басшысы да нақтылап берген еді. Әлбетте, демографиялық ахуалды жақсартуда ана мен баланың денсаулығы маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында «ең қымбат қазына – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары», – деп жарияланған [1,4б.]. Осыған орай Қазақстан Республикасындағы барлық құқық салалары, оның ішінде Қылмыстық құқық та адамды қорғауды өзінің міндеті деп санайды.

Ана мен бала денсаулығын сақтау - денсаулық сақтау жүйесі алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев ана мен бала денсаулығын еліміздің қазіргі және болашақтағы дамуындағы басым бағыттарының бірі ретінде анықтады. Сондықтан еліміздің стратегиялық құжаттарында және ҚР Президенті Жолдауларында ана мен бала өлімін азайту қажеттігі атап көрсетілді.

Өлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру үшін Қазақстанның ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексіні көтеру жұмыстарын жалғастыру керек. Бұл істе нәрестелер өлім-жітімі көрсеткіші маңызды рөл атқарады.

Қазақстан халқының санын көбейтуге кедргі болып табылатын жағдайлардың бірі жүкті әйелдердің заңсыз түсік жасауы. Заңсыз түсік жасау үрдісі бүкіл әлемде де, біздің елімізде де жыл жанап артып келеді. Сондықтан заңсыз түсік жасаумен күресті қылмыстық-құқықтық тұрғыдан бастау қажет деп санаймын.

Қазіргі таңда құқықтық зерттеулердің ішінде адам өмірінің репродуктивті салаларын қылмыстық-құқықтық қорғау аз зерттелген мәселе болып табылады. Оның ішінде заңсыз түсік жасау мәселесін ерекше атап айта аламыз. Бұл тақырып шет мемлекеттерде өткен ғасырдан бастап зерттеле бастағанымен, біздің елімізде әлі жеткілікті түрде зерттелмеген. Сондықтан қылмыстық құқық теориясының қазіргі жағдайына баға бере отырып, осы тақырып терең және жан-жақты арнайы зерттеуді қажет етеді деп санаймын.

Түсік жасату туралы деректер ерте заманнан-ақ белгілі. Ол туралы мәліметтерді Гиппократ, Ибн Синна, Аристотель мен Цицеронның еңбектерінен кездестіруге болады. Ертедегі медицина атасы Гиппократ жасанды түсік жасау, түсік тастау заңсыз деп есептеген. Гиппократ мектебінен шыққан ол кездегі дәрігерлер: “...мен ешқашан түсік тастатуға дәрі-дәрмек қолданбаймын” деп ант берген.

Қазіргі таңда елімізде заңсыз түсік жасату мәселесі өзекті болып отыр. Өкінішке орай, түсік жасату процессі кез келген адамға қол жетімді болып тұр. Түсік жасатушы әйелдерді мемлекеттің демографиялық саясаты да заңсыз түсік жасатудың жауапкершілігі де тоқтата алмай отыр.

Түсік жасау деп заңда белгіленген тәртіппен жасанды жолмен жүктілікті бұзуды айтамыз.

Жалпы түсік жасаудың екі түрі бар:

Біріншісі - құқыққа сай, жүктілікті жасанды түрде үзу немесе аборт – жүктілікті үзу және жатырдағы біткен ұрықты өмірге қабілеттілік мерзіміне жеткізбей дәрі-дәрмектік немесе хирургиялық әдістерді қолдана отырып және әйелдің (заңды өкілінің) жазбаша ақпараттандырылған келісімін ала отырып, жүктілікті үзу, жатырдан ұрықты алып тастау, яғни медициналық көрсеткіштің негізінде әйелге қауіп төну кезінде заңға сай жасанды үзуді айтамыз.

Екіншісі - заңсыз түсік жасау, яғни медициналық білімі жоқ адамның әйел мен баланың денсаулығына зиян келетінін біле тұра түсік жасауы жасауы.

Түсік жасаудың қауіптілігі жоғарыда көрсетілген әрекеттерді тиісті білімі және құралы жоқ, талапты қанағаттандырмайтын тұлғаның жасауы. Егер түсік жасау емдеу мекемесінен тысқары жерде жүзеге асырылса (аса қажеттілік жағдайларынан басқа) түсік жасалатын әйел ауру болса немесе медициналық, әлеуметтік көрсеткіштер бойынша оған түсік жасауға негіз болмаса және түсік жасағанына 6 ай мерзім өтпесе, түсік заңсыз жасалған деп танылады.

Түсік жасауды жүзеге асыру осындай қызметті жүзеге асыруға лицензия алған арнаулы мекемелерде жүзеге асырылуы тиіс. Кәмелетке толмаған адамның жүктілікті жасанды түрде үзуі олардың ата-аналарының немесе өзге де заңды өкілдерінің келісімімен жүргізілуі тиіс. Жүктілікті жасанды түрде жоюдың медициналық негіздерінің тізімін ҚР Денсаулық сақтау ісі жөніндегі агенттігі анықтайды, ал әлеуметтік көрсеткіштердің тізімі Қазақстан Республикасы бекіткен ережелер бойынша белгіленеді.

Жүктілікті жасанды түрде үзудің тәртібі мен шарттарын арнайы уәкілетті орган бекітеді.

Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі N 193-IV Кодексінің 104-бабы бойынша:

Жүктілікті жасанды түрде үзу

1. Әйелдің жүктілікті жасанды түрде үзуге құқығы бар.

Жүктілікті жасанды түрде үзудің алдын алу мақсатында дәрігерлер моральдық-этикалық, психологиялық және физиологиялық теріс салдарларды, ықтимал асқынуларды түсіндіруге бағытталған әңгімелер өткізуге міндетті.

2. Жүктілікті жасанды түрде ұзу әйелдің қалауы бойынша жүктіліктің он екі аптаға дейінгі мерзімінде, әлеуметтік көрсеткіштер бойынша - жүктіліктің жиырма екі аптаға дейінгі мерзімінде, ал жүкті әйелдің және (немесе) шарананың өміріне қатер төндіретін медициналық көрсеткіштер болған кезде (шарананың дамуы мен жай-күйінің өмірмен сыйыспайтын туа біткен кемістігі түзелмейтін монотектік генетикалық аурулар болған кезде) - жүктіліктің мерзіміне қарамастан жасалады.

3. Кәмелетке толмаған адамның жүктілікті жасанды түрде үзуі олардың ата-аналарының немесе өзге де заңды өкілдерінің келісімімен жүргізіледі.

4. Емдеу-профилактикалық ұйымдарда әйелдің қалауы бойынша жүктілікті жасанды түрде үзуге дейін және одан кейін, контрацепция әдістері мен құралдарын жеке іріктеуді қоса алғанда, медициналық-әлеуметтік консультация өткізіледі.

5. Жүктілікті жасанды түрде үзудің тәртібі мен шарттарын уәкілетті орган бекітеді [2].

Түсік жасату әсіресе, жасөспірімдер арасында өсіп келеді. Жыл сайын дүние жүзінде 500 мың бала туу жасындағы әйелдер жүктілік әсерінен қайтыс болады екен. Оның 15%- қауіпсіз түсік жасаудан кейін ауырып қайтыс болған әйелдер. Өлімнің 98%-ы дамымаған елдерге тиесілі. 8 айға дейінгі мерзімде түсік жасаудан қайтыс болу 1000-нан 0,9-3,5-ті құрайды, дамыған елдерде 100 000-нан 1.

Еуропа елдерінің заңнамалары түсік жасау тәжірибесінде үшке бөлініп қарастырылады.

Бірінші түрі ең либералды «өтініш арқылы» жүзеге асыратын мемлекеттер. Түсік жасауға әртүрлі медициналық және әлеуметтік көрсеткіштерге байланысты Англия, Венгрия, Исландия, Кипр, Финляндия елдерінде рұқсат етіледі.

Ал екінші түрі неғұрлым қатал заңдар түсік жасауға тек кейбір жағдайларда ғана рұқсат етеді: әйелдің денсаулығына физиологиялық және психикалық зиян қауіпі болса, ұрық дұрыс дамымаса және зорлау нәтижесінде болса (Испания, Португалия, Польша, Швейцария).

Үшінші, тек әйелдің денсаулығына қауіп төнген ерекше жағдайларда ғана рұқсат берілетін өте қатал заңдар (Мальта және Ирландия). Жалпы бүкіл әлемді алатын болсақ, түсік жасаудың 10% әйелді аман алып қалу мақсатында, 3% физиологиялық және психикалық денсаулығын сақтап қалу мақсатында, 2% зорлауда нәтижесінде, 50 % ұрықтың дұрыс дамымауы нәтижесінде, 23% экономикалық және әлеуметтік жағдайларға байланысты, 12 % әйелдердің өтініштері бойынша жасалады екен.

Жүктілікті заңсыз түсік жасау жолымен тоқтату тек дәрігерді қылмыстық жауапкершілікке тартуға әкеліп соқтырмайды, сондай-ақ түсік жасатқан әйелдің денсаулығына теріс әсерін тигізеді, бедеулікке апарып соқтырады.

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек елімізде ҚР ҚК-нің 319- бабы заңсыз түсік жасату бойынша 2014 жылы 7 қылмыстық іс, 2015 жылы 35 қылмыстық іс (151 қылмыстық іс тоқтатылған), 2016 жылы 10 қылмыстық іс (74 қылмыстық іс тоқтатылған), 2017 жылдың сәуір айына дейін 2 қылмыстық (11 қылмыстық іс тоқтатылған) іс қозғалған. Бұл Бас Прокуратура сайтынан алынған ресми көрсеткіш болып табылады. Бұдан өзге анықталмаған, тіркелмеген заңсыз түсік жасау қылмыстары көп екендігі барлығымызға мәлім [3]. ҚР Қылмыстық кодексінің Заңсыз түсік жасау 319-бабының санкциясының қатал емес. Осы себепті Қылмыстық Кодекстің 319-бабында жаза тағайындауды анағұрлым қатайтуды ұсынамын [4]:

319-бап. Заңсыз түсік жасау

1. Тиісті бейіндегі жоғары медициналық білімі жоқ адамның түсік жасауы- бес мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бес жыл мерзімге бас бостандығынан шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2. Осы баптың бірінші бөлігінде көзделген, бірнеше рет жасалған іс-әрекет он мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не он жылға дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не он жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

3. Тиісті бейіндегі жоғары медициналық білімі бар адамның заңсыз түсік жасауы- белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойғы мерзімге айыра отырып, жиырма мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

4. Абайсызда жәбірленушінің өліміне не оның денсаулығына ауыр зиян келтіруге әкеп соққан заңсыз түсік жасау- белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойғы мерзімге айыра отырып, отыз мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не өмір бойғы мерзімге бас бостандығынан шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Жалпы әйелдердің түсік жасатуына себеп болатын әртүрлі субъективті және объективті факторлар бар. Субъективті факторларға халықтың санитарлық-мәдени көрсеткіштерінің төмендігі, контрацептивті құралдарды қолданбауы және қолдана алмауынан жүктілікті жоспарлай алмауы, жүктілік құпиясын ешкімге білдіргісі келмеген және моральдық тұрғыдан ұят деп санайтындығынан және әйелдердің заңи сауатсыздығы жатады.

Заңсыз түсік жасауға итермелейтін объективті факторларға материалдық қиындықтар, некеде болмауы, тұрғын-үй жағдайының қанағаттандырмауы, мемлекет тарапынан алынатын жәрдемақылардың аздығы жатады.

Қазіргі уақытта Америка, Еуропа елдерінде бала туу көрсеткіші мүлдем азайып кетті. Сондықтан, Еуропа халқы жылдам қартаюуда. Келешекте мұнда жұмыс істейтін жастардың қалмауы әбден мүмкін. Дәл осындай қиын жағдайды қазір Ресей мен Беларусь те бастан өткеруде. Атап айтар болсақ, Ресейде соңғы жылдары туу көрсеткіші әр мың әйелге 12,9 баладан келсе, бұл көрсеткіш Беларусьте 12,2 баланы құрапты. Бірақ Батыс елдері бұл қиындықпен күресуде. Соның нәтижесінде, 2014 жылы Ресейде туу көрсеткіші рекордтық деңгейге жетіп, бір жылда 2 миллионға жуық сәби жарық дүниеге келді. Себебі дәл осы жылы Ресейде отбасындағы әрбір екінші бала үшін мемлекет 10 мың доллардан сыйақы беруге шешім шығарды. Бұл қадам елдегі туу көрсеткішін бірден 15 пайызға өсірді. Сол сияқты біздің елімізде болашақ аналарға осындай қолдау көрсету керек.

Заңсыз түсік жасау қылмысының көбеюіне көптеген факторлардың әсері бар. Оның ішінде жоғарыда атап өткендей әлеуметтік-экономикалық, материалдық қиындықтар, некеде болмауы, тұрғын-үй жағдайының қанағаттандырмауы, мемлекет тарапынан алынатын жәрдемақылардың аздығы жатады. Сондықтан бұл мәселелердің орынды шешім табуы тиіс. Осы тұрғыда мынадай іс-шаралар жүзеге асыру қажет деп ойлаймын:

1. Халықтың санитарлық-мәдени деңгейін көтеру мақсатында БАҚ-да, көшедегі баннерлерде т.с.с жерлерде түсік жасауға байланысты жарнама, видео-роликтер беру қажет.

2. Әйелдердің заңи сауатсыздығын жою мақсатында жүкті әйелдерге ауруханаларда заңи консультациялар беретін арнайы кабинеттер ашу.

3. Мемлекет тарапынан әлеуметтік жәрдемақылардың сомасын өсіру қажет.

4. Жасырын заңсыз түсік жасалатын мекемелерді анықтау үшін арнайы рейдтер ұйымдастырып, аурухана, клиникаларды тексеріп отыру.

Осылайша, заңсыз түсік жасатуға елімізде әртүрлі әлеуметтік және экономикалық жағдайлар себеп болуда. Қазіргі таңда елімізде халық санын көбейтеміз, демографиялық жағдайды жақсартамыз деп жатырмыз. Мексика, Бангладеш, Индонезия елдерінде түсік жасауға заңмен тиым салынған. Осы елдерде түсік жасатқан әйел қылмыстық жауаптылыққа тартылатын болған. Бұл тәжірибені біздің елімізге де енгізу қажет (ерекше жағдайлардан бөлек) деп ойлаймын. «Өмірге сәби әкелетін келіншектерге жеңілдіктер қарастырып, оларға жағдай жасаған жөн. Сонда біздің халқымыз өседі, өнеді, мемлекеттігімізді ұстап тұратын саны да, сапасы да мықты ұлтқа айналамыз», - деп белгілі демограф Мақаш Тәтімов айтқандай мемлекет тарапынан жүкті әйелдер жағдайын жақсартатын жіне заңсыз түсік жасауды қылмыстық жауапкершілікке тартатын нормативтік актілерді жетілдіру қажет[5]. Ана мен баланың денсаулығын сақтау барысында заңсыз түсік жасаудың алдын алып, тиым салғанымыз жөн.

Заңсыз түсік жасауға жауапкершілікті көздейтін қылмыстық заңнама ары қарай зерттеуді қажет етеді. Қазіргі уақытта бұл сұрақ маңызды әлеуметтік мәселені шешуге тікелей қатысты болғандықтан Қазақстанда өзекті сұрақтардың бірі болып табылады. Елдегі демографиялық ахуалдың өсуі үшін заңсыз түсік жасауды қылмыстық жауапкершілікке тарту арқылы жақсартуға болады деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
2. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі N 193-IV Кодексі.
3. pravstat.prokuror.kz.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі.
5. <http://thenews.kz/>

УДК 343.9:343.102 (574)

Жакупов Е.К.

магистрант 1 курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

Научный руководитель: Утебаев Э. К.

кандидат юридических наук, профессор кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

ОБ ОРГАНИЗОВАННЫХ ФОРМАХ ПРЕСТУПНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Мақала Қазақстан Республикасында қылмыстың ұйымдасқан түрлерінің заманауи құбылыстарының ерекшеліктерін сипаттауға тырысады.

Түйін сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық әрекетке қатысы, ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым, қылмыстық қоғамдастық.

В статье предпринимается попытка охарактеризовать особенности современного феномена организованных форм преступности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, соучастие в уголовном преступлении, организованная группа, преступная организация, преступное сообщество.

The article attempts to characterize the features of the modern phenomenon of organized forms of crime in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: criminal offense, complicity in a criminal offense, organized group, criminal organization, criminal community.

Организованная преступность – феномен современной действительности и имеющая теперь транснациональные корни, межличностные и международные связи. Общественная опасность ее очевидна. Организованная преступность, резко обостряя криминогенную обстановку в Республике Казахстан, ощутимо влияет на различные сферы общественной жизни.

В экономической сфере она, например, контролирует все проявления теневой рыночной экономики и подрывает экономические рычаги общества. В социальной сфере ее влияние выражается главным образом в усилении необоснованной дифференциации населения по признаку материальной обеспеченности, открытом пропагандировании образа жизни, основанного, как правило, по выражению криминологов на “полукриминальном менталитете”, навязывании обществу своих особых представлений о нравственности, своей “преступной субкультуры”, деформации общечеловеческих ценностей. Отмечается политизация организованной преступности, вторжение ее в сферу политических интересов государства.

Специфика организованной преступности в широкой консолидации и высокой степени сплоченности преступных формирований, их сложной иерархической структуре, вооруженности, коррумпированности с высшими эшелонами власти и транснациональных связях. В научных работах, например, фигурируют такие понятия как “организованные преступные формирования”, “Организованные преступные группировки”, “преступные объединения”, “организованные группы”, “преступные организации”, “сообщества”, “группировки воров в законе”, “объединение преступных групп” и т.д. Причем многие из указанных названий употребляются как синонимы, что свидетельствует о недостаточной разработке понятийного аппарата организованной преступности. В теории уголовного права вопрос о соучастии как форме совместной преступной деятельности был и остается на сегодняшний день одним из наиболее дискуссионных.

Анализ изученных за два года более 50-ти уголовных дел об организованной преступной деятельности показывает, что подавляющая часть этих формирований – это организованные группы; остальная часть – преступные группировки – по терминологии, принятой во многих странах, но некриминализованная действующим уголовным законодательством республики, несмотря на то, что деятельность их более общественно опасна, чем деятельность организованных групп.

Но более закономерной, на наш взгляд, и именно она импонирует нам, является постановка вопроса не о выделении указанных преступных формирований в самостоятельную форму, а рассмотрение их как особой разновидности существующих и закрепленных законом форм соучастия организованной группы или преступной организации. Соответственно актуальным остается вопрос о сущности преступных группировок и их правовой оценке, который также не находит однозначного решения.

Изучение деятельности таких формирований, как отмечают общеизвестные российские криминологи, показывает, что численность преступных группировок варьирует от 5-10 до 20-30

человек, а преступления совершаются, как правило, на местном уровне: в одном или нескольких административных районах города, области, республике. Большинство преступных действий носит замаскированный, нелегальный характер. В целом – это сплоченная, устойчивая общность лиц, заранее объединившихся для совершения одного или нескольких преступлений, отличающаяся строгим порядком планирования преступных действий и имеющая одного или нескольких главарей. На основании указанных признаков делается вывод, что преступные группировки представляют организационно простейший уровень в структуре организованной преступности и могут рассматриваться в качестве разновидности организованных преступных групп.

В отличие от преступных организаций у них, как правило, отсутствует сложная иерархическая структура, сравнительно ограничена география их преступной деятельности. Разделяя в целом с учетом изложенного позицию общеизвестных авторов, рассматривающих преступные группировки разновидностью организованной группы, полагаем тем не менее, что неоднородность организованных групп, как и других форм, их динамичность не исключает возможности перерастания их в преступные организации.

Следует также отметить, что довольно продолжительное время в теории уголовного права отсутствовало единство мнений и относительно банды. Закон так же не выделяет ее в качестве самостоятельной формы соучастия, но криминализирует бандитизм (ст.268 УК РК) как самостоятельный состав преступления. Не отрицая повышенной степени общественной опасности деятельности банды, теоретики и практики расходились во мнениях о том, что относится ли она к организованной группе или к преступной организации. Если до введения нового уголовного кодекса вопрос этот оставался чисто теоретическим, хотя ошибки в правоприменительной практике допускались и тогда, то после криминализации “создания и руководства организованной преступной группой или преступным сообществом (преступной организацией), участия в преступном сообществе” (ст.262 УК РК) и необходимости разграничения статей 262 и 268 УК РК, он приобрел особое как теоретическое, так и практическое значение. Что же касается общей криминализации преступной группировки, предлагаемая отдельными авторами, то в отличие от банды она охватывает чрезмерно широкую сферу преступной деятельности и законодательно сконструировать специальный состав преступления в этом плане чрезмерно сложно, можно сказать практически не возможно. Более того, в подобной криминализации, на наш взгляд, нет необходимости.

Полагаем, что уголовно-правовая оценка преступных группировок определяется законодательной оценкой повышенной степени общественной опасности организованной группы в целом. Наряду с этим законодатель, используя альтернативные и относительно-определенные санкции с характерным для них широким диапазоном наказаний, обеспечивает возможность для индивидуализации наказания участников совместной преступной деятельности с учетом степени организованности преступных формирований, в том числе и преступных группировок, как наиболее общественно опасной разновидности организованной группы.

С учетом изложенного можно прийти к следующему выводу:

1. Типология организованных преступных формирований базируется на положениях института соучастия, в частности его форм, уточняя и развивая их путем конкретизации и детализации особенностей преступной деятельности.

2. Соответственно наиболее удачным представляется следующая система (типология) организованных преступных формирований, с некоторыми уточнениями и дополнениями признаков отдельных ее составляющих:

- организованная группа, определение которой совпадает с формой соучастия (ч.3 ст.31 УК РК);

- преступная группировка, которая предполагает устойчивую общность лиц, заранее объединившихся для совершения преступлений, отличающаяся специализацией преступной деятельности, планированием совершаемых преступлений, то есть наличием более высокой степени организованности;

- банда – устойчивая вооруженная группа, созданная в целях нападения на граждан или организаций (ст.268 УК РК);

- преступная организация представляет собой сплоченное объединение организованных групп, их разновидностей (преступных группировок, банд), созданных для совместной преступной деятельности с целью извлечения прибыли (преступный бизнес). Главарь (руководитель) преступной организации осуществляет общее руководство и как бы нейтрален ко всем ее составным частям, проводя свою линию через своих помощников, возглавляющих отдельные структуры;

- преступное сообщество – объединение организаторов и руководителей указанных выше криминальных структур и лидеров преступной среды, ее активных участников в целях совместной разработки “криминальной политики”, координации преступной деятельности и создания благоприятных условий ее осуществления.

Одно из наиболее распространенных преступных сообществ – воров в законе. Вор в законе – профессиональный преступник, признанный лидер уголовного мира, активный идеолог криминального образа жизни и морали, имеющий опыт противостояния государственным структурам, нейтрализации социального контроля. Криминологи отмечают, что среди преступных сообществ встречаются постоянно действующие и временные. Разновидностями временных сообществ являются региональные и межрегиональные сходы “воров в законе”, а также встречи других главарей и активных участников преступных организаций, где определяются и решаются основные проблемы их криминальной деятельности. Отмеченные особенности преступной организации и преступного сообщества должны, на наш взгляд, как отмечено выше, нашло отражение в действующем уголовном законодательстве (ч.3 ст.31 УК РК).

По данным нашего исследования, на территории России активно действует свыше 6 тыс. преступных формирований. Наибольшую общественную опасность представляют 46 преступных организаций и сообществ, объединяющих более 6,3 тыс. активных участников, ведущих преступную деятельность на межрегиональном и международном уровне. К сожалению, мы не располагаем аналогичными данными о функционирующих криминальных формированиях по Казахстану. Пока это в связи с сохраняющейся “печатью секретности” остается “перспективой завтрашнего дня”. Тем не менее, оперативные данные органов внутренних дел и криминологические исследования свидетельствуют о том, что организованная преступность в Казахстане, как нами уже отмечалось, проявляется как правило, в деятельности организованных групп. Представители казахстанского криминального мира также являются также активными участниками межрегиональных “воровских сходов”.

На формирование казахстанского варианта организованной транснациональной преступности, как нам представляется, оказывает и будет оказывать влияние и близость Китая и России. Уже сейчас имеются факты по криминальному сотрудничеству по организации незаконной миграции, ввоза и вывоза рабочей силы, незаконному обороту наркотиков, огнестрельного оружия, товаров широкого потребления, стратегического оборонного сырья и др.

Таким образом, организованная преступность в Казахстане на сегодняшний день уже достигает уровня криминальных “картелей” и “синдикатов”, широко известных странам дальнего зарубежья, не отвечает их основным канонам, но продолжает интенсивно развиваться, что свидетельствует о необходимости кардинального изменения, совершенствования стратегии и тактики борьбы с преступностью на современном этапе развития общества. На основании изложенного, можно сделать вывод о том, что все определения нескольких видов организованных формирований несут в себе все признаки организованной преступной группы. Но тогда нужно ли это нагромождение терминов, если это трудно применить на практике. Не легче было бы оставить два вида преступного формирования – организованную преступную группу и преступное сообщество как совокупность организованных преступных групп? Либо дать четкие критерии разграничения. А этого на настоящий момент не наблюдается. Если в этом не разобрались теоретики, то что же должны делать практики?

Критический анализ авторских точек зрения, уяснение этимологического значения терминов “преступное сообщество” и “преступная организация” позволяет сделать вывод о том, что данные понятия идентичны и их разделение какого-либо значения в уголовно-правовом аспекте не имеет.

В уголовно-правовом смысле, в соответствии со ст.ст.31, 262 УК РК преступное сообщество – это то же самое, что и преступная организация. Вместе с тем – это особый вид организованной группы (сложная организованная группа), представляющий из себя наиболее опасную форму соучастия. Поэтому предлагаем оставить два типа организованного преступного формирования: организованную преступную группу и преступное сообщество, что, на наш взгляд, правильно отразит реалии преступности на территории современного Казахстана, которая уже имеет транснациональные корни, традиции и претворяет свои криминальные цели.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2017. – 240 с.

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҰҒЫМЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Бұл мақалада сыбайлас жемқорлық ұғымының қалыптасу тарихы берілген. Автор Ежелгі Вавилон мұрағатынан бастап XII ғасырға дейін аралықта ұғымдардың қалыптасуына талдау жасаған.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлық, тарихи қалыптасу, парақор.

В настоящей статье раскрыты вопросы становления понятия коррупции. Автор проанализировал понятие коррупции с периода Древнего Вавилона до XII века.

Ключевые слова: коррупция, историческое становление, коррупционер.

In this article, the questions of the formation of the concept of corruption are revealed. The author analyzed the concept of corruption from the period of Ancient Babylon to the XII century.

Keywords: corruption, historical formation, corruption.

Ежелгі дереккөздерді талдау сыбайлас жемқорлық мемлекеттік аппараттың туындауымен қатар пайда болған және әртүрлі тарихи даму кезеңінде барлық елдерге сол немесе өзге дәрежеде тән болды.

Сыбайлас жемқорлықтың пайда болуы алғашқы деректерінің бірі – Ежелгі Вавилон мұрағаттары (біздің эрамызға дейінгі XXIV екінші жартысы), кейіннен вавилон патшасы Хаммурапидің атақты заңдары (біздің эрамызға дейінгі XIX ғасыр).

Ежелгі құқық көздерінде сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттер жасағаны үшін нақты жазалануы тиіс екені көрсетіледі: «§ 5. Егер судья істі талқылап, шешім шығарып, мөрі бар құжатты дайындаса, сосын өз шешімін өзгертсе, онда бұл судьяны шешімін өзгерткенін әшкерелеген жөн және осы істегі талап сомасын жиырма есе етіп төлеуі тиіс, одан бөлек жиналыста оны судьялар орынтағынан қуылуы тиіс және ол орнына қайтып келіп, сотта судьялармен бірлесіп отырмауы тиіс. § 6. Егер адам құдайдың затын ұрлап алса, ол адам өлтірілуі керек, сонымен қатар оның қолынан ұрланған затты қабылдаған адам да өлтірілуі тиіс» [1].

Ежелгі Үндістанда біздің эрамызға дейінгі II ғасыр мен біздің эрамыздағы II ғасыр арасында брахман мектептерінің бірі құрастырған Ману Заңдары ежелгі үнді құқығының ескерткішін, брахманизмнің діни және этикалық догматтарына сәйкес үндістердің жеке және қоғамдық өміріндегі мінез-құлқын реттейтін нұсқаулар мен ережелердің жинағы білдіреді, сонымен қатар мемлекетті басқару және сот өндірісі бойынша өсиеттерді қамтиды.

Заңдар судья шенеуніктерін «сот өндірісінің қағидаларын басшылыққа алуға» шақырды және «әділетсіз шешім шығарып, аспанға қол жеткізуді білдіретін мәңгілік рахаттан айырылуға болатынын» есте сақтауды ескертеді [1].

Сыбайлас жемқорлық туралы кең ауқымды мәліметтер антик дәуірінің мұрасында кездеседі. Ежелгі грек ойшылдары Платон мен Аристотель өз жұмыстарында бірнеше рет билікті асыра пайдалану мен парақорлықтың қоғамның экономикалық, саяси және рухани өміріне күйретуші және бұзушы ықпалы туралы ескерткен, пайдакүнемдік – мемлекеттік басқаруда жол берілмейтін, сыбайлас жемқорлықтың себептері деп атаған.

Аристотель «Саясат» деген еңбегінде сыбайлас жемқорлықты мемлекетті күйретуге әкелмесе де, азғындауына әкелетін маңызды фактор деп атап көрсеткен. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті Аристотель мемлекеттік тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізі деп санаған: «Кез келген мемлекеттік құрылыста ең бастысы – бұл заңдар және қалған тәртіп арқылы істі лауазымды адамның пайда таба алмайтындай етіп құру керек» [2].

Кейіннен Гегель былай деп атап көрсетті: «Афинада әрбір азаматтың қандай қаражатқа өмір сүретіні жөнінде есеп беруге міндеттейтін заң болған, ал қазіргі кезде бұнда ешкімнің шаруасы болмауы тиіс дейді» [3].

Рим құқығында «сыбайлас жемқорлық» заң нысанын иеленді. Бұған мысал ретінде рим құқығының жиынтығын – XII кестелер Заңын (біздің эрамызға дейінгі V ғасыр, латынша *leges duodecim tabularum*) келтіреміз, онда «*corruptere*» термині соттағы жауап беруді ақшаға алмастыру немесе судьяны параға сатып алу деген мағынада пайдаланылады: «Сот ісін жүргізу кезінде (істі талқылау үшін) тағайындалған және осы іс бойынша ақша сомасын алған деп айыпталған судья немесе делдалды өлім жазасына кесетін заң қаулысын қатал деп есептейсің бе?» [4].

Орта ғасыр кезеңінде «сыбайлас жемқорлық» ұғымы шіркеулік, канондық мәнді иеленіп, «азғыру», «шайтанның азғыруы» және «күнә» ретінде теологиялық бағытта болды. Латын сөзі «*corruptibilitas*» адамның баянсыздығын, бұзылуға бейімделуін білдіреді. Католицизм дін оқуындағы сыбайлас жемқорлық күнәһарлықтың көрінісіне айналды.

Италия ойшылы мен саясаткері Н. Макиавелли (1469-1527 жж.) еңбектерінде сыбайлас жемқорлықты пайымдауға маңызды серпін берілген. Өзінің «Билеуші» атты еңбегінде (1513 ж.) ол сыбайлас жемқорлықты «жария мүмкіндіктерді жеке басының мүддесіне қарай пайдалану» ретінде анықтады, сыбайлас жемқорлықты алдын ала қиын анықталатын, бірақ жеңіл емделетін, ал ол асқынып кеткенде, анықталуы оңай, бірақ емделуі қиын аурумен салыстырған [4].

Ағылшын мемлекеттік қайраткері және философы Т. Гоббс (1588–1679 жж.) «Левифан» атты еңбегінде (1651 ж.) былай деп жазады: «Өз байлығына былыққан адамдар қылмыстарды батыл жасай береді, себебі олар мемлекеттік әділетпен сыбайласу арқылы жазадан қашып құтыламын немесе ақшаға не басқа да сыйақы түрімен кешірім аламын деп үміттенеді». Гоббс бойынша сыбайлас жемқорлық «барлық уақытта да және кез келген қызықтырып азғындау кезінде барлық заңдарға деген жек көрушілік туындайтын тамыр» [5]. XVII ғасырдың ортасында жасалған осы тұжырым XXI ғасырда да өзекті болмақ.

Неміс философы М. Вебер (1864-1920 жж.) сыбайлас жемқорлық туралы ұғымның дамуына өз үлесін қосты. «Саясат міндет және кәсіп ретінде» (1919 ж.) еңбегінде ғалым саясаттан өзінің кәсібін және міндетін жасаудың екі тәсілін бөліп көрсетті: «не саясат «үшін» өмір сүру, не саясат «есебінен» өмір сүру... Саясат «есебінен» кәсіп ретінде оны тұрақты табыс көзіне айналдыру тырысатындар, ал саясат «үшін» өзге мақсатты көздейтіндер өмір сүреді» [6]. Вебер парақорлық пен сыбайлас жемқорлық орта ғасыр қоғамына тән әкімшілік аппараттың ажырамас қасиеті деп санады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы алғашқы ескертулерді тарихшылар біздің эрамызға дейінгі XXIV ғасырға – шенеуніктердің тарапынан асыра сілтеушіліктің жолын кесу мен сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттер үшін жауапкершілік белгілейтін мемлекеттік аппарат реформасын ұйымдастырған шумер билеушісі Урукагиннің уақытына жатқызылады.

Осылайша, шамамен төрт мыңжылдық бұрын Ежелгі Вавилонда парақорлық үшін жауапкершіліктің болғанын Хаммурапи патшаның заңдары, сондай-ақ египет фараондарының заңдары көрсетеді.

Сыбайлас жемқорлық Рим империясы тұсында да нақты айқындалған, ол XII кесте Заңдарында көрініс тапты. Рим империясының құлдырау себептерінің бірі – сыбайлас жемқорлық болған. Сол кезеңде мемлекеттік орындарда, мемлекеттік лауазымдарға тағайындау кезінде парақорлық жайлаған. [7].

Мемлекеттік басқару өнері бойынша ежелгі үнді «Артхашастра» трактатында (біздің эрамызға дейінгі IV ғасыр) патша алдында тұрған маңызды міндет қазынаны тонауға қарсы күрес болып табылады деп атап көрсетілген. Трактатта қазынаны тонаудың 40 тәсілі санап көрсетілген және айлакер шенеуніктердің айналасынан гөрі аспандағы ұшатын құстың жолын болжау оңай, ал бұл қазіргі заман үшін де. Қазынаны тонауға қарсы күрестің негізгі құралы – аңду болды [1].

Сыбайлас жемқорлық туралы шығыс өркениетінде де айтылған. эль-Фараби шенеуніктер өз лауазымдарына қабілеттеріне қарай орналасуы қажет деп санаған.

XII ғасырдағы Қытайдың саяси қайраткері Ванг Анши сыбайлас жемқорлықтың негізгі себептерінің бірі ретінде нашар заңнама мен нашар шенеуніктер деп көрсеткен [8].

Бұл – ежелгі дәуірдің өзінде көрнекті ойшылдардың өзі саламатты дамушы қоғам құруға мүмкіндік беретін ашық және адал қатынастарға шақырған, сыбайлас жемқорлықтың қоғам өмірінің әлеуметтік феномені ретінде нақты және сыйымды анықтамасын табуға тырысқан және ғылымда танымал үлгілерден сыбайлас жемқорлық дендеген қоғам үлмемлекеттік және халықаралық институттарының беделін түсіреді.

Ол заң үстемдігіне, демократия мен адам құқықтарына қатер төндіріп, билікке, мемлекеттік басқару, теңдік пен әлеуметтік әділдік қағидаттарына нұқсан келтіреді, бәсекелестікке кедергі келтіреді, экономикалық дамуды қиындатып және демократиялық институттардың тұрақтылығы мен қоғамдық моральдық ұстанымға қауіп төндіреді.

Осындай жағымсыз үрдістерді жою үшін мемлекет сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүргізіп, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы қалыптастыруға кірісті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: учеб. пособие /М. Черниловский. – М., 1994.

2. Аристотель. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
4. Макиавелли Н. Государь. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 656.
5. Гоббс Т. Левиафан. <http://www.lib.ru>.
6. Вебер М. Политика как призвание и профессия. – М.: Прогресс, 1990.
7. Жетписбаева Б. А. Антикоррупционное законодательство Республики Казахстан. – Астана, 2011.
8. Есембаева Ж. Е. Правовые средства борьбы с коррупцией: маг. дисс. – Астана, 2013. – 103 с.

УДК 343.9:343.102 (574)

Ильдебаяев Ризабек Ермагамбетович

магистрант 2 курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

Научный руководитель: Утебаев Э. К.

кандидат юридических наук, профессор кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

РЕАЛИЗАЦИЯ МАТЕРИАЛОВ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ХОДЕ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ ОРГАНИЗОВАННЫХ ФОРМ ОБЩЕУГОЛОВНОЙ И МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Мақалада Қазақстан Республикасында жалпыға ортақ және халықаралық қылмыстың ұйымдасқан нысандарын алдын ала тергеу барысында жедел іздестіру материалдарын енгізудің ерекшеліктерін сипаттауға әрекет жасалды.

***Түйін сөздер:** қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық әрекетке қатысушы, ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым, қылмыстық қоғамдастық, транснацттық қылмыс, жедел-тергеу қызметі, алдын ала тергеу.*

В статье предпринимается попытка охарактеризовать особенности реализации материалов оперативно-розыскной деятельности в ходе досудебного расследования организованных форм общеуголовной и международной преступности в Республике Казахстан.

***Ключевые слова:** уголовное правонарушение, соучастие в уголовном преступлении, организованная группа, преступная организация, преступное сообщество, транснациональная преступность, оперативно-розыскная деятельность, досудебное расследование.*

The article attempts to characterize peculiarities of the materials of operational-investigative activity during pre-trial investigation of organized forms of the General and international crime in the Republic of Kazakhstan.

***Keywords:** criminal offence, complicity with the criminal offense of organized group, criminal organization, criminal organization, transnational crime, operatively-search activity, pre-trial investigation.*

Своеобразие методики досудебного расследования преступлений, совершенных членами организованных преступных групп, заключается в том, что она имеет несколько видов и уровней. Так, в ней можно выделить: методику доследственного оперативно-розыскного собирания и накопления разведывательной информации о преступной деятельности организованных преступных групп, позволяющую начать расследование; методику расследования криминальной деятельности организованных преступных групп. Обе эти методики могут быть общими для досудебного раскрытия и расследования любого вида организованной преступной деятельности, т.е. высший их уровень. Частные методики досудебного раскрытия и расследования – нацелены на досудебное раскрытие и расследование отдельных видов преступлений, совершенных организованными группами. Это низший уровень этих методик.

Началу досудебного расследования анализируемой преступной деятельности в одних случаях предшествует разная по продолжительности, чаще всего длительная, оперативно-розыскная проверка. В юридической литературе её называют оперативная разработка преступной деятельности организованной преступной группы или сообщества, заканчивающаяся передачей собранной розыскной информации в следственные органы либо операцией по задержанию отдельных ее членов – участников каких-то ранее совершенных и не раскрытых преступлений, в ходе, например, сходки преступных авторитетов и других криминальных акций.

Типичная криминалистическая ситуация, складывающаяся на данном этапе раскрытия указанной преступной деятельности, формируется оперативно-розыскной информацией, требующей надлежащего процессуального оформления. Эта ситуация в свою очередь имеет несколько разновидностей, обусловленных временем передачи следователю разведывательных материалов; длительностью нахождения разрабатываемой преступной организации под контролем оперативно-

розыскных органов; характером проведенных операций по задержанию подозреваемых и т.д.

Каждая из таких ситуационных разновидностей характеризуется различным объемом надлежаще оформленной оперативно-розыскной информации, разной результативностью проведенных оперативных операций, а главное степенью значимости собранной информации для начала расследования. Однако при должном совместном анализе подобной розыскной информации, осуществленном следователем и оперативно-розыскными работниками, из нее чаще всего удается извлечь данные, необходимые для начала развертывание досудебного расследования. Поскольку же такие ситуации чаще всего возникают по результатам оперативно-розыскной деятельности, правильная их следственная оценка и умелое использование собранных данных, имеет важное значение для расследования.

Подобная значимость оперативно-розыскных материалов объясняется тем, что преступная деятельность организованных форм общеуголовной и международной преступности самой различной криминальной направленности чаще всего тщательно готовится, маскируется и сопровождается умелым сокрытием или уничтожением следов-последствий. Указанные группы обычно имеют хорошо налаженную систему внутренней и внешней защиты с помощью коррумпированных и иных связей. Поэтому выявить, а еще в большей степени создать надлежащую доказательственную базу для начала досудебного расследования, очень сложно. Во всяком случае уголовно-процессуальные методы, как показывает следственная практика, для выявления таких преступлений обычно являются малоэффективными.

Однако и оперативно-розыскное собирание и накопление разведывательной информации о преступной деятельности организованных криминальных групп может быть результативным при должном методическом подходе к ее проведению. В частности, эта работа во многом должна носить не только поисково-разведывательный, но и аналитический характер. Оперативно-розыскные работники должны уметь правильно выбирать момент для передачи следователям части сыскной информации, «созревшей» для реализации следственным путем. Это позволит своевременно начать досудебное расследование по еще сравнительно свежей оперативно-розыскной информации и не потерять части добытой информации. Например, при необоснованной затяжке с передачей этих материалов органу досудебного расследования в последующем теряется перспектива направить уголовное дело в суд.

В правильном выборе такого момента оперативно-розыскным работникам может помочь совместная следственная и оперативная оценка собранной сыскной информации. Вместе с тем передача части оперативно-розыскной информации следственным органам не должна приостанавливать разведывательную работу или снижать ее темпы. Она должна постоянно поступать к следователю, а последний должен постоянно отслеживать вновь поступающую информацию. Более того, это собирание должно продолжаться до самого конца следствия, а иногда целесообразно продолжать собирание сведений и в ходе судебного следствия. Например, особенно когда преступная группа еще продолжает функционировать, несмотря на понесенные «потери», т.е. задержание в качестве подозреваемых активных членов организованных преступных групп или сообществ. Опытные сотрудники оперативных подразделений считают, что сведения о преступных организациях и их лидерах должны накапливаться постоянно, чтобы даже годы спустя они могли быть востребованы в процессе нового досудебного расследования.

Практическая ценность и важность разведывательной работы и возможность ее использования для начала досудебного расследования уголовного дела во многом зависит от качества ее документирования. Она должна быть основана на требованиях закона об ОРД и методических рекомендациях дисциплины ОРД.

В процессе оперативно-розыскной деятельности должно быть налажено в необходимых случаях взаимодействие между оперативно-розыскными службами разных ведомств. Например, подразделениями МВД, КНБ, государственной службы по противодействию коррупции, расследование экономических преступлений, таможенных органов и т.д. Такое взаимодействие целесообразно налаживать и со службами экономической безопасности коммерческих банков и частными детективными службами.

Досудебное расследование преступлений, совершенных организованными преступными группами осуществляется следователями прокуратуры МВД и КНБ и чаще всего в составе следственно-оперативной группы, включающей несколько следователей и оперативных работников, действующих вместе до конца расследования в составе этой группы.

Уголовные дела о преступлениях, совершенных организованными преступными группами

обычно начинаются следующий образом:

1) по результатам оперативно-розыскной разведывательной деятельности, в предварительной оценке результатов которой, принимал участие следователь или прокурор, осуществляющий надзор за исполнением законов в данной деятельности;

2) после соответствующей проверки оперативной информации и данных из других источников о преступной деятельности организованной преступной группы, которая не разведывалась оперативно-розыскным путем, реализуется в порядке ст. 239 УПК РК.

Вместе с тем почерк деятельности организованных форм общеуголовной и международной преступности может быть выявлен в процессе досудебного расследования обычного по первоначальным данным преступления. Например, в ходе досудебного расследования экономической контрабанды ювелирных изделий или алкогольной продукции. Другой задачей следователя является быстрое процессуальное закрепление ранее полученной оперативно-розыскной информации. Учитывая особенности ее добывания и возможность получения вполне достоверной информации, необходимо тщательно перепроверять указанную информацию, используя иные источники оперативно-розыскных данных, а также сведения, добытые следственным путем. Только после такой проверки эту информацию можно использовать при расследовании.

Если же досудебное расследование начинается с выявления преступления, в котором обнаруживаются признаки организованной преступной деятельности неизвестной правоохранительным органам криминальной организации, то в этих случаях, наряду с досудебным расследованием данного деяния целесообразно провести и оперативно-розыскную работу по установлению реальности существования данной группы и проверку ее деятельности с целью получения общего представления о ней.

После получения общего представления о ее преступной деятельности следственные и оперативно-розыскные органы должны постараться за счет дополнительных оперативно-розыскных мероприятий и следственных действий развить систему получения данных для выявления всех преступных акций, совершенных ее членами. В то же время при досудебном расследовании таких преступлений можно использовать многие тактические приемы проведения отдельных следственных действий, разработанные криминалистикой применительно к досудебному расследованию преступлений, совершенных группой лиц, с учетом особенностей каждого подобного преступления и складывающихся следственных ситуаций.

Специфика досудебного раскрытия и расследования организованной преступной деятельности позволяет изменить устоявшиеся воззрения и назвать возникающие ситуации оперативно-тактическими ситуациями, выделяя компоненты информационного характера, характеризующие состояние и обстановку, в которой надлежит действовать оперативному работнику и следователю, а чаще – созданной бригаде. На формирование исходной информации содержания следственной ситуации влияют объективные и субъективные факторы. Для разрешения исходных и последующих ситуаций принимаются решения соответствующими аппаратами оперативно-розыскных и процессуальных мер, а также с учетом противодействия организаторов и активных исполнителей преступных структур.

Материалы оперативно-розыскной деятельности реализуются посредством выполнения требований и рекомендаций ст.239 УПК. В ее реализации принимают участие большое количество следователей и работников органов дознания. Этому предшествует обсуждение плана совместных действий с участием руководителей оперативного и следственного подразделения. Предложения докладываются инициатором оперативной разработки и следователем, ответственным за реализацию материалов. Ими предлагаются расчеты сил и средств, необходимых для успешного проведения реализации криминалистической тактической операции. В результате такого обсуждения составляется план реализации следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий. Кроме того, в плане указывается – состав следователей и оперативных сотрудников, привлекаемых к проведению реализации тактической операции; обеспечение работы следственно-оперативной группы силами подразделений наружного наблюдения, группы захвата из числа сотрудников подразделений специального назначения; расчет необходимых технических средств (средства связи, видеозаписи, автотранспорт); участие специалистов-криминалистов по профилю; постановка перед каждой группой конкретных задач.

Мы предполагаем такой алгоритм следственных действий, негласных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, который может принести определенный, положительный результат – задержание с поличным, групповые обыски, выемки, допросы и т.д. При этом действия

следственно-оперативной группы может координироваться штабом по проведению данной операции, принимает тактические решения в зависимости от изменений следственной ситуации.

Таким образом, мы считаем, что оперативно-тактическим средством, позволяющим в максимальной степени реализовать оперативным путем полученные сведения о деятельности организованных преступных структур, являются тактические операции. Залогом успеха реализации поставленных криминалистических задач может быть приглашение следственно-оперативной бригады или группы из других территориальных регионов.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2017. – 240 с.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2017. – 368 с.

УДК 343.9: (574)

Кадыров Талгат Сериккалыевич

магистрант 2 курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

Научный руководитель: **Утебаев Э. К.**

кандидат юридических наук, профессор кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ОСОБЕННОСТИ НАЧАЛА ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНОГО ДЕЛА ПО МОШЕННИЧЕСКИМ ДЕЙСТВИЯМ

Мақала алаяқтық қылмыстық құқық бұзушылықтарды алдын-ала тергеудің ерекшеліктерін және мазмұнын сипаттауға әрекет жасайды.

Түйін сөздер: *қылмыстық құқық бұзушылық, алаяқтық, алдын ала тергеудің басталуы, тергеу жағдайлары, дәлелдеуге жататын мән-жайлар, алдын ала тергеу алгоритмі.*

В статье предпринимается попытка охарактеризовать особенности, и содержание начало досудебного расследования мошеннических уголовных правонарушений.

Ключевые слова: *уголовное правонарушение, мошенничество, начало досудебного расследования, следственная ситуация, обстоятельства подлежащие доказыванию, алгоритм досудебного расследования.*

The article attempts to characterize the features and content beginning pre-trial investigation of fraudulent criminal offenses.

Keywords: *criminal offence, fraud, beginning pre-trial investigation, investigative situation, the circumstances be proven, the algorithm pre-trial investigation.*

Обычно начало досудебного расследования уголовного дела осуществляется по заявлению потерпевших, а если объектом мошенничества является предприятие или организация — по сообщению соответствующих должностных лиц или собственников (совладельцев). Кроме того, начинаются уголовные дела и по инициативе органов досудебного расследования. Если объектом посягательства стало юридическое лицо любой формы собственности, следует выдвинуть версию об использовании в мошеннических целях должностными лицами своего служебного положения. Причем такое использование, возможно, работающими не только на объекте посягательства, но и в других организациях или учреждениях, связь которых с объектом стала либо элементом способа преступления, либо была необходимым условием совершения мошенничества.

Для первоначального этапа досудебного расследования мошенничества характерны такие типичные следственные ситуации:

1) преступник задержан на месте происшествия либо сразу же после совершения мошенничества, либо его личность и местонахождение известны. Для таких ситуаций характерно производство следующих действий: задержание и личный обыск; допрос задержанного; обыск по месту жительства и работы мошенника; допрос потерпевшего либо лица, в чьем ведении находилось имущество; допросы свидетелей; осмотр места происшествия; осмотр изъятых у мошенника, а также полученных от него потерпевшим предметов; изъятие и осмотр документов со следами преступления; поручение органам дознания производства негласных следственных действий или оперативно-розыскных мероприятий;

2) преступник не задержан, но следствие располагает определенной информацией о нем. Для этой ситуации характерны: допрос потерпевшего или лица, в чьем ведении находилось имущество;

изъятие и осмотр предметов и документов, полученных от мошенника; осмотр места происшествия; допросы свидетелей; предъявление для опознания заподозренных лиц по фотоизображениям; поручение органам дознания производства негласных следственных действий или оперативно-розыскных мероприятий;

3) мошенник известен, однако его действия завуалированы под видом законных сделок. В таких случаях изучаются характер и правовые основы проведенных подозреваемым операций. Производятся выемка и осмотр сопровождающих мошенническую сделку документов, установление и допрос должностных лиц, обеспечивших ее совершение (например, нотариусов, бухгалтеров, работников банков и других учреждений); обыски по местам жительства и работы подозреваемых; проведение ревизий. Необходимо также проведение негласных следственных действий или оперативно-розыскных мероприятий по выявлению следов преступной деятельности, местонахождению похищенного имущества, установлению причастных к преступлению лиц.

На начальном этапе мероприятия и следственные действия планируются в зависимости от повода к началу досудебного расследования уголовного дела. Если им служит заявление потерпевшего, планируется его допрос, осмотр орудий и средств преступления, допрос очевидцев, при необходимости экспертиза предмета мошеннической сделки. Если мошенничество совершено против предприятия, организации, планируется допрос соответствующих должностных лиц — субъектов мошеннической сделки, способы определения размеров материального ущерба, осмотр документов, носителей компьютерной информации, назначение необходимых экспертиз. При версии о мошенничестве с использованием служебного положения планируются обыск с целью обнаружения уличающих документов, осмотр документов, детальный допрос подозреваемого.

При задержании с поличным, что чаще бывает при мошеннических сделках купли-продажи, подкидывании «находок» и иных способах обмана на улице, в вагоне электрички или в такси и т. п. планируются личный обыск задержанных, осмотр орудий преступления, допрос задержанных и потерпевших и другие следственные действия, а также оперативно-розыскные мероприятия — в зависимости от обстоятельств преступления. Правильное и своевременное начало досудебного расследования уголовного дела является одним из важнейших условий, обеспечивающих быстрое и полное раскрытие преступлений, в том числе мошенничества.

Уголовное дело может быть начато только на основании законного повода и при достаточном основании, указанном в статье 180 УПК РК. Поводом являются установленные законом источники, из которых органы дознания, следователь, прокурор получают сведения о совершенном мошенничестве. Практика свидетельствует, что мошеннические действия выявляются органами дознания при проведении ими оперативно-розыскных мероприятий либо о них становится известно из заявлений граждан, сообщений юридических лиц и т.п.

В ряде случаев, в том числе, когда мошенничество прикрывается гражданско-правовыми сделками или финансово-хозяйственными операциями, органы досудебного расследования проводят доследственную проверку, включающую истребование и изучение документов, нормативных актов, получение объяснений от потерпевших, заподозренных и иных лиц, назначение ревизий, консультации со специалистами, а в ряде случаев назначение судебных экспертиз, в соответствии со статьи 270 УПК РК. Одновременно проводятся негласные следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия.

К числу особенностей начала досудебного расследования уголовного дела следует отнести большой объем работы по доследственной проверке имеющейся информации о мошеннических действиях, особенно в сфере экономики. В необходимых случаях при проверке мошеннических действий в сфере экономики требуется проведение дополнительных мероприятий для получения новых сведений, истребования документов или иных материалов, осмотра места происшествия и даже проведение судебных экспертиз. Все это связано с большой затратой времени и поэтому, согласно статьи 185 УПК РК, зачастую требуется продление сроков для принятия решения по настоящему материалу.

Также к числу особенностей начала досудебного расследования уголовного дела о мошеннических действиях можно отнести то, что потерпевшие зачастую обращаются в правоохранительные органы по прошествии определенного времени. Так, по изученным делам установлено, что потерпевшие обратились с заявлением:

- в течение суток до 40 %;
- от 1 до 3 суток – 35 %;
- от 3 до 10 суток – 15 %;

- от 10 суток и более – 12 %.

Значительный промежуток времени между совершением преступления и обращением в правоохранительные органы связан с тем, что осознание обманутым приходит только со временем либо потому, что потерпевший вначале принимал какие-то свои меры в отношении мошенников.

Содержание начального этапа расследования мошенничества зависит от исходной следственной ситуации. Таких ситуаций по данной категории уголовных дел можно выделить четыре, положив в основу наличие данных о личности преступника.

Так, первая ситуация – мошенник известен, он задержан при совершении мошеннических действий или сразу после их совершения.

Вторая ситуация – мошенник известен, но он скрывается.

Третья ситуация – мошенник известен, однако его действия завуалированы под видом законных сделок.

Четвертая ситуация – мошенник неизвестен.

На момент начала досудебного расследования уголовного дела следователь может выдвинуть следующие типичные общие версии:

- мошенничество имело место при обстоятельствах, о которых сообщил заявитель;
- имело место не мошенничество, а другое преступление, например, вымогательство, грабеж, кража, в сфере экономики и т.д.;
- мошенничество не было, заявитель дает заведомо ложные показания; имела место законная гражданско-правовая сделка, например, заем, обмен, купля-продажа;
- имела место гражданско-правовая сделка с некоторыми нарушениями гражданско-правовых норм, не уголовно наказуемого характера;
- мошенничества не было, а лицо, считающее себя потерпевшим, добровольно передало ценности или имущество субъекту, оказывающему какие-либо услуги, например, «народным целителям», астрологам и т.п., лицам, не нарушающим действующего законодательства.

Частные версии могут быть выдвинуты следователем в отношении структуры и функций преступной мошеннической группы, действий по сокрытию следов преступления, местонахождения подозреваемых и т.д.

По каждому делу о совершенных мошеннических действиях, согласно статье 113 УПК РК, подлежат доказыванию следующие обстоятельства:

1. Имело ли место мошенничество;
2. Место, время, условия, способ совершения мошеннических действий, кто был очевидцем преступления;
3. Наличие преступного умысла;
4. Предмет мошеннических действий, например, что было похищено, какая сумма денег незаконно была похищена мошенником;
5. В отношении кого совершены мошеннические действия, например, юридическое лицо с любой формой собственности или частное лицо;
6. Данные о личности субъекта преступления, например, место работы, трудовая характеристика, судимость, мотивы, приемы преступления, роль в преступной группе, ранее совершавшиеся преступления;
7. Данные о мошеннической преступной группе и иных лицах, участвовавших в ее действиях, например, состав, численность, техническая оснащенность, вооруженность, связь с коррумпированными элементами, специализация;
8. Данные о личности потерпевшего, обстоятельства контактов с мошенником;
9. Обстоятельства, способствовавшие совершению мошеннических действий.

Таким образом, тщательное и всестороннее исследование совокупности перечисленных обстоятельств, подлежащих доказыванию по уголовному делу, обеспечивает целенаправленность досудебного расследования и выполнение требований закона о полном, всестороннем и объективном исследовании всех обстоятельств уголовного дела.

В зависимости от особенностей конкретного уголовного дела и условий совершения мошенничества может возникнуть необходимость в установлении и доказывании дополнительных фактов – вспомогательных, промежуточных. К их числу относятся обстоятельства, выяснение которых необходимо для проверки и оценки достоверности собранных доказательств, например, данные, характеризующие отношения подозреваемых – соучастников данного преступления, объясняющие противоречия в их показаниях и т.п.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2017. – 240 с.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство

УДК 343.9: (574)

Кадыров Талгат Сериккалыевич

магистрант 2 курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

Научный руководитель: Утебаев Э. К.

кандидат юридических наук, профессор кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ НЕГЛАСНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ И ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ

Мақала жалған қылмыстық құқық бұзушылықтарды алдын-ала тергеу барысында тергеу амалдары мен жедел іздестіру іс-шараларының ерекшеліктерін және мазмұнын сипаттауға тырысады.

Түйін сөздер: *қылмыстық құқық бұзушылық, алаяқтық, құпия тергеу әрекеттері, жедел іздестіру шаралары.*

В статье предпринимается попытка охарактеризовать особенности и содержание производства негласных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, в ходе досудебного расследования мошеннических уголовных правонарушений.

Ключевые слова: *уголовное правонарушение, мошенничество, негласные следственные действия, оперативно-розыскные мероприятия.*

The article attempts to characterize the features and content of the production of secret investigative actions and operational-search actions, in the course of pre-trial investigation of fraudulent criminal offenses.

Keywords: *criminal offence, fraud, covert investigations, investigative activities.*

Розыскная деятельность следователя регламентируется нормами уголовно-процессуального законодательства (ст. 292 УПК РК).

Следственные, розыскные и организационные действия следователя в совокупности с розыскными тактическими операциями составляют средства осуществления розыскной деятельности следователя.

Розыскные действия следователя могут носить процессуальный и непроцессуальный характер и направлены на достижение целей розыска.

Розыскные процессуальные действия следователя: объявление розыска подозреваемых или обвиняемых (ст. 292 УПК РК); дача следователем розыскных поручений и указаний органам дознания (ч. 9 ст. 60 УПК РК).

Розыскные действия следователя непроцессуального характера:

- Рассылка следователем запросов в различные инстанции, например, больницы, морг, военкомат, адресное бюро и др.;
- Беседы с гражданами, возможно, знающими место нахождения субъекта преступления;
- Информирование общественности через средства массовой информации, например, газеты, телевидение, радио;
- Обследование мест возможного сбыта похищенного;
- Рассылка ориентировок;
- Изучение архивных уголовных дел.

Отличием этих действий следователя от оперативно-розыскных мероприятий является то, что они носят гласный характер и проводятся по конкретному уголовному делу.

Анализ практики показал, что к числу основных способов избежания обнаружения мошенников относятся:

- Смена места жительства;
- Изменение анкетных данных, например, фамилии, имени, отчества, года рождения, места рождения, национальности и т.д.;
- Изготовление фальшивых удостоверений личности и паспортов;
- Изменение внешности, например, вплоть до косметической операции;
- Выезд за рубеж;

- Случай фальсификации своей смерти.

Розыск лица, обвиняемого в совершении мошеннических действий, впрочем как и по другим видам преступлений, состоит из нескольких этапов:

- Проверка данных об уклонении обвиняемого от ответственности;
- Сбор процессуальных и оперативных сведений;
- Объявление розыска;
- Поручение его органу дознания;
- Производство следственных и розыскных действий.

К числу наиболее эффективных приемов розыска скрывшихся субъектов преступления относятся:

- Создание условий, затрудняющих мошеннику скрыть свое местонахождение, а, именно: патрулирование в местах возможного его появления, передача его изображения в средствах массовой информации, особенно по телевидению, расклеивание фотографии мошенника в людных общественных местах, т.е. лишение свободы передвижения;

- Проведение комплекса следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий;
- Склонение подозреваемого к явке с повинной в орган расследования;
- Использование помощи соучастников подозреваемого.

При получении сведений о совершенном мошенничестве и объявлении розыска необходимо ориентирование подразделений МВД, подразделения по борьбе с экономическими и коррупционными преступлениями, таможни и других правоохранительных органов на данные, например, о внешности, анкетные данные, перекрытие транспортных путей выезда в другие государства, банковских учреждений и т.д.

При совершении мошеннических действий в финансово-кредитной сфере группами субъектов преступления представляется сложным выявление всех членов преступной группы, роли каждого из них, схемы действий, особенно при совершении преступлений путем использования подложных документов. В связи с этим важное значение приобретает проведение оперативных мероприятий по установлению связей членов преступной группы, маршрутов передвижения, телефонных переговоров между участниками преступной группы. Необходимо с целью установления местонахождения разыскиваемых лиц проведение прослушивания и записи переговоров (ст. 244 УПК РК), наложение ареста на почтово-телеграфные отправления (ст. 246 УПК РК), перехват сообщений (ст. ст. 243 и 245 УПК РК).

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2017. – 240 с.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2017. – 368 с.

УДК 343.32

Калиева Ольга Дмитриевна

магистрантка 2 курса Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета г. Семей

ПОНЯТИЕ РЕЖИМА ЗАЩИТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТАЙНЫ И ЕГО СОДЕРЖАНИЕ, ОРГАНЫ, ЗАЩИЩАЮЩИЕ ГОСУДАРСТВЕННУЮ ТАЙНУ

Бұл мақалада автор мемлекеттік құпияны қорғау режиміне жалпы сипаттама, анықтама берді, оның мазмұны мен билік органдарының құзыретін ашты.

Түйін сөздер: мемлекеттік құпияның құқықтық режимі, мемлекеттік құпияның түсінігі.

В настоящей статье автор дала общую характеристику режиму защиты государственной тайны, ее определение, раскрыла содержание и полномочия органов власти.

Ключевые слова: правовой режим государственной тайны, понятие государственной тайны.

In this article, the author gave a general description of the regime for the protection of state secrets, its definition, disclosed the content and powers of government bodies.

Keywords: legal regime of state secrets, the concept of state secrets.

Государственные секреты - защищаемые государством сведения, составляющие государственную и служебную тайны, распространение которых ограничивается государством с целью осуществления эффективной военной, экономической, научно-технической, внешнеэкономической, внешнеполитической, разведывательной, контрразведывательной, оперативно-розыскной и иной деятельности, не вступающей в противоречие с общепринятыми нормами международного права.

Государственная тайна - сведения военного, экономического, политического и иного характера, разглашение или утрата которых наносит или может нанести ущерб национальной безопасности Республики Казахстан.

Служебная тайна - сведения, имеющие характер отдельных данных, которые могут входить в состав государственной тайны, разглашение или утрата которых может нанести ущерб национальным интересам государства, интересам государственных органов и организаций Республики Казахстан.

Отнесение тех или иных сведений к государственной тайне продиктовано необходимостью обеспечения безопасности государства, что влечет за собой законодательное ограничение права граждан, закрепленного в ст. 20 (ч.ч. 1,2) Конституции РК о том, что Свобода слова и творчества гарантируются [1].

Каждый имеет право свободно искать, получать, передавать, производить и распространять информацию любым законным способом [2].

При этом эта же статья содержит указание на то, что перечень сведений, составляющих государственную тайну, определяется законом. Понятие обеспечения безопасности государства весьма широко. Имеется в виду обеспечение безопасности в военной сфере, в сфере науки и техники, экономической безопасности, безопасности во внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности РК, безопасности в разведывательной, контрразведывательной и оперативно-розыскной деятельности.

Государство призвано защищать своих граждан, себя, свой конституционно-правовой строй от каких-либо посягательств как внешних, так и внутренних врагов. Одним из главных методов такой государственной защиты является отнесение сведений из той или иной указанной сферы к государственной тайне, их засекречиванием или рассекречиванием и их защитой. В связи с отнесением сведений из указанных областей к государственной тайне, их засекречиванием или рассекречиванием и их защитой, возникают правовые отношения. Правоотношения - это отношения, которые порождают взаимные права и обязанности участвующих в них сторон. Например, отнесение сведений к государственной тайне влечет обязанность должностных лиц, государственных органов, имеющих к ним доступ, граждан, получивших к ним доступ, не разглашать эти сведения неопределенному кругу лиц. Главной и определяющей целью законодательства о государственных секретах является задача - избежать возникновения угрозы для безопасности РК. Угроза безопасности есть совокупность условий и факторов, создающих опасность жизненно важным интересам личности, общества и государства.

Перечень сведений составляющих государственную тайну указаны в Законе Республики Казахстан от 15 марта 1999 года N 349-1 «О государственных секретах» [3].

Отнесение сведений к государственным секретам осуществляется руководителями государственных органов в соответствии с Перечнем должностных лиц государственных органов, наделенных полномочиями по отнесению сведений к государственным секретам.

Государственные органы, возглавляемые указанными должностными лицами, наделяются полномочиями по распоряжению сведениями, составляющими государственные секреты Республики Казахстан, в пределах своей компетенции.

Отнесение сведений к государственным секретам осуществляется в соответствии с их отраслевой, ведомственной или программно-целевой принадлежностью.

Государственными органами, руководители которых наделены полномочиями по отнесению сведений к государственным секретам, на основании статей 11, 12, 13 и 14 Закона разрабатываются в порядке, определяемом Правительством Республики Казахстан, ведомственные (отраслевые) перечни сведений, подлежащих засекречиванию. В эти перечни включаются сведения, полномочиями по распоряжению которыми наделены указанные органы, и устанавливается степень их секретности. В рамках целевых программ по разработке и модернизации образцов вооружения и военной техники, научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ по решению заказчиков указанных образцов и работ могут разрабатываться отдельные перечни сведений, подлежащих засекречиванию. Эти перечни утверждаются руководителями соответствующих государственных органов и

организаций. Целесообразность засекречивания таких перечней определяется их содержанием. Обоснование необходимости отнесения сведений к государственным секретам в соответствии с принципами засекречивания сведений возлагается на государственные органы и организации, которыми эти сведения получены (разработаны). Обоснованность отнесения сведений к государственным секретам может быть обжалована в судебном порядке.

В рамках целевых программ по разработке и модернизации образцов вооружения и военной техники, опытно-конструкторских и научно-исследовательских работ по решению заказчиков указанных образцов и работ могут разрабатываться отдельные перечни сведений, подлежащих засекречиванию. Это необходимо, поскольку, такие сведения, могут раскрывать существо новейших достижений в области науки и техники, и использоваться в создании принципиально новых изделий, технологических процессов в различных отраслях экономики, а также определять качественно новый уровень возможностей вооружения и военной техники, повышения их боевой эффективности. Несомненно, разглашение этих сведений может нанести ущерб интересам государства.

Эти перечни утверждаются соответствующими руководителями органов государственной власти. Если они содержат данные, разглашение которых может причинить ущерб государственным интересам, то содержание таких перечней засекречивается.

Таким образом можно отметить что в понятие государственной тайны входит не только защита информации в области безопасности государства, но и совокупность мер, применяемых в политической, экономической и других сферах деятельности, направленных на достижение данной защиты.

Органы судебной власти в области отнесения сведений к государственной тайне и их защиты рассматривают уголовные и гражданские дела о нарушениях законодательства Республики Казахстан о государственных секретах. Гражданскими делами о нарушениях законодательства РК о государственных секретах, как правило, являются иски о восстановлении на работе лиц, уволенных в связи с прекращением доступа к сведениям, составляющим государственную тайну, а также заявления об оспаривании действий государственных органов и должностных лиц в связи с отказом в выезде за границу. Уголовные дела связаны с наличием уголовной ответственности за уголовные правонарушения, направленные против безопасности государства, его конституционного строя и соответственно защищенности сведений, составляющих государственную тайну.

В данной главе мы дали общую характеристику режиму защиты государственной тайны, ее определение, раскрыли содержание и полномочия органов власти. Я считаю, что данная сфера является важнейшей в области обеспечения безопасности страны и защиты ее интересов. Регулирование данного вопроса достаточно четко распределено между ветвями власти, что обеспечивает надежную реализацию защиты информации и других объектов государственной тайны.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан. Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // <http://adilet.zan.kz/>
2. Сверчков В.В. Уголовное право. Особенная часть: Краткий курс лекций. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009. – 410 с.
3. «О государственных секретах» Закон Республики Казахстан от 15 марта 1999 года N 349-1 // <http://adilet.zan.kz/>

ОӘЖ 343.14

Кемельжанов Дидар

2 курс магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ СОТ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРІ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Осы мақалада қылмыстық іс жүргізу құқығындағы сот дәлелдемелері теориясының тиімділігі мәселелері ашылған.
Түйін сөздер: сот дәлелдемелер теориясы, қылмыстық іс жүргізу құқығы, тиімділік мәселелері.*

В настоящей статье раскрыты проблемы эффективности теории судебных доказательств в уголовно-процессуальном праве.

Ключевые слова: теория судебных доказательств, уголовно-процессуальное право, проблемы эффективности.

In this article, problems of the effectiveness of the theory of judicial evidence in criminal procedural law are disclosed.

Keywords: theory of judicial evidence, criminal procedural law, effectiveness problems.

Қазіргі сот дәлелдемелері теориясындағы қарама-қайшылық бірнеше себептерге байланысты. Теориядағы жүйелікке келсек, ол келесі түрде түсіндіріледі. Сот дәлелдемелері теориясы құрылымы дәлелдеу құқығы құрылымымен теңбе-тең, сондықтан, заң шығарушымен де, заңгерлермен де дау тудырмайды. «Дәлелдемелер теориясының жүйесі дегеніміз - оның мазмұнындағы элементтердің орналасуының сәйкестілігі мен өзара байланыстығы табылады. Дәлелдемелер теориясы ғылыми пән ретінде жалпыдан жекеге бағытталған принципке сәйкес үлгімен құрылуы тиіс. Осыған сәйкес дәлелдемелер теориясының Жалпы және Ерекше бөлімдері бөлінген, олар дәлелдеу құқығының Жалпы және Ерекше бөлімдеріне сәйкес келеді». Г.Ф. Горскийдің, Л.Д. Кокоревтің және П.С. Элькинстің көқарастары да осындай: «Дәлелдеу құқығының ішкі жүйесі жөнінде айта отырып, біз құқықтық нормаларды қылмыстық іс жүргізу құқығының Жалпы және Ерекше бөлімдерінің нормаларына бөлдік. Дәлелдемелер теориясының да жүйесі осыған сәйкес келеді» [1].

Дәлелдеу құқығы мен сот дәлелдемелері теориясының арасында өзара байланыстылық пен келісілімділік болуын мойындау керек, өйткені ақырғысы құқықты оқытандықтан оның жүйесін анықтайды. Бірақ дәлелдеу құқығы мен дәлелдемелер теориясы арасында теңдік белгісін қоюға болмайды. Қылмыстық іс бойынша заң танымдылық қызметтің барлық аспектілерін бекітпейді, тек қана, біріншіден, нақты құқықтық тапсырма ретінде нормативтік белгіленгендерді ғана, екіншіден, қылмыстық процесс сияқты саладағы таным ерекшеліктеріне байланысты мазмұнын белгілейтін құқықпен реттелетіндерді ғана бекітеді. Шынында да, қылмыстық іс жүргізу таным қалай толық реттелсе де (дәлелдеуге жататын мән-жайлар, дәлелдемелер түсінігі мен түрлері, тергеу іс-әрекеттерін жүргізу тәртібі т.б.) оның көп бөлігі реттелмейді. Ол – логика заңдылықтарымен белгіленген адам санасында жүзеге асатын судья, прокурор, тергеушінің ойлау іс-әрекеті. Бұл жерде қылмыстық-процестік заңнамасы ешқандай ережелерді белгілемейді немесе жалпы философиялық ережелермен шектеледі. Сондай ережелерге, мысалы, істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу ережелері (ҚР ҚПК 24-бабы) немесе дәлелдемелерді бағалау (ҚР ҚПК 125-бабы) жатады.

Сонымен, заңда тек қана танымдылық қызметтің жеке аспектілері ғана реттелген оның көп бөлігі құқықтық нормалармен мүлде қамтылмаған. Сондықтан, қылмыстық іс бойынша таным процесінде пайда болған барлық сұрақтарға заңда жауап болмайды. Қылмыстық іс жүргізу танымның толық оқиғасын көру үшін, белгіленген нормативтік тапсырмалардың шегінен шығып, жалпы теориялық, әдіснамалық және нормативтік ережелер жиынтығына көңіл аударған жөн.

Сот дәлелдемелері теориясындағы алғашқы қарама-қайшылық ретінде дәлелдеу құқығының құрылымына сәйкес ғылыми ойлардың жүйеленуі және оның қалыптастырылуына тар нормативті тұрғыдан келу табылады. Шын мәнінде, тікелей құқықпен реттелген ережелер жиынтығына қарағанда теория көлемі кеңірек. Қылмыстық іс жүргізу танымның пәні құрамына құқық нормаларымен бірге, тәжірибелік қызмет, дәлелдемелер теориясының даму тарихы және оның басқа мемлекеттердегі ұқсас ғылымдармен салыстыру кірсе де, қылмыстық іс жүргізудегі таным адамның танымдылық қызметінің тұжырымдаматүрі және ол жалпы таным теориясы мен гносеология заңдылықтарына бағынышты болады.

Осыдан екі негізгі қорытынды жасуға болады. Біріншіден, қылмыстық іс жүргізудегі таным дәлелдеу құқығының жүйесіне қарағанда әдіснамалық жағынан теориялық жүйе – материалистік гносеологиямен кең көлемді реттеледі. Екіншіден, қылмыстық іс жүргізудегі таным теориясы бір жағынан жалпы философиядағы таным теориясы жүйесінен туынды болса, екінші жағынан қылмыстық іс жүргізудегі танымдылық қызметтің ерекшеліктерін сақтауға тиіс. Сондықтан, қылмыстық іс жүргізудегі таным теориясындағы жүйелік мәселесін шешу үшін дәлелдеу құқығының жүйесіне емес, гносеология заңдылықтарының жүйесіне негізделу керек.

Кез келген теория ретінде «зерттелетін объектінің мазмұнын, ішкі қажетті байланыстарды және даму мен қалыптастыру заңдарын анықтайтын ұғымдар жүйесі табылады» [2]. Сондықтан, теорияны қалыптастыру, танымдылық қызметтің объектісі ретінде танылатын болмыс құбылыстарының мазмұны мен мағынасын анықтайтын ұғымдар мен ережелер жүйесін өңдеуде көрінеді. Мұндай жүйе туынды болмайды, өйткені теория құрылымы зерттелетін объекті құрылымына сәйкес келуі тиіс.

Теориялық жүйені қалыптастыру қалай жүзеге асады? Бұл мәселені шешудің жолын материалистік диалектика ұсынады.

Кез келген зерттелетін объектінің басты және анықтаушы тараптары мен қатынастары бар. «Бұл тараптар (қатынастар) А.П. Шептулиннің көзқарасы бойынша «негіз» деген ұғыммен анықталса, осы негіздің тікелей әсерінен қалыптасатын және одан қорытындыланатын қалған қажетті тараптар мен байланыстар «негізділік» деген ұғыммен белгіленеді» [2]. Сонымен, теорияда

объектінің құрылымына сәйкес екі ұғымның айырмашылығын түсіну керек: негіз дегеніміз – бастапқы, жалпы ережелер болса, негізділік дегеніміз – негізден пайда болған және одан туынды барлық басқа ұғымдар табылады. Қорытындылау, яғни теориялық жүйе қалыптастырудағы негізгі шарт және оның арқасында негізден негізділік пайда болады. Ол диалектиканың екі әдісі арқылы пайда болады: тарихи және логикалық (қисынды). Тарихи әдіс дегеніміз – қарапайымнан күрделіге дейін объектіні қозғалыста және дамуда қарастыруды айтсақ, логикалық әдіс – қоршаған болмыстың объективті тетігіне ойлардың сәйкес келуін айтамыз. «Кең мағынадағы логикалық (қисынды) – ойлардың қозғалысындағы керектіні айтамыз» [3].

Қылмыстық іс бойынша таным объектісінің мазмұны қылмыстық іс жүргізудегі танымдылық қызметтің негізгі қасиетімен ерекшеленеді, яғни ретроспективті сипатта болады. Өткен оқиға ылғи да, сот ісін жүргізу органдары үшін тергелетін қылмыстық құқық бұзушылық. Оны тану дегеніміз «өткен кезеңдегі заттар жөнінде қазіргі немесе басқа өткен кезеңдегі заттар туралы білімдер арқасында, қорытынды білімдер алу тәртібін айтамыз» [4].

Қылмыстық іс жүргізудегі танымның объектісі құрамында негізгі орынды қылмыстық құқық бұзушылық алады. Бірақ, көп заңгерлер көзқарастары бойынша объект мұнымен шектелмейді. Егер шектелетін болса, онда бұл объектіні өткен оқиға ретінде тергеуші де, прокурор да, судья да толық қалпына келтіре алмас еді. Сондықтан, объектінің құрамына сот ісін жүргізу органдары қылмыстық құқық бұзушылықпен бірге, қылмыстық іс тергелетін уақытқа дейін, қылмыстық құқық бұзушылық іздерін сақтап қалған, өзге де құбылыстарды кіргізген. Осы қылмыстық құқық бұзушылық іздері арқасында қылмыстық құқық бұзушылық жөнінде ақпарат алынады.

Сонымен, қылмыстық іс жүргізу органдарына ретроспективті таным субъектісі ретінде екі топ болмыс құбылыстары қарсы тұр: 1) тікелей тергеушіге, прокурорға және судьяға бейнеленбейтін кеңістік-уақыттық шектермен шектелген, өткен қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасы; 2) қылмыстық құқық бұзушылық іздерін өзінде сақтап қалған материалды объектілер (адамдар, нәрселер, құжаттар).

Бұл екеуі бірігіп қылмыстық іс жүргізудегі танымның объектісін құрайды және оның құрылымында біреуі мақсат болса, екіншісі құрал болып табылады. Айтылғандар арқасында, қылмыстық іс бойынша таным объектісі дегеніміз – қылмыстық іс жүргізу міндеттерін орындау үшін қажет зерттелінетін, іздер мен өткен қылмыстық оқиғаны айтамыз.

Қылмыстық іс бойынша таным объектісін былай түсіну ретроспективті танымның философиялық сипатына ғана емес, сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізу заңының ережелеріне де негізделген. Осындай қылмыстық іс жүргізу органдарының танымдылық қызметін реттейтін нормалардың ішінде негізгі орынды Қазақстан Республикасының ҚПК-нің 112, 111 баптары алады. Оларда қылмыстық іс жүргізудегі танымның мазмұны белгіленген, яғни объектісі көрсетілген. Бірінші көрсетілген бапта танымның нәтижесі, мақсаты болып табылатын объектінің бөлігі, яғни қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлардың тізімі көрсетілген. Ал екінші бапта объектінің екінші бөлігі - мақсатқа жету құралы, яғни дәлелдемелер белгіленген.

40-50 жылдары кеңестік дәуірдің құқықтық әдебиеттерінде дәлелдемелер қылмыстық істің мән-жайларымен, фактілерімен ұқсастырылған. «Сот дәлелдемелеріне А.Я. Вышинский келісідей анықтама берген: ол қарапайым фактілер, күнделікті өмірдегі құбылыстар, адамдар, адамдар әрекеттері» [5]. 1958 жылы қабылданған Негіздерде факті жөнінде емес, нақты мәліметтер туралы мәселе көтерілген, бірақ ұзақ уақыт бойы көптеген заңгерлер дәлелдемелерді фактілер ретінде қарастырған. Мәселен, М.А. Чельцов былай деп тұжырымдаған: «Дәлелдеу тақырыбының болуы жөнінде айқындайтын фактілер, дәлелдеу фактілері немесе дәлелдемелер деп аталады».

Қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелерінің мазмұнын ары қарай зерттеу осы мәселелерді шешудің әдістерінің өзгеруімен байланысты болады, яғни бейнелеу теориясы мен ақпарат теориясы қолданылады. Көптеген заңгерлер дәлеледей отырып, дәлелдемелер мен фактілердің (фактілер ретінде болмыс оқиғасы мен құбылыстар табылатындығын көрсетті) ұқсамайтындығын көрсетті. Мәселен, фактілер объективті болады, бірақ оны жинап, тексеру мүмкін емес, ал дәлелдемелерге байланысты ол тура заңмен белгіленген (ҚР ҚПК 122 бабы); фактілер жанама түрде айқындалса, дәлелдемелер тікелей зерттелуі тиіс (ҚР ҚПК 331 бабы). Дәлелдеудің ақпараттық тұжырымдамасы да ұсынылып, дәлелденді. Қылмыстық іс жүргізуде бірінші болып бұл тұжырымдаманы В.Я. Дорохов ұсынса, ал азаматтық іс жүргізуде – О.В. Иванов ұсынды.

Заңгерлер дәлелдемелерді терең және кең көлемді зерттей келе, қылмыстық істің мән-жайы фактілеріне көңіл бөлмеген. Көбінесе ол дәлелдемелер мен мән-жайлардың нормативтік жағынан тең бекітілмегеніне байланысты болады. Мәселен, заң шығарушы мән-жайлардың тізбесімен ғана

шектелсе (ҚР ҚПК 112-бабы), ал дәлелдемелер қылмыстық іс жүргізу құқығында толық реттелген (мысалға, ҚР ҚПК 15-тарауы). Қылмыстық іс бойынша танымның мұндай құқықтық реттелуі шын мәнінде дұрыс, өйткені, дәлелдемелермен (құралдармен) жұмыс іс жүргізу қызметінің көп бөлігін алады, ал мән-жайларға (мақсаттарға) байланысты олардың көрсетілуі де жеткілікті. Сондықтан, мән-жайлар мен дәлелдемелерді қарастыру үшін теңдік тұрғысына негізделген жөн. Өйткені, мән-жайлар мен дәлелдемелерді, мақсат пен құралды сияқты өзара байланыста қарастырмаған, олардың жеке зерттеуін жоққа шығарады. Бұл жерде, бір жағынан мақсат пен құралды жеке бөліп екеуінің айырмашылығын көрсеткен дұрыс, ал екінші жағынан, мақсатқа құралсыз жету мүмкін емес, яғни екеуі өзара байланыста қарастырылуы тиіс.

Біріншіден, ол теорияның атауы мәселесі. Онда тек дәлелдемелер ғана сипатталса, онда ол сот дәлелдемелері теориясы деп аталады, ал егер онда дәлелдемелермен бірге, мән-жайлар да қарастырылса, онда қылмыстық іс жүргізудегі таным теориясы деген дұрыстау сияқты болады. Ол жалпы жағынан да, ерекше жағынан да дәлелденген, яғни қылмыстық іс жүргізудегі таным ерекшеліктерімен бірге, қылмыстық іс жүргізу органдарының танымдылық қызметін реттейтін философиялық, әдіснамалық ережелердің әрекет етуін де бекітеді. Теорияны мұндай белгілеу қылмыстық іс бойынша танымның тар нормативтік тұрғының шегінен шығып, жалпы таным теориясына, гносеологияға бағытталғанын көрсетеді.

Екіншіден, қылмыстық іс жүргізудегі танымның шектері мен тақырыбы мәселесі. Таным тақырыбы ретінде зерттеу кезінде, танымдылық қызметтің міндеттері шешілетін, объектінің қасиеттері кіреді. Қылмыстық іс жүргізу құқықтық таным болғандықтан оның тақырыбы ретінде объектінің заңи қасиеттерінің жүйесі табылады. Бұл қасиеттер мән-жайларда да (автор көзқарасы бойынша төрт қасиет бөлінеді: қылмыстық-құқықтық, азаматтық-құқықтық, криминогендік және қылмыстық іс жүргізу), дәлелдемелерде де (қатыстылығы, жеткіліктілігі, дұрыстығы, жарамдылығы) бар. Егер объектінің сапалық жағын қылмыстық іс жүргізудегі таным тақырыбының ұғымы сипаттаса, оның сандық жағын оның шектері сипаттайды. Қылмыстық іс бойынша анықталатын, барлық заңи қасиеттердің сенімділігін белгілейтін мән-жайлар мен дәлелдемелердің жиынтығы құрайды. Үшіншіден, қылмыстық іс жүргізудегі танымның мазмұны мен құрылымы мәселесі. Бұл ең кең мәселелердің бірі, сондықтан оны шешу үшін бірнеше жеке сұрақтар қою керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькин П.С. Проблемы доказательства в советском уголовном процессе. Воронеж, 1978. – 256 с.
2. Шептулин А.П. Диалектический метод познания. М.: Наука, 1983. – 400 с.
3. Никитин Е.П. Метод познания прошлого //Вопросы философии. М., 1966. №8. С. 34-38.
4. Советский уголовный процесс/Под ред. М.А. Чельцова. М., 1962. – 612 с.
5. Орлов Ю.К. Структура судебного доказывания и понятие судебного доказательства. М.: ВЮЗИ, 1987. – 121 с.

ОӘЖ 343.9.018.3

Қазыбаев Нұржан

магистрант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМНІҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада автор отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерін қарастырады және қолданыстағы кейбір нормативтік-құқықтық актілерге талдау жасалады.

Түйін сөдер: діни экстремизм, профилактика, жасстар, қылмыстық саясат.

В данной статье автор рассматривает труды отечественных и зарубежных исследователей, обобщает юридическое содержание некоторых действующих нормативных правовых актов государств. На основе проведенного комплексного исследования сформулированы выводы и предложения рекомендательного характера.

Ключевые слова: религиозный экстремизм, профилактика, молодежь, уголовная политика

In this article, the author examines the works of domestic and foreign researchers, summarizes the legal content of some existing regulatory legal acts of states. On the basis of the complex study conducted, conclusions and recommendations of a recommendatory nature are formulated.

Keywords: religious extremism, prevention, youth, criminal policy.

Қазіргі кездегі әлемді алаңдатып отырған маңызды діни түйткілдердің бірі, тіпті ғаламдық мәселелердің қатарына жатқызуға да болатын құбылыс – діни экстремизм мен терроризм деп айтуымызға болады. Ол бастапқы идеялары бойынша дәстүрлі діндерге сүйеніп, олардың өңін

айналдырып, бұрмаланған күйде танитын және өзінің сол позициясын ақиқат ретінде дәйектеуге тырысатын бүлікшіл пиғыл тек біздің еліміз емес, дүниежүзін айтарлықтай алаңдатып отыр.

Қазақстан Республикасы Президенті – Елбасының «Қазақстан - 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында басым міндеттердің бірі ретінде экстремизмнің, радикализмнің және терроризмнің барлық түрлері мен көріністеріне қарсы күрес айқындалған [1].

Діни экстремизм мен терроризмге қарсы тұру бойынша арнаулы мемлекеттік және құқық қорғау органдары жұмысының нәтижелері біздің елімізде діни радикалдық идеологияның таралуына ықпал ететін мынадай сыртқы және ішкі факторларды анықтауға мүмкіндік берді.

Сыртқы факторларға Қазақстан шекараларының қарулы қақтығыстар ошақтарына, соның ішінде радикалдық діни топтардың қатысуымен өтетін қарулы қақтығыстар ошақтарына жақындығы, осыған байланысты еліміздің көші-қон тұрғысынан осалдығы, Интернет-кеңістікте діни экстремизм мен терроризм идеяларының шетелден насихатталуы, террористік идеялардың жолын ұстанушы жекелеген азаматтарымыздың шетел мемлекеттерінің аумағында орналасқан жауынгерлерді дайындайтын лагерлерде болуы жатады.

Шетелдік діни оқу орындарында оқып жатқан азаматтарымыздың экстремистік және террористік идеологияның ықпалына түсу фактілері байқалады. Жаңа жақтаушыларды радикалдық діни құрылымдарға тартуға ықпал ететін ішкі факторларға әлеуметтік-экономикалық проблемалар, тұрғындардың діни сауаттылығының төмен деңгейі, өскелең ұрпақтың моральдық-имандылық және патриоттық тәрбиесінің кемшілдігі жатады.

Көбінесе өз орнын таппаған жастар арасындағы теріс пиғылды көңіл-күй мен билікке сенімсіздіктің туындау себептерінің бірі сонымен қатар жекелеген жергілікті мемлекеттік шенеуніктер тарапынан орын алатын сыбайлас жемқорлық көріністері мен бюрократизм болып табылады.

Күмәнді мазмұндағы діни әдебиеттер мен өзге де ақпараттық материалдардың жаппай таралуы діни-экстремистік идеологияның таратуына белгілі бір жағдайлар туғызады.

Сонымен қатар, ғибадат үйлерінің (орындайлардың) қажет-қажет еместігі ескерілместен қызмет етуі және діни қызметкерлердің кәсіби дайындығының төмен деңгейі өткізіліп жатқан алдын алу жұмысына теріс әсерін тигізіп отыр.

Түзеу мекемелері жағдайында анағұрлым айқын көрінетін радикалдық діни қауымдастықтардың қылмыстық құрылымдармен біте қайнасуының алаңдатарлық үрдісі байқалуда.

Сөйтіп, діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл саласындағы ағымдағы жағдайды талдау арқылы осы саладағы мынадай әлсіз тұстар белгіленді:

- радикалдық діни идеология жолын ұстанушылар санының ұлғаю үрдісінің сақталуы;
- ақпараттық-түсіндірушілік жұмыс тиімділігінің жетімсіздігі;
- экстремистік және террористік мазмұндағы материалдардың, соның ішінде Интернет желісінде таралуына қарсы іс-қимыл жүйесінің жетілмегендігі;
- отандық теологиялық білім беру жүйесі дамуының жеткіліксіз деңгейі мен бәсекелестікке қабілетсіздігі;
- қазақстандық азаматтар шетелде болған кезеңде оларды радикалдық идеология уағыздаушыларынан оқшаулаудың тиімді шараларының болмауы;
- діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жасау жөніндегі жұмыста ғылыми-әдістемелік сүйемелдеудің жетімсіздігі;
- арнаулы мемлекеттік және құқық қорғау органдарының қазіргі заманғы техникамен, қару-жарақпен және діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жасау саласындағы басқа да жаңа әзірлемелермен әлсіз жарақтандырылуы;
- радикалдық діни қауымдастықтардың қылмыстық құрылымдармен, әсіресе түзеу мекемелерінің жағдайларында біте қайнасуы;
- экстремизм мен терроризмді қаржыландырудың көздері мен тәсілдерін анықтау тетіктерінің жетілмегендігі.

Криминология пәні аясында жалпы қылмыстылықты зерттеуден басқа, жеке тұлға жөнінде зерттеулер жүргізіп келеді. Лаңкестер арасында 18 – 29 жастағылар 68,5% пайызды құрайды, ал лаңкестер болып табылмайтын барлық қылмыскерлер - 50,6% ; 40 – 49 жастағылар 5,2% және 16,3%. Лаңкестер арасында 50 жастан асқандар болмады, сол кезде барлық қылмыскерлер арасында 5% . Сонымен лаңкестердің орта жасы – 27,9 жас, ал басқа қылмыскерлердің орта жасы – 32,1 жас [2, 70 б.]. Ал Л.С. Рубанның келтірген дерегі бойынша этникалықаралық қақтығыстардың жаппай (90%

дейін) және белсенді қатысушылары ретінде жастар болып табылады, өйткені олар әлеуметтік тәжірибиесі аздығынан алдап-арбауға тез көндігеді [3, 178 б.]. Шынында барлық лаңкестік ұйымдар өздерінің қатарына жастарды тартуға мүдделі. Себебі жастар лаңкестік актілерді жүзеге асыруға икемді, әрі оларды оқып-үйрету жеңіл. Олар әлеуметтік орны тұрғысынан жасы келіп қалғандарға қарағанда лаңкестерге өте тиімді болады.

М.В. Ломоносов атындағы ММУ–нің ғалымдары өткізген әлеуметтік зерттеулерге сәйкес азаматтардың 2-3% пайызы агрессияның әрдайым ұстанушылары болып табылады (экстремизмге бейімделген), ал 10 - 15% төңірегінде экстремистік идеология мен үгітке ұшыраған [4, 22 б.]. Жалпы адамдардың кейбіреулері сезімге берілгіш келеді. Психологиялық сезім адамның рухани жағының ең нәзік жері болып табылады. Сондықтан лаңкестік және діни экстремистік ұйымдар мұны сөзсіз пайдаланады.

«Діни экстремизм» ұғымы қазіргі уақытта әр түрлі ғылым салалары бойынша талқыланып жатқандығы рас. Әрине бұл құбылыс кешенді, объективті, жан-жақты зерттелу деңгейінде емес. Оның мынандай негізгі себептері мен күрделі мәселелері бар: біріншіден, әлі күнге дейін әр түрлі ғылым салаларының зерттеу жұмыстары кешенді түрде жүргізілмеуі; екіншіден, аталмыш ұғымның мәнін түсінудегі түрлі талқылаудың орын алуы; үшіншіден, «діни экстремизм» ұғымына қатысты ғылыми пікір-таластардың теология мен ғылым салаларының арасында туындауы; төртіншіден, оны зерттеудің теориялық-әдістемелік және тәжірибелік аспектілерінің кешенді түрде жүйеленбеуі; бесіншіден, осы құбылыстың халықаралық сипат алуы. Міне, осындай себептер мен күрделі мәселелердің орын алуы, сонымен қатар олардың әлі де реттеліп шешілмеуі «діни экстремизм» ұғымының кешенді түрде талқылануына кедергілер келтіретіндігі ақиқат. Соған қарамастан «діни экстремизм» ұғымына қатысты мәселелерді зерттеуге тиісті ғылым салалары бойынша талқылануы мен оны зерттеушілердің талдаулары қарастырылады.

Саясаттанушы және басқа да ғылым салалары бойынша зерттеушілердің көпшілігі «діни экстремизм» ұғымын қолданудан гөрі, одан да «діни-саяси экстремизм» ұғымын қолдану қажет деп есептейді. Мысалы, А.А. Нуруллаев пен Ал.А. Нуруллаев аталған терминді қолдануды жөн көреді. Олардың пікірі бойынша «соңғы ондаған жылдардан бері кең құлаш жайыла бастаған экстремистік құбылыстар діни постулаттармен байланысты болады, алайда саяси шеңберде жүзеге асуда. Сол себептен «діни экстремизм» ұғымы бұларды толыққанды қамти алмайды». Олар «діни-саяси экстремизм» ұғымына анықтаманы мына мазмұнда береді: «діни-саяси экстремизм – бұл мемлекеттік құрылымды өзгертуге немесе өкіметті зорлықпен басып алуға, мемлекеттің тәуелсіздігіне және аумақтық тұтастығын бұзуға, қарулы құрылымдарды заңсыз құруға, діни немесе ұлттық жауыздық пен жеккөрушілікті қоздыруға бағытталған діни мотивацияланған немесе діни бүркемеленген іс-әрекеттер» [5, 84 б.]. Ал, А. Журавский мына бір қисынды тұжырым жасайды: «сараптама – бұл диагнозды анықтау. Егерде пациентке дұрыс емес диагноз қойылса, онда оны емдеу нәтижелі болмайды немесе өлімді болуы мүмкін. Өйткені, мемлекет пациент ретінде болады, оған ондай саяси диагнозды қойып ойнау тым қымбатқа түседі. Сондықтан сарапшылық көзқарас тұрғысынан «діни экстремизм» термині толыққанды дұрыс» [6]. Оның осы тұжырымы дұрыс. Өйткені, көптеген зерттеушілер дін мен діни экстремизмнің айырмашылығына, ерекшеліктеріне, шығу тектеріне және басқа да жағдайларына толыққанды мән бере бермейді. Сол себептен де қателеседі. Жоғарыда аталған екі зерттеуші діни-саяси экстремизмді саяси экстремизмнің бір түрі болып табылады, -деген ой-пікірін білдіреді [5, 84 б.]. Бұл ой-пікір қисынды емес. Өйткені саяси экстремизм мына эволюциялық тізбекте қалыптасып дамиды: саяси радикализм – саяси экстремизм – саяси лаңкестік. Ал, діни экстремизм мына тізбек бойынша қалыптасып дамиды: діни радикализм – діни экстремизм – діни лаңкестік. Бұл екі термин экстремизмнің ең негізгі түрлері болып табылады. Сондықтан екеуін біріктіріп экстремизмнің «жаңа» түрін шығаруы қисынсыз. Саяси экстремизмнің ең басты мақсаты саяси билікке қол жеткізу. Онда діни мемлекетті құру деген мақсат қойылмайды және діни экстремистік идеологиялық база мүлдем жоқ. Тек оны қосымша идеологиялық құрал ретінде пайдаланады. Сол сияқты діни экстремизмде саясатты тек қосымша идеологиялық құрал ретінде пайдаланады. Әр қайсысының өзіндік идеологиялық базалары болады. Сонымен бірге олардың идеологиялық мақсаттары да өзгеше болып келеді. Идеологиялық база мен идеологиялық құрал делінген ұғымдар бір-бірінен өзгеше ерекшеліктерімен болады. Сонымен бірге саясатты және діни экстремистік идеяларды этникалық негіздегі лаңкестік пен сепаратизмде де қосымша идеологиялық құрал ретінде пайдаланады. Демек, «діни экстремизм» ұғымына анықтаманы саяси боямамен беру ешқандай нәтиже бермейді.

М. Вершинин өзі жазған еңбегінде лаңкестік ұйымның қатарына кіргізу кезіндегі «арбаудың» психологиялық үрдісін қысқаша былайша түсіндіреді: «рухани жиһад» өз кезегінде «арбаудың» психологиялық үрдісінің бір бөлігі болып табылады және ол үш саты бойынша жүзеге асырылады: «еріту», «өзгерту» және «қатырып тастау» (К. Левиннің «өзгертулер теориясы» бойынша). «Арбау» үрдісі кезінде арбалған жеке тұлғаға манипулятивтік әдістердің жәрдемімен және де психикасына әсер ету арқылы оны өз басшысының бақылауына алынғанға дейін жалғасады. Бұл аталған техника «сананы бақылаудың техникасы» деп аталынады және әлеуметтік психологияда тыңғылықты зерттеледі [7]. Діни экстремистік ұйымдардың барлығы осындай психологиялық үрдістерімен өздерінің діни экстремистік идеологиясын адамдардың санасына қалыптастыруға іс-әрекеттер жасайды.

Н.В. Володинаның пікірінше «діни негіздегі экстремизм – бұл дінде ең шеткі көзқарастар мен іс-әрекеттерді жақтаушылық. Мұндай экстремизмнің негізін демагогиямен байланысқан зорлық, ең шеткі қатыгездік пен агресшілдік құрайды» [8]. Бұл зерттеушінің дін мен діни негіздегі экстремизмді бір тұтас қарауы дұрыс емес. Себебі мұндай негізсіз ой-пікірлермен әуелі өзін, содан кейін басқаларды сөзсіз шатастырады. Ол дін мен діни экстремизмді объективтік тұрғыдан ажыратпайды. Тек субъективтік көзқараспен қарайды. Біздің көзқарасымыз бойынша «діни негіздегі экстремизм» ұғымын қолдану қисынға келмейді. Өйткені дін атаулы «экстремизм» ұғымын негіздемейді. Ал «діни экстремизм» ұғымын қолдану дұрыс. Бұл құбылыс қылмыс құрамының субъективтік жағының міндетті белгісі болып табылатын «кінә» ұғымы және діни заң тұрғысынан қолданатылатын «күнә» ұғымы бойынша сараланады.

Н.В. Степановтың тұжырымдамасы бойынша «саяси және діни экстремизмнің қылмыскерлікпен байланысы көп жағдайда былайша көрінеді: себеп-салдарлық, шарттық, корреляциялық (статистикалық) байланыс, жағдаяттар байланысы және т.б.» [9, 3 б.]. Әлбетте оның криминологиялық талдауының негізінде «діни экстремизм» ұғымының қылмыскерлікпен байланысты аспектілерін көрсетуі негізінен дұрыс. Асылында бұл аспектілер көбінесе ішкі мемлекеттік жағдайда өрбиді. Алайда діни экстремизм трансұлттық немесе халықаралық сипатқа ұласқанда, аталған аспектілер халықаралық-құқықтық ерекшеліктерімен көрінеді.

Д. Назировтың көзқарасы бойынша «діни, исламистік экстремизм» - бұл мемлекеттік құрылымға қарсы тұруға, өкіметті зорлықпен басып алуға, исламдық тәртіптерді орнатуға бағытталған саяси құбылыс» [10, 13 б.].

Біздің көзқарасымыз бойынша «діни экстремизм» құбылысының таралуы мен дамуының себептік-факторлық кешенін тек дәстүрлі «сыртқы» мен «ішкі» детерминаттардан ғана емес, ең негізгі ықпал ететін діни экстремистік идеологияның «ашық» және «жасырын» детерминаттарынан болады. Негізгі «сыртқы» детерминаттарға мыналар жатады: әмбебаптық халықаралық шарттарда, аумақтық ұйымдар мен екіжақты мемлекетаралық халықаралық-құқықтық актілерде, сонымен бірге ұлттық заңнамаларда лаңкестік, әсіресе «діни лаңкестік» пен «діни экстремизм» ұғымдары туралы анықтамалардың толыққанды болмауы, миграция, еңбек миграциясы, трансұлттық қылмыстың көбейгені, наркобизнес, діни экспансия, көптеген мемлекеттердің лаңкестік және діни экстремизммен күресуге арналған халықаралық шарттарды ратификация жасамауы немесе өздерінің міндеттерін толыққанды орындамауы, лаңкестер мен діни экстремистерге қатысты экстрадициялау мәселелерінің шешілмеуі, кейбір мемлекеттердің діни экстремистік ұйымдарды тікелей немесе жанама негізде қолдауы, оларды пайдалануы, мемлекеттердің де халықаралық-құқықтық жауапкершілігі халықаралық-құқықтық тұрғыдан толыққанды жүзеге аспауы әрі реттелмеуі және тағы басқа жағдайлар сыртқы себептік негіздер болып табылады.

«Діни экстремизм» ұғымының туындауының «ішкі» детерминаттарына мыналар жатады: «мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайды жақсартуға ұмтылуының самарқаулығы; діни экстремизммен күресудің құқықтық, идеологиялық, тактикалық және стратегиялық тұжырымдамалардың жоқтығы немесе төмендігі; кейбір мемлекеттердің діни экстремизммен күресуге арналған ұлттық заңнамаларын халықаралық шарттарға сәйкестендіру мәселелерінің реттелмеуі, мемлекет ішінде ұлтаралық және дінаралық татулық пен толеранттықты сақтауға бағытталған іс-шаралардың дұрыс жүзеге аспауы немесе мұндай тұжырымның мүлдем болмауы; мемлекеттің дінге және діни ұйымдарға нақты мемлекеттік саяси тұжырымдаманың болмауы; діни бірлестіктерді мемлекеттік тіркеу үрдісі кезіндегі бірлескен теологиялық-құқықтық сараптаманың мүлдем немесе толыққанды жасалмауы; теология мен құқықтануды жақсы игерген арнаулы сарапшы мамандардың аздығы және т.б.»

«Діни экстремизм» ұғымының туындауына қосалқы демеу беретін «жасырын» детерминаттарға мыналар жатады: біріншіден, тактикалық және стратегиялық тұрғыдан тұжырымдалған латенттік іс-шараларға көшу; екіншіден, ресми түрде тіркеуге алынатын діни ұйымдар немесе діни бірлестіктерді құруды және де соған құпия түрде лайықты тұлғаларды дайындауды ұйымдастыру; үшіншіден, олармен тығыз байланыс пен ынтымақтастықта болу мақсатында басқа мемлекетте ресми тіркелген діни ұйым, діни бірлестік немесе діни-ағарту орны арқылы қаржыландырып отыру.

Қорыта келе, діни экстремизмнің алдын алу жүйесінің тиімділігін арттыру үшін мыналар ескерілуі қажет:

- діни экстремизм мен терроризмнің қоғамда таралу себептері мен шарттарын, ықтимал экстремист пен террористің әлеуметтік портретін зерделеу, аталған салада жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясаттың осал жақтарын бағалау мен анықтау бойынша ғылыми, талдамалық және әлеуметтік зерттеулер жүргізу;

- ақпараттық-түсіндіру жұмысының тиімділігін сапалы арттыру;

- радикалдық діни идеологияның жат және қабылдауға тұрмайтындығы туралы діни негізде мақсатты топтардың (радикалдық идеологияға бейім, сондай-ақ оған ұшыраған адамдардың) арасында атаулы алдын алу жұмыстарын ұйымдастырып, жүргізу;

- орта білім беру ұйымдары, сондай-ақ колледждер, жоғары оқу ұйымдары оқушыларын қоршаған болмысқа саналы көзқараспен қарау және радикалдық діни идеологияны сыни көзқараспен қабылдау үшін дін туралы қажетті білім көлемін олардың игеруін қамтамасыз ету;

- отандық теологиялық білім беру жүйелерінің бәсекелестікке қабілеттілік пен тұрғындарға қолжетімділік деңгейін арттыру арқылы одан әрі дамыту;

- орта мектептердің жоғары сыныптарының, колледж, жоғары білім беру ұйымдарының бірінші курс оқушыларына жастарда теріс піғылды идеологияны тұрақты қажетсінеуді қалыптастыруға бағытталған тақырыптық роликтер (фильмдер) көрсету тәжірибесін енгізу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.«Қазақстан - 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан Республикасы Президенті – елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан [Электронный ресурс]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>

2.Гришко А.Я. Личность террориста. //Криминологический портрет. - 2006.- с. 70.

3.Рубан Л.С. Дилемма 21-го века: толерантность и конфликт. М.: - 2006. – с.178.

4.Добрынина В., Кухтевич Т. Экстремизм как проявление девиантности и деликвентности // Наука, культура, общество. - 2006. - №7. – с. 22.

5. Нуруллаев А.А., Нуруллаев Ал.А. Религиозно-политический экстремизм // Вестник Российского университета дружбы народов.- Сер.: Политология. – 2003. - № 4. – с.84.

6. Журавский А. Религиозный экстремизм: реальность или фикция? //Религия и СМИ. [Электронный ресурс]. URL: // <http://www.regilare.ru/article/2080.htm>

7. Вершинин М. Методы вербовки и идеологической работы террористических религиозных движений в Поволжье, на примере «Хизб-ут-Тахрир». [Электронный ресурс]. URL: //<http://psyfactor.org/lib/vershinin5.html>

8. Володина Н.В. Актуальные проблемы современного экстремизма и терроризма на религиозной основе. Российское Объединение Исследователей Религии. [Электронный ресурс]. URL: //<http://www.rusoir.ru/news/23-03-2005-3.html>

9. Степанов Н.В. Криминологические проблемы противодействия преступлениям, связанным с политическим и религиозным экстремизмом: автореф. ... канд. юрид. наук.: 2003. – М.: Научно-исследовательский институт проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ, 2003. – с. 8.

10. Назиров Д. Проблемы терроризма, религиозного экстремизма и пути их преодоления: автореф. ... док. филос. наук.: – Душанбе.:Институт философии имени академика А.М. Богоутдинова Академии наук Республики Таджикистан, 2009. – с. 13.

ОӘЖ 343.2

Муқанов Даурен Асетович

заң факультетінің 2 курс студенті, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Ғылыми жетекшісі: Қаражанов М. Д. құқық бойынша философия докторы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНЫҢ КЕҢІСТІКТЕГІ КҮШІ

Мақала қылмыстық заңның уақытында қолданылу тұжырымдамасын ашып көрсетеді. Шекара түрлерінің анықтамалары берілген (су кеңістігі, ауа простазасы және т.б.). Қылмыстық заңның қолданылуы әрқашан белгілі бір аумақпен шектелетіндігі туралы қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: аймақ, қылмыс, мемлекет, қылмыс, жауапкершілік, заң, лимит, мақала.

В статье раскрывается понятие действие уголовного закона во времени. Даются определения разновидностей границ (водное пространство, воздушное пространство, и т. д.) Делается вывод, что действие уголовного закона всегда ограничено определенной территорией.

Ключевые слова: территория, преступление, государство, уголовный, ответственность, закон, предел, статья.

The article reveals the concept of the operation of criminal law in time. Definitions of the types of borders are given (water space, air prostanoznost, etc.) It is concluded that the operation of the criminal law is always limited to a certain territory.

Keywords: territory, crime, state, criminal, responsibility, law, limit, article.

Қылмыстық заңның күші белгілі бір аумақ бойынша шектелген. Осыған байланысты оның күші тарайтын белгілі бір кеңістіктің анықталуы қатаң мақсатты сипатқа ие. Бұның мәні біріншіден, Қылмыстық кодекстің қылмыстан қорғау және сақтандыру сияқты негізгі міндеттерінің орындалуымен байланысты; екіншіден, қылмыстық заңның кеңістіктегі күші мәселесінің заңдылық, азаматтардың, заң мен сот алдындағы теңдігі немесе қылмыстық жауаптылықпен жазадан құтылмайтындық сияқты қылмыстық құқық қағидаттарының іске асырылу міндеттерімен анықталатындығында; үшіншіден, бұл мәселелерді шешуге әсер ететін халықаралық құқық нормаларының және тиісті конвенциялардың болғандығында. Мұнда мемлекеттік шекара, сол сияқты азаматтықтың түсінігін беретін конституциялық құқықтың нормалары да елеулі роль атқарады. Қылмыстық заңның кеңістіктегі күші жөніндегі нормаларда жүйелі түрде мынадай екі қағидат: *аумақтық* және *азаматтық* қағидаттар жүзеге асырылады.

ҚК-тің 6-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының аумағында қылмыс жасаған адам ҚР ҚК бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылуға тиіс.

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 13 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы туралы» заңының 1-бабына сәйкес, Республика аумағының шегін құрғақ құрлық, су, жер қойнауы және әуе кеңістігі шегін айқындайтын сызық және осы сызық бойынша өтетін беткі қабат құрайды. Мемлекеттік шекара Қазақстан Республикасының Парламентімен бекітілген Қазақстан Республикасының халықаралық келісімдерімен анықталады.

Мемлекеттік шекара былай белгіленеді:

құрғақ аумаққа — жер бедерінің сипатты нүктелері және сызықтары жатады;

су аумағына — Қазақстан Республикасының ішкі суларынан басқа, аумақтық теңіз жағалауындағы теңіз суларының кеңістігі жатады;

әуе кеңістігі аумағына — Қазақстан Республикасының құрлық және/немесе су аумағы үстіндегі аспан кеңістіктері жатады.

Каспий теңізіндегі ішкі су аумақтарына жататын акватория Қазақстан Республикасының халықаралық келісімдерімен анықталады.

Қылмыстық заң Республикамыздың құрлықтық шельфінде және ерекше экономикалық аймағында жасалған қылмыстарға да қолданылады (ҚК-тің 6-бабының *екінші бөлігі*)

Шельф — аумаққа тиесілі судың астыңғы (200 м және одан да терең) және үстіңгі кеңістігі болып табылады.

Қойнау (жер қойнауы) — шаруашылық және басқа да қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін пайдаланылатын құрлық және су аумағындағы кеңістік — табиғи ортаның бір бөлігі (жер қойнауының астыңғы және үстіңгі қабатындағы пайдалы қазбалар, өнімдер).

ҚК-тің 6-бабының *үшінші бөлігіне* сәйкес Қазақстан Республикасының портына тіркелген, Қазақстан Республикасының шегінен тыс ашық су немесе әуе кеңістігінде жүрген кемеді қылмыс жасаған адам, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе ҚР ҚК бойынша қылмыстық жауапқа тартылады. Қазақстан Республикасының әскери кораблінде немесе әскери әуе кемесінде қылмыс жасаған адам да оның қай жерде болуына қарамастан ҚР ҚК бойынша қылмыстық жауапқа тартылады.

Дипломатиялық өкілдермен және иммунитетті пайдаланатын өзге де азаматтармен қатынасқа түскен сәттен бастап қылмыстық заң, аумақтық қағидаттарға сүйеніп және соған сәйкес іске асырыла бастайды.

ҚК-тің 6-бабының *төртінші бөлігінде* шет мемлекеттердің дипломатиялық өкілдерінің және иммунитетті пайдаланатын өзге де азаматтардың қылмыстық жауаптылығы туралы мәселе осы адамдар Қазақстан Республикасының аумағында қылмыс жасаған жағдайда халықаралық құқық нормаларына сәйкес шешіледі делінген.

Шет мемлекеттердің дипломатиялық өкілдері мен қызметкерлеріне берілген құқықтар мен артықшылықтардың жиынтығы — дипломатиялық иммунитет деп аталады.

Дипломатиялық иммунитет мәселелерін реттейтін халықаралық құқықтың нормалары 1961 жылғы дипломатиялық қатынастар туралы Вена Конвенциясында кодификацияланып, бекітілген.

Шет мемлекет өкілдерінің иммунитеті — дипломатиялық өкілдердің тұрғын-жайларына қол сұғылмаушылықты белгілейді. Дипломатиялық өкілдердің келісімінсіз олардың тұрғын-жайларына мемлекет тарапынан кіруге болмайды. Шет мемлекеттің Қазақстан Республикасы аумағында дипломатиялық иммунитетке ие болған дипломатиялық өкілдері және басына қол сұғылмаушылықты қолдана алады, яғни өкілдіктің басшысын қамауға немесе ұстауға, оны сот тәртібімен қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

Дипломатиялық және консулдар өкілдіктері туралы ережеге сәйкес жеке басына қол сұғылмайтындығы иммунитетін елші, өкіл, сенімді өкіл және дипломатиялық өкілдіктің/басқа да мүшелері: кеңесшілер, сауда өкілі және оның орынбасары, әскери, әскери-теңіз, әскери-әуе атташелері және олардың көмекшілері; бірінші, екінші және үшінші хатшылар, архивариус-хатшылар пайдаланады. Жеке басына қол сұғылмаушылық және қылмыстық жауаптылық иммунитеті құқығын олардың өздерімен бірге тұратын Қазақстан Республикасының азаматы болып танылмайтын отбасы мүшелері де пайдаланады.

Осы негіздерге сәйкес, сондай-ақ еліміздің азаматы болып танылмайтын әкімшілік-техникалық қызметшілер және олармен бірге тұратын, отбасы мүшелері болып табылатын адамдар да осындай иммунитетті пайдалана алады. Бірақ мұндай құқықты тек қызмет барысындағы міндетті атқару кезінде қылмыс жасаған реттерде ғана пайдалана алады. Әрине, мұндай құқық, дипломатиялық өкілдіктердің қызметтерінде өз иммунитеттері пайдаланып, заңсыз әрекеттер жасасын дегенді білдірмейді. Заң осы аталған адамдардың қылмыстық жауаптылығы дипломатиялық жолмен шешілетіндігін белгілейді.

ҚР Президентінің 1995 ж. 19 маусымдағы «Қазақстан Республикасындағы шет ел азаматтарының құқықтық жағдайлары туралы» з. к. б. Жарлығының 28-бабына сәйкес мұндай адамдар белгілі бір уақыт ішінде Қазақстан Республикасы аумағынан кетіріледі.

ҚК-тің 6-бабының *екінші бөлігіне сәйкес*, Қазақстан Республикасының аумағында басталған немесе жалғастырылған не аяқталған әрекет Қазақстан Республикасының аумағында жасалған қылмыс деп танылады. Мысалы, шпионаждық әрекеттің жасалған орны ҚК-тің 166-бабында қарастырылған әрекеттердің біреуі болса да жасалған орын болып есептеледі; мемлекеттік құпияны құрайтын мәлімет Қазақстан аумағында ұрланып, басқа мемлекетке берілген болса да, кінәлі адам қылмыстық жауаптылыққа Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша тартылады.

Егер қылмыс істеуге даярланғандық немесе қылмыс істеуге оқталғандық шекарадан тысқары жерде жүзеге асырылып, біздің елімізде аяқталса, қылмыс Қазақстан Республикасының аумағында жасалған деп танылады. Осы секілді қылмысқа қатысу, қылмысты ұйымдастыру немесе қылмыс жасауға азғырушылық әрекеттері үшін де жауаптылық дәл осындай тәртіппен белгіленеді.

Қылмыстық заңның кеңістіктегі күші аумақтық қағидаттармен ғана шектеліп қоймайды. Ол Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған ҚР азаматтарына қолданылатын азаматтық қағидаттармен де толықтырылады.

Қазақстан Республикасының 1991 жылғы 20 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңы төмендегілерді орнықтырды:

осы Заң күшіне енгізілген күнге дейін Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын:

Осы Заңға сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтығын алған адамдар Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылады». Осы заңның 6-бабына сәйкес «Қазақстан Республикасы территориясындағы және оның азаматтары емес адамдар барлық құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Конституциясында, заңдары мен мемлекетаралық шарттарында белгіленген барлық міндеттерді атқарады, бұған олардың Қазақстан Республикасының шарттары мен мемлекетаралық шарттарында белгіленіп алып тасталғандары қосылмайды».

Қылмыстық Заңның Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған адамдарға қатысты қолданылуы ҚК-тің 7-бабымен анықталуы: «Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған Қазақстан Республикасының азаматтары, егер олар жасаған әрекет ол аумағында жасалған мемлекетте қылмыс деп танылса, егер бұл адамдар басқа мемлекетте сотталмаған болса, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылады. Аталған адамдарды соттау

кезінде жазаны аумағында қылмыс жасаған мемлекеттің заңында көзделген санкцияның жоғары шегінен асыруға болмайды. Азаматтығы жоқ адамдар да осындай негіздерде жауапты болады.

Басқа мемлекеттің аумағында қылмыс жасаған адамның соттылығының және өзге де қылмыстық-құқықтық зардаптарының, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе немесе басқа мемлекеттің аумағында жасалған қылмыс Қазақстан Республикасының мүдделеріне қатысты болмаса, бұл адамның Қазақстан Республикасы аумағында жасаған қылмысы үшін қылмыстық жауаптылығы туралы мәселені шешу үшін қылмыстық-құқықтық мәні болмайды.

Қазақстан Республикасының одан тыс жерлерде орналасқан әскери бөлімдерінің әскери қызметшілері шет мемлекеттің аумағында жасаған қылмысы үшін, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылады.

Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған шетелдіктер қылмысы Қазақстан Республикасының мүдделеріне қарсы бағытталған жағдайларда және Қазақстан Республикасының халықаралық шартында көзделген жағдайларда, егер олар басқа мемлекетте сотталмаған болса және Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық жауапқа тартылса, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кострикова, Е. Г. Действие уголовного закона в пространстве / Е. Г. Кострикова // URL: <http://ibrain.kz/ugolovnoe-pravo/deystvie-ugolovnogo-zakona-v-prostranstve> (дата обращения: 07.07.2013).

ОӘЖ 343.7

Нұрғалиева Динара Талғатбекқызы

2 курс магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

БӨТЕННІҢ МҮЛКІН КРИМИНАЛДЫ БАСЫП АЛУҒА (РЕЙДЕРЛІККЕ) ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Бұл мақалада бөтеннің мүлкін қриминалды басып алуға (рейдерлікке) қарсы іс-қимылдың тарихи аспектілері берілген.

Түйін сөздер: рейдерлік, рейдерлікке қарсы іс-қимыл, тарихи аспект.

В настоящей статье раскрыты исторические аспекты противодействия криминального захвата чужого имущества (рейдерства).

Ключевые слова: рейдерство, противодействие рейдерству, исторический аспект.

In this article, historical aspects of countering the criminal seizure of someone else's property (raiding) are disclosed.

Key words: raiding, counteraction to raiding, historical aspect.

Рейдерлік құбылысының мәнін анықтау үшін оған қарсы іс-қимылдың тарихын зерттеу керек.

Бұл үшін жеткілікті негіздер болғандықтан, әрбір құбылыс өмір сүреді. Біздің елімізде рейдерлік құбылысының пайда болу себептерін түсіну үшін, сондай-ақ біздің мемлекетіміздің тарихы өте ерекше екенін ескерсек, және Ресеймен тығыз байланыста болғанына байланысты ХХ ғасырдан бастау керек.

1917 жылдан 1991 жылға дейін мемлекеттің экономикасына ықпалы анықталғандықтан, заңды тұлғаларды заңсыз басып алу мүмкіншілігін шектей отырып, мемлекетіміз социалистік өндірісті құру жолында болғандықтан заңды тұлғаларды заңсыз басып алу құбылысынан сенімді түрде қорғалған.

1991 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі мемлекетіміздің жаңа тарихы қазіргі зерттеудің мақсаты үшін неғұрлым қызықты болып табылады. Рейдерліктің барынша белсенділігі 2000 жылдарда байқалса, бұл тек ертеректе болған жағдайлардың зардабы. Көп уақыт өтпесе де, біздің мемлекетіміздің өткен тарихында орын алған, бірақ бұл оқиғаларды түсінудің әрекеттері жүргізілуде.

Зерттеліп отырған сұрақ үшін негізгі ұсынылған мүдде, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы (ары қарай КСРО) ыдырағаннан кейін орын алған құбылыстар, келесілер:

1) Мемлекет әлсіздігі; КСРО өзінің өмір сүруін тоқтатқан, енді ғана құрылып жатқан мемлекет сол уақытта келе жатқан рейдерліктің толқынына қарсыласуға өте әлсіз болатын.

2) Ұйымдасқан қылмыстылықтың белсенді дамуы;

Заңды тұлғаларды басып алудың дәл бандиттік әдістері рейдерліктің барынша айқын және қорқынышты үлгілері болады. Мемлекеттің әлсіздігінен оларға қажетті қарсы әрекет көрсетілмеді.

3) Азаматтардың көпшілігінің кеңестік менталитеті;

КСРО-ның ыдырауына қарамастан, сонда туып-өскен адамдар, өз көзқарастары бойынша қалып қойды. Социалистік мемлекетте ондаған жылдар бойы тұрған үлкен халық осы уақыт бойы адамда меншік иесі, иелік жоғалды. Себебі ауыстыру режимі туралы барлық уақытта және барлық елдерде болғандай, көрсетілген өзгерістерге адамдар дайын еместігі және кенеттен жаппай тиімді меншік иелерінің пайда болуы мүмкін емес екендігі халыққа ескертілмеді.

4) Болашақта рейдерлердің мақсаты болатын бағаланбаған мүліктің үлкен мөлшері;

КСРО кезінде ешкім нарықтық құны туралы, мысалы, зауыт, немесе ең болмағанда оның негізгі қорларының құны туралы ойланбаған. Нарықтық қоғамда барлығының өз бағасы бар. Өйткені, тиімді меншік иесі жоқ, ал кешегі директорлар, зауыт қожайынына айналған, ол қандай да бір мәселелер туындағанда мемлекет оны қорғайтынына сенген, өйткені заң жаңа қоғамда әрқашанда меншік иесі жағында болған. Ол рейдерліктің болашақта бүкіл елді басып алатынын елестете алмаған. Мұндай жеңілтектікке көптеген адамдар аяусыз есеп айырды. Өйткені кез-келген өндіріс негізі мүлік болғандықтан, бұл мүлік оның объектісі, онда барлық меншік иелері рейдерлердің көз алдында жүрген.

Ғалымдардың айтуынша, мүліктің жоғарғы құны бар жерде, көптеген рейдерлік басып алулар орын алады [1].

5) Қоғамда бөтеннің меншігіне елемейтін қатынас;

Біздің елде жекешелендіру адал және әділ өтті деп айтуға келмейді. Неғұрлым тартымды өндіріс және мүлік объектілері бірден ауқаттылар құрылымымен басып алынған, өйткені қарапайым халыққа қарағанда қайта құруға дайын болғандар, ал ірі кәсіпорындар және объектілер олардың кешегі директорларына өткен. Азаматтар алданғандығын бірден сезбейді, өйткені оның маңызды салдары - бөтеннің мүлкін елемейтін қатынас, себебі қылмыстық жолмен алынған болып саналады. Меншікке қол сұғылмауын сезінудің болмауы, іргелі маңызы бар бұл институттың жаңа өмірге әкелген жағдайлары оның заңсыз иелік фактісі келісімге келмейтін қатынасы қоғамда қалыптаспады. Ғасырлар бойы қалыптасқан іскерлік айналымының әдет-ғұрыптарын айтуға келмейді.

Ғалымдар атап өткендей, ұзақ уақыт бойы мемлекет субъектілердің шаруашылық жүргізу дауының салдары рейдерлікпен күрес мәселесінің асқынуы болып табылады [2].

6) Заңнаманың жағдайы; Қылмыстық сияқты, өзге де заңнаманың салаларында, тиісінше деңгейдегі нормативтік-құқықтық база рейдерлікке қарсы әрекет ретінде қолданылады. Сонау 1960 жылы қабылданған ҚазССР Қылмыстық кодексі 1997 жылға дейін жұмыс істеді, тиісінше капиталистік өмірдің жаңа болмысына ол бейімделген жоқ, сондай-ақ жаңа жағдайларда қылмыстық сот ісін практикада жүргізу және Жоғарғы сотының тиісті түсініктемесі болған жоқ. ҚР Азаматтық кодексі сияқты, заңды тұлғалар қызметі саласындағы бірқатар заңдар КСРО ыдырағаннан кейін бірден пайда болмады. Өмір бір орында тұрмайды және заңдарды қабылдауды күтпейді, онда рейдерлердің қолдары байлаулы болған, осылайша құқықтық вакуум орын алды.

7) Сыбайлас жемқорлықтың масштабты дамуы үшін елеулі алғышарттар; Рейдерлік және сыбайлас жемқорлық ажырағысыз болғандықтан, бұл фактор бүгінгі күнде басты назарда. Қайта құрудан кейін болашақта сыбайлас жемқорлықты дамытудың алғышарттары көп болды. Капиталистік мемлекеттің пайда болуы, мемлекеттің әл-ауқатының өсу мүмкіндігі, шенеуніктер үшін заң бұзушылыққа ынталандыру, бақылаусыз мемлекетке айналдырды.

Жаңа мемлекет өз идеологиясын қалыптастыра қойған жоқ, ал ол батыстық өмір салтындағы жаңа мемлекеттің азаматтарының санасына байыту идеясы, оның ішінде кез келген құн бойынша байыту өз әсерін тигізді.

8) Масштабты коммерциялық операцияларды жүргізуде шектеудің болмауы;

КСРО-ға қарағанда, нарықтық қарым-қатынастар барынша азайтылған, жаңа жағдайларда кез келген мөлшерде ақша қаражатының қозғалысы және коммерциялық операцияларды жүргізу, оның ішінде отандық және шетелдік қосылған жеке және заңды тұлғаларды иесізденген нысанында пайдалануға шектеу болмады, сондай-ақ, заманауи телекоммуникация жүйелерін пайдалану, бүкіл әлем бойынша, соның ішінде оффшорлы аймақтарда да ақша аударымдарын жүргізуге мүмкіндік берді.

Осылайша, коммерциялық операцияларды астыртын жүргізу, ақша қаражатын жылдам шығару, қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде алынған, оның ішінде, шетелге оларды қолма-қол ақшаға айналдыру немесе жылыстатуды жүзеге асыруға мүмкіндіктер ашылды.

Бұған, сондай-ақ, коммерциялық банктердің пайда болуы, сыйақы алу үшін күмәнді операцияларды жүргізу және мемлекеттік қаржы бақылауының жүйесінің болмауы ықпалын тигізді.

Сауалнама өткізу нәтижелері бойынша, көршілес Ресейдегі рейдерліктің негізгі себептері ретінде респонденттердің басым көпшілігі атап өтті: заңнаманың жетілмегендігі (азаматтық және қылмыстық) - 66,5% сұралғандар; сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі - 53,7%, құқық қорғау органдар жүйесінің әлсіздігі -40,4%. Ғалымдар атап өткендей, Ресейдің әлеуметтік-экономикалық және институционалдық ортасының ерекшелігі, Ресейдің рейдерлік акциялары басқа елдермен салыстырғанда, тым агрессивті және одан кем өркениетті сипатын анықтады. Осыған байланысты Ресейдегі рейдерлік, экономикалық активтер үшін тиімді бөлуге қол жеткізуге ғана емес, сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық проблеманың шиеленісуіне алып келді [3].

Егер сол уақыттағы бұл елдегі жағдайды ойлап қарайтын болсақ, рейдерліктің тек пайда болуы ғана уақытты талап етті және рейдерлер өздерін көп күттірмеді. Сондықтан Ресейде рейдерлік осыншама кең таралды. Шет елдерде мұндай ауқымды үлкен құбылыс кездеспейді [4]. Мұндай еш жерде және ешқашан болған емес, сондықтан сенімділікпен айтуға болады, бұл рейдерлік - ол тек ресейлік құбылыс, қазіргі заман тарихының туындауы.

Сонымен, біздің елде рейдерлік қалай дамыды және оған қарсы әрекет қандай?

Біздің пікірше, рейдерлік жекешелендірумен негізделген пікірі лайықты қолдау тапқан. Өткен ғасырдың 90-ж. жекешелендіру барысында осы ұйымның кішкентай қатысу үлесін алған кәсіпорын қызметкерлерінен көптеген акционерлер пайда болды. Олар бұл заңды тұлғаны басқаруға қатысты елеулі әсерін тигізбеді және акциялар да аса құндылық болмады.

Бұл жағдай рейдерлердің осы акцияларды сатып алуына, көрсетілген ұйымдарды басып алу жоспарын шығаруға, оның үстіне уақытында еңбекақыны төлемеу немесе кешіктіру салдарынан қарапайым адамдар өз акцияларын сату туралы мәселені қарауына ықпал етті.

Рейдерлер жете бағаланбаған әлеуеті аз акциялар пакетін, корпоративтік заңнама саласындағы базалық білім және заңды тұлға басшылығының рейдерлік шабуылға дайын еместігін пайдаланудан бастау алған. Біздегі «рейдерлік» жемқорлықсыз ешқашан тіршілік ете алмайды және дамымайды да. Егер жемқорлық туралы сөз қозғамағанның өзінде, онда погонды және мантия кигендердің арасында өз биліктерін асыра пайдаланатындары жөнінде атап айтуға болады. Ал оларсыз рейдер тым әлсіздік танытатыны сөзсіз, – дейді В.Воронов.

«Қарағанды-нан» ЖШС төңірегіндегі шулы оқиға әлі күнге дейін басылар емес. Сірә, кәсіпорын рейдерліктің барлық сатысын басынан өткергенге ұқсайды. Кәсіпкер Н.Усатовтың ұлы Дмитрийдің айтуынша, «Қарағанды-нанға» рейдерлік шабуыл жасауға тапсырыс беруші – ресейлік кәсіпкер Борис Шафрай. «Б.Шафрай қазақстандық билік жүйесінің кейбір өкілдерімен «тығыз» қатынасқа түскен», деп хабарлайды» [5].

Заңды тұлғаны күшпен басып алу рейдерлердің соңғы мақсаты болып табылмайды. Заңды тұлға алып отырған үй-жайларды нақты басып алғанмен, оның жеке меншік иесі бола алмайды. Бұл жағдайда заңды тұлғаның құрылтай құжаттарына қол жеткізу мақсаты болып табылады, сондай-ақ оларға тиесілі құнды мүліктерге, құқық белгілейтін құжаттар. Бұдан басқа, фирманың алдыңғы басшысына фирманың жаңа басшысы бар екендігін түсіндіру, сондай-ақ жылжымалы материалды активтерге қол жеткізу үшін дереу іске асыру мақсатындағы қосалқы мақсаттар орындалады. Заңды тұлғаны басып алуды жүзеге асырудың қаншалықты шектен тыс, дөрекі және қауіпті тәсілдермен орындалатынын көрсетеді, мөлшеріне қарамастан мемлекет және қала сипатындағы нақты аймақ үшін мүмкін болатын стратегиялық түсінікті көрсетеді.

Арнайы антирейдерлік норма болмаған кезде рейдерлік басып алуға қарсы әрекеттердің қылмыстық-құқықтық тетігі функциясын ҚР ҚК арнайы құрылмаған басқа нормалар орындаған. Болып жатқан құбылыстарға қылмыстық-құқықтық жағынан қате баға берілді.

Біздің елімізде саудалық қарым-қатынас орнағаннан кейін 20 жылдан соң және қазіргі ҚР ҚК шығарылғаннан кейін он жылдан соң, сондай-ақ заңды тұлғаларды рейдерлік басып алу туралы алғашқы фактілер ескертілгеннен бастап ҚР ҚК-не рейдерлікпен күреске бағытталған арнайы қылмыстық-құқықтық нормалар енгізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Введенский А.Ю. Рейдерские криминальные схемы - угроза экономической безопасности России // Пробелы в законодательстве и пути их преодоления. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Н. Новгород. 2007. С.55-59.
2. Дубровских Е.А. Черный PR как способ рейдерского захвата // Информационное право. 2011. - № 4. – С. 88-95.
3. Киреев А.Ю. Рейдерство в российской экономике: сущность, тенденции и возможности противодействия. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. М., 2008. – 30 с.

4. Соколов И.А. Рейдерство как уголовно-правовое явление в России и за рубежом // Бизнес в законе. 2014. - № 5.- С.77-85.

5. Балғарина Б. Рейдерлік — тосын шабуылдар... жемқорлар көмегімен «шебер» көмкерілуде //Егемен Қазақстан. №90-93. 12 наурыз 2010. – Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/old/?act=readarticle&id=5496>

ОӘЖ 343.9

Нургожин Айбек Нурланович

2 курс магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

КВАЗИМЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕКЕ СЕКТОРДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНА ҚАРСЫ ӘРЕКЕТ ЕТУДІҢ ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ

Осы мақалада квазимемлекеттік және жеке сектордағы сыбайлас жемқорлық қылмыстылығына қарсы әрекет етудің шетел тәжірибесіне талдау жасалды. Германияда, Грецияда, Данияда, Норвегияда, АҚШ-та, Франция және т.б. елдердің тәжірибесі талданды.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлық, квазимемлекеттік сектор, жеке сектор, қарсы әрекет ету, шетел тәжірибесі.

В настоящей статье проанализирована зарубежная практика противодействия коррупционной преступности в квазигосударственном и частном секторе. Проанализирована практика таких стран как Германия, Греция, Норвегия, США, Франция и др.

Ключевые слова: коррупция, квазигосударственный сектор, частный сектор, противодействие, зарубежная практика.

In this article, foreign practice of counteracting corruption crime in the quasi-public and private sectors has been terminated. The practice of such countries as Germany, Greece, Norway, the United States, France, etc. has been put into practice.

Keywords: corruption, quasi-public sector, private sector, counteraction, affirmative practice.

Шетел тәжірибесінің талдауы көрсеткендей, көптеген сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралардың негізі жеке саладағы жемқорлыққа қатысты қылмыстық заңнаманы жетілдіруде екендігін көрсетті. Мұндай қылмыстық-құқықтық шаралар Германияда, Грецияда, Данияда, Норвегияда, АҚШ-та, Франция және т.б. елдерде жасалды.

Әсіресе, ГФР Қылмыстық Кодексі жеке бизнесте материалдық игілік үшін заңсыз артықшылықтар беру үшін жаза қарастырылған.

Сонымен бірге, әлемдік қауымдастық сыбайлас жемқорлыққа тек, құқықтық, экономикалық, ұйымдастыру және басқа да шараларды кешенді қолдану арқылы ғана қарсы тұруға болатынын түсінді.

Мысал ретінде АҚШ және Ұлыбританияның Сарбанс-Оксли (2002) және Парақорлық туралы (2010) заңын қабылдаудан кейін кешенді күресін алуға болады. Соңғы заңда, мысалы, ұйымдардың өз жұмысын тиісінше ұйымдастырмай, жемқорлыққа жағдай туындатқаны үшін жауапкершілік қарастырылған. Ағылшын заңнамасының новелласы ретінде заңды тұлғалардың өз қызметкерлерінің (менеджерлер, агенттер, делдалдар, кеңесшілер мен өзге тұлғалармен) жемқорлық жасауына тосқауыл болмағаны үшін жауапкершілікке тартылатыны жайлы норманы айтуға болады. Компанияларға: бизнес-әріптестерінің сыбайлас жемқорлыққа қатысы барын тексеруге; сыбайлас жемқорлықтың жолын кесудің ішкі корпоративтік тәртібін енгізу; шенеуніктер мен бәсекелестер тарапынан қорқыту немесе қорытушылық көрсетілген жағдайда міндетті түрде шаралар қолдануға кеңес беріледі.

Мұндай шараларды енгізу жеке компаниялар өз қаржысын сақтап қалуға, сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы бұзғаны үшін салынатын санкциялардан сақтануына мүмкіндік береді.

Жалпы әлемде сыбайлас жемқорлыққа тосқауыл қою мақсатында мемлекеттің жеке секторға араласуының біртіндеп күшеюі байқалады. Бұл бағыт күшейе түсуімен бірге жеке сектордағы сыбайлас жемқорлықпен күрес мәселесін шешудің жаңа шешімдері пайда болады деп күтілуде.

Н.К. Мамытовтың пікірі бойынша, коммерциялық және басқа да ұйымдардағы қызмет мүддесіне қайшы қылмыстық құқық бұзушылықтарды жемқорлық қатарына жатқызу жеке сектордағы жемқорлықпен күресу үшін жеткіліксіз болып табылады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы нормаларды квазимемлекеттік сектордың басқа да қызметкерлеріне тарату мүмкіншіліктерін зерттеу керек. Әсіресе, шаруашылық жүргізу немесе оралымды басқару құқығындағы мемлекеттік

кәсіпорындар қызметкерлеріне қатысты. Бұл мемлекеттік кәсіпорындар Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 10-бабының 1-тармағына сәйкес коммерциялық қызмет атқарады [1].

Н.К. Мамытовтың және басқа да Қазақстан Республикасы білім және ғылым Министрлігінің өкілдерімен «сыбайлас жемқорлықпен күрес тек ұлттық-құқықтық және халықаралық-құқықтық тетіктер үйлесім тапқанда ғана сәтті болады», - деген пікірмен келіскен дұрыс. Жеке және жария секторларға әсер ететін кешенді сыбайлас жемқорлыққа қарсы тетіктер кешенін және нормативтік актілер мен тиімді құқыққолдану тәжірибе жүзінде құру қажет. Және де, сыбайлас жемқорлықпен күрес міндеттерін шешуде билік органдарының азаматтық қоғам және ғылыми қоғамдастық институттарымен тығыз байланыста болуы өте маңызды.

Қазақстанда қоғамның белсенді қатысуымен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізудің алғышарттары жасалған. Мысалы, қазіргі кезде Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қоғамдық қозғалыс Меморандумы әрекет етуде, оған «Нұр Отан» партиясы және жүз мыңдаған қатысушылары бар көптеген қоғамдық ұйымдар қол қойды.

Бұл құбылысқа қарсы алдын алу бағытындағы жұмыстар тұрғысынан көзқарастар өзгертіліп жатыр. Осыған байланысты заң шығарушы жақын арада екі нормативтік-құқықтық акт қабылданады: «Қоғамдық бақылау туралы» және «Жария ақпаратқа қол жеткізу туралы» актілер қабылданады. Бұл заңдар азаматтық қоғамға мемлекеттік қызметкерлердің ғана емес, сонымен бірге квазимемлекеттік сектор азаматтық қызметкерлерінің бастамаларының айқындығын бақылап отыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясында маңызды рөл өсіп келе жатқан ұрпақта сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптастыруға берілген. Оқу орындарында сыбайлас жемқорлыққа деген көзқарас қалыптасады, олардың көпшілігі жеке меншік оқу орындары.

Т.О. Балықбаевтың пікірі бойынша, «ҰБТ және кешенді тестілеуді енгізе отырып, біз жоғарғы оқу орындарына қабылдау кезіндегі сыбайлас жемқорлықты азайттық, алайда мәселелер әлі де бар. Жоғарғы оқу орындарын басқарудың жоғары орталықтандырылу деңгейі ашық емес және есепке алынбаған. Бұл сыбайлас жемқорлық үшін жағдай жасайды. Келесі процедуралар ең көп сыбайлас жемқорлыққа ұшырайды: жоғарғы оқу орындарына қабылдау, жоғарғы оқу орындары мен бағдарламаларды аккредитациялау, студенттердің аралық аттестациясы, мемлекеттік сатып алулар мен ғылыми дәрежелер мен атақтарды беру процедурасы» [2].

Мысал ретінде жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесіндегі белсенді позициясын айтуға болады.

Бұл тұрғыда республикада сыбайлас жемқорлық деңгейі бойынша жоғарғы оқу орындарының рейтингін жасау ұсынылып отыр. Осылайша, «STOP-Қылмыс» партиялық жобасы аясында «Таза сессия» акциясы жүргізілуде, ол еліміздегі жоғарғы оқу орындарындағы сыбайлас жемқорлық фактілерін анықтауға арналған. Өткен жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасының білім және ғылым Министрлігіне нақты ұсыныстар жолданды.

Сонымен қатар, «Қазақстан Республикасының жоғарғы оқу орындарындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат» республикалық семинар-кеңесінде бұл әлеуметтік кеселмен күресті ынталандыру бойынша ұсыныстар қабылданды.

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінде жоғарғы білім беру жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық дүниетанымды дамыту тұжырымдамасы жасалды, ол оқу орындарының бюджетінің тазалығын, профессорлық-оқытушылық құрамдағы жемқорлықты жою, технологиялық процедураларды дамыту, студенттермен жұмыс және сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды қарастырады. Жағымды мысал ретінде ҚазМЗА сыбайлас жемқорлықпен және оның жағымсыз жақтарымен нөлдік шыдамсыздық жұмысын да айтуға болады.

2014 жылғы 10 желтоқсанында «Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің жанындағы жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі қоғамдық кеңесті құру туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің № 518 бұйрығына қол қойылды.

Қоғамдық кеңестің мақсаты азаматтық қоғам институттарымен және халықпен тұрақты байланыс орнату, білім беру ұйымдарына деген халық сенімін арттыру, мемлекеттік емес органдармен және халықпен ара қатынасты дамыту, Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтарын қорғау және сақтау болып табылады.

Қоғамдық кеңестің негізгі міндеттері:

1) білім беру саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруға қоғамдық, құқық қорғау, ғылыми, шығармашылық, діни және басқа да ұйымдарды тарту;

2) халықтың білім беру ұйымдарына және білім және ғылым саласындағы басқару ұйымдарына сенімін арттыру, үкіметтік емес ұйымдардың құқықтық мемлекетті дамытуға әрі қарай қатысуын арттыру;

3) қызметкерлердің және зейнеткерлердің әлеуметтік қолдауы мәселелерін шешу;

4) Білім және ғылым саласындағы мемлекеттік органдардың жасап жатқан жұмысы жайлы және саладағы өзекті мәселелер жайлы халықты хабарландыруға БАҚ тарту;

5) министрлік жұмысын жетілдіруге байланысты болжамдық бағалар мен қорытындыларды дайындау, үкіметтік емес ұйымдар ұсыныстарын ескеру [3].

Сонымен, министрлік деңгейінде тек білім беру саласында ғана емес жас ұрпақ санасынан сыбайлас жемқорлыққа алып келетін себептердің түп-тамырымен жою бойынша жүйелі жұмыстар басталып кетті.

Біздің ойымызша, Қазақстандағы жеке сектордағы сыбайлас жемқорлықты жоюға бағытталған құқықтық шаралар инвестициялық сенімді арттыруға мүмкіндік береді және Қазақстанның дамыған елу ел қатарына енгуге мүмкіндік беретін негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ КОДЕКСІ. Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>

2. Қосыбаев Ж.З. Қазақстан жоғарғы оқу орындарындағы жемқорлыққа қарсы күрес // Құқық және мемлекет-2014-№2(63)-12-14 бб.

3. 2014 жылғы 10 желтоқсанында «Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің жанындағы жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі қоғамдық кеңесті құру туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің № 518 бұйрығы <http://edu.gov.kz/ru/anti-corruption/zakonodatelstvo>.

ОӘЖ 34

Нурекешов Талап Кайратович

докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Аманғазина Мадина Аманғазықызы

магистрант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ҚАЗАҚСТАНДА ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ АТА – АНАЛАРДЫҢ БАЛА ТӘРБИЕСІ БОЙЫНША ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАР ЭВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕРІ

Мемлекеттік отбасылық саясат, егер ол барлық әлеуметтік саясаттың органикалық элементі болса, оның барлық бағыттарымен өзара әрекеттесу, даму сатысында, шешімдерді қабылдау және орындау кезінде тиімді болуы мүмкін.

Түйін сөздер: *неке, отбасы, ата-ана, бала құқығы, заңнама.*

Государственная семейная политика может быть эффективной лишь в том случае, когда она является органичным элементом всей социальной политики, взаимосвязанным со всеми ее направлениями на стадиях выработки, принятия и реализации решений.

Ключевые слова: *брак, семья, родитель, права ребенка, законодательство.*

The state family policy can be effective only if it is an organic element of all social policy, interconnected with all its directions at the stages of development, adoption and implementation of decisions.

Keywords: *marriage, family, parent, child rights, legislation.*

ҚР отбасы заңнамаларының дамуы туралы көзқарастар эволюциясының әрбір кезеңі ғасырлар бойы жинақталған ата - аналық қатынастарды мемлекеттік – құқықтық реттеу тәжірибесін көрсетеді және отбасы мен оның мүшелеріне құқықтық ықпал етудің қалай және қай бағыттарда өзгергенінің көрнекі мысалы болып табылады.

Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу - ата-ананың етене құқығы әрі міндеті [1].

Баланың мүдделеріне қайшы келетін жағдайларды қоспағанда, әрбір баланың отбасында өмір сүруге және тәрбиеленуге құқығы, өзінің ата-анасын және басқа да жақын туыстарын білуге құқығы, олардың қамқорлығы мен тәрбиесін алуға құқығы бар. Өзінің мүдделеріне қайшы келетін жағдайларды қоспағанда, әрбір баланың отбасында өмір сүруге және тәрбиеленуге құқығы, өзінің ата-аналарын білуге құқығы, олардың қамқорлығында болуға құқығы, олармен бірге тұруға құқығы бар. Баланың өз ата-анасының тәрбиесіне, өз мүдделерінің қамтамасыз етілуіне, жан-жақты өсіп-жетілуіне, өзінің адами қадір-қасиетінің құрметтелуіне құқығы ие болып табылады.

Баланың ата-анасының екеуімен де, аталарымен, әжелерімен, аға-інілерімен, апа-сіңлілерімен (қарындастарымен) және басқа да туыстарымен араласуға құқығы бар. Ата-аналары некесінің (ерлі-зайыптылығының) бұзылуы, оның жарамсыз деп танылуы немесе ата-аналарының бөлек тұруы баланың құқығына әсер етпеуге тиіс. Ата-аналары бөлек тұрған жағдайда баланың олардың әрқайсысымен араласуға құқығы бар. Сондай-ақ, ата-аналары әртүрлі мемлекеттерде тұрған жағдайда, баланың олармен араласуға құқығы бар.

Бала отбасында өз мүдделерін қозғайтын кез келген мәселені шешу кезінде өзінің пікірін білдіруге, сондай-ақ кез келген сот немесе әкімшілік ісін қарау барысында тыңдалуға құқылы. Бұл өз мүдделеріне қайшы келетін жағдайларды қоспағанда, он жасқа толған баланың пікірі міндетті түрде ескерілуге тиіс. Қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын органдар немесе сот он жасқа толған баланың және заңды өкілдердің қатысуымен өзі берген келісімімен ғана шешім қабылдай алады.

Баланың пікірі ата-аналарының немесе баланың тұратын жері бойынша басқа да заңды өкілдердің қатысуымен қабылданған, қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын органның шешімімен ресімделеді [2].

Қазақ халқының өмірінде сақталып келген көптеген салт-дәстүрлер қазақ отбасы мен некесінің бүкіл дүние жүзі халықтарының отбасы тарихына тән көне кезеңдерді басынан өткізгендігін дәлелдейді.

Жеті жарғыға сүйенген қазақ билері ел ішіндегі дау-жанжалдар мен саяси маңызы бар мәселелерді тиімді шеше алды. Жеті жарғы қазақтың ұлттық шешендік өнеріне сай, мақал-мәтелдерден, қанатты сөздерден құралған. Бұл жүйені мазмұндық-кезеңдік жағынан «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолына» негізделген және Тәуке ханның өз дәуіріне, саясатына сай енгізілген өзгерістер деп көрсетуге болады. Онда отбасы және неке заңы, жер дауы, жесір дауы, қылмыс пен құн дауына, ұрлық-қарлық, тонаушылыққа және куәлік ету мен ант беру рәсімдеріне орай қалыптасып, тұжырымдалған қазақтың ұлттық әдеп-ғұрып заңдары көрініс тапқан.

Ата – аналардың өздерінің кәмелеттік жасқа толмаған балаларын тәрбиелеу бойынша құқықтары мен міндеттері көптеген өзге мемлекеттерде бұрыннан қалыптасқан ата – аналардың билігі институтына сәйкес реттеледі. Қоғамдық пікірдегі өзгерістер, атап айтқанда әлемдік қауымдастықтың көмегіне деген көзқарастар соңғы жылдары әлемнің көптеген елдерінде кәмелеттік жасқа толмағандарды қорғау туралы заңнамаларға өзгерістер мен толықтырулар енгізуге алып келді.

Кәмелеттік жасқа толмағандарды қорғау мәселесінде өзге де шарттар үлкен рөл атқарды, олардың ішінде БҰҰ 1989 жылғы бала құқығы туралы Конвенциясын атап өтуге болады, ол қазіргі кездің өзінде көптеген Европа елдерінде күшіне енді,

1980-ші жылдары Европалық прецеденттік құқықта адамның жалпыға ортақ құқығы тең дәрежеде ересектерге де, балаларға да қатысты деп көрсететін айқын ереже пайда болды.

Қоғам назары бала құқығы мен мүддесін қорғауға барынша көп дәрежеде аударыла бастағаннан кейін прецеденттік құқық (ал одан кейін заңнамалар да) бала құқығын қорғау мәселелерін барынша мұқият реттей бастайды.

Мысалы, Англияда бала құқығын қорғау саласындағы негізгі көз 1989 жылғы «Балалар туралы» Заң болып табылады, онда баланы тәрбиелеу мен оған қамқорлық жасаудың түрлері мен әдістері, сондай – ақ ата – аналар мен өзге де тұлғалардың бала тәрбиесі бойынша міндеттері барынша толық сипатталады [3,29 б.]. Онда сонымен қатар баланы әлеуметтік қамтамасыз етудің мазмұны, бала күндіз болатын мекемелердің түрлері, жастарға үй – тұрмыстық қызмет көрсету, бала тәрбиелеу мен оны күтудің өзге де түрлері бойынша көмек көрсетуге бағытталған балалық отбасыларға арналған қызметтердің өзге де түрлері, жергілікті атқарушы билік органдарының осы қызметтерді көрсету бойынша міндеттемелері, сондай – ақ соттың және өзге де мемлекеттік органдардың шешім қабылдау процесі көрсетіледі.

Германияда елдің отбасы заңнамаларының негізгі көзі германияның Конституциясы (Негізгі заңы) болып табылады. Германия Конституциясының (Негізгі Заңының) 6 бабының 1 тармағында неке мен отбасы мемлекеттің ерекше қорғауында болады деп көрсетілген. «Отбасы» ұғымы ата – аналар мен олардың балалары арасындағы қарым – қатынастарды қамтиды [4,37 б.].

Мұны ең алдымен осы институтқа Конституциялық кепілдік және жария және дербес құқықта бекітілген негіз құраушы құндылықтардың көрінісі деп қарастыру қажет. Сонымен қатар оны мемлекеттің неке мен отбасының игілігіне бағытталған шаралар қабылдау құқығы деп қарастыру қажет.

Германия Конституциясының 6 бабының 2 тармағына сәйкес бала тәрбиелеу және оған қамқорлық көрсету ата – аналардың табиғи құқығы және ең бірінші міндеті болып табылады. Бұл бала мүддесі басты болып табылатын принциптердің конституциялық негізі ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің отбасындағы тәрбие саласына қол сұғушылығына кедергі болып табылады деп есептелінеді.

Әр елдің ата – аналардың бала тәрбиесі бойынша ата – аналар құқықтары мен міндеттерінде көптеген ортақ белгілері бар, бірақ сонымен қатар айырмашылықтары да бар. Мысалы Францияда, Швейцарияда, Испанияда және бірнеше т.б. елдерде ата – аналар құқығын жұбайлар бірлесіп атқарады.

Канадада, Францияда және Австрияда ата – аналардың бала тәрбиесі бойынша міндеттерінің шеңберіне баланың дене және зияткерлік дамуына қамқорлық жасау кіреді.

Көптеген шет елдердің ата – аналардың бала тәрбиесі бойынша құқықтық қатынастарын реттейтін заң актілерінде «қорғау» термині кездеседі. Оның негізгі мазмұны ата – анаға өз баласын қорғау бойынша табиғи құқық тиесілі болады, ал мемлекеттің осы құқықты жүзеге асыруға араласуы тек ерекше жағдайларда ғана қолданылуы тиіс болып табылады. Мысалы, Англияда «қорғау» ұғымы баланың уақытын өткізетін орыны мен уақытын анықтау ұғымына енеді және оның атынан құқықтық сипаттағы және құқықтық маңызы бар әрекеттерді жүзеге асыруды білдіреді.

АҚШ – та кейбір штаттардың заңнамалары бала тәрбиесі бойынша ата – аналардың құқықтық қатынастарын реттеу барысы екі принципке негізделеді:

1) баланың үстінен билік беру (барлық штаттарда бірдей қолданылмайды);

2) кәмелеттік жасқа толмаған баланы «қорғауға» алу [5,65 б.]. Осы екі принцип өз жиынтығында автордың пікірінше ата – ана мен бала арасындағы қарым – қатынастардың авторитарлық сипатын бекітеді.

Қазіргі таңда шет елдерде ата – анаға бағыныштылыққа, ең алдымен және бірінші кезекте әке билігіне негізделген қатаң реттеу тәртібінен оны «жұмсарту», немесе анаға бағытталған билікке көшу байқалады.

Бұл өзгерістер қазіргі заманғы принциптің негізінің көрінісі болып табылады, оған сәйкес ең басты маңызға баланың тәрбие алуға құқығы мен мүддесі болып табылады, сондай – ақ баланың дербес әрекет етуге деген өсіп келе жатқан сұраныстарын қанағаттандыру болып табылады.

Англиядағы «Балалар туралы» заңда ата – ананың өз баласын тәрбиелеу бойынша құқықтары, өкілеттілігі, билігі және міндеттері «ата – ана міндеттерінің» мазмұнын құрайды. Балаға қамқорлық жасау және оны моральдық, психикалық және дене бітімі жағынан дені сау қылып өсіруге қамқорлық жасау баланың тағдыры мен тәрбиесіне жауапты әке мен шешенің басты міндеті болып табылады.

Англияның отбасы заңнамалары бойынша ата – анада ата – аналық міндеттердің болуы олардың бала өміріне қатысты көптеген шешімдер қабылдау мүмкіндігін қарастырады.

Швецияда егер де ата – аналар некеде тұрған болса, онда бала туған кезден бастап екі ата – анасының да қамқорлығында болады, егер де олай болмаса, онда тек анасының қамқорлығында болады [6,64 б.]. Егер де кейінірек ата – анасы заңды некеге тұрған болса, онда бала егер де оған дейін сот оны арнайы тағайындалған бір немесе екі қамқоршыға беріп қоймаған болса олардың екеуінің де қамқорлығында болады.

Бала ата – анасы ажырасқан жағдайда да егер де ата – аналардың бірінің (немесе екі ата – ананың) талап арызы бойынша сот бірлесіп қамқорлық жасаудың күшін жоймаған болса, немесе әлеуметтік қамсыздандыру бойынша комиссияның талап арызы бойынша сот шешім қабылдамаған болса, олардың екеуінің қамқорлығында болады.

Ағылшын отбасы заңнамасында ата – аналық міндеттерді орындаудан бас тартуға тиым салу туралы тезистердің болуы және ата – аналық міндеттемелері бар тұлға осы міндеттерді осы тұлға атынан өзге тұлғаның орындауына бергеннен өзге барлық жағдайларда ата – аналық міндеттерді үшінші тұлғаға беруге тиым салынатыны туралы тезистердің болуы үлкен қызығушылық тудырады. Мұндай жағдай бала тәрбиесі бойынша ата – аналық міндеттемелері бар ата – ана оны орындауға қабілетсіз болса, мысалы, ауруханада немесе шет елде болуына байланысты осы ереже пайдалы болуы мүмкін.

Италияда егер де ата – анасы бірге тұрмайтын болса, онда ата – аналық құқықты баламен бірге тұратын ата – анасы жүзеге асырады, ал екінші ата – анасы «бақылаушы қызметті» өзінде сақтап қалады – ол баланы тәрбиелеу мен білім беруге тікелей көмек көрсетуге міндетті және осы кезеңдерді әсіресе бала өмір сүріп жатқан жағдайды бақылап отырады [7,33 б.].

Германияда күйеуге шықпаған анасының қалауы бойынша жастар істері бойынша мемлекеттік орган баланың заңды қамқоршысы бола алады. Оның міндеті ең алдымен баланың әкесін анықтауға, оны ұстау мен мұра алуына құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету болып табылады. Егер де баланың жеке жағдайы мен мүліктік мүдделеріне қатер төнген болса, онда қамқорлық бойынша сот оны қорғау үшін барлық қажетті шараларды қабылдауы тиіс болады. Ең шекті жағдайда ата – аналары толықтай немесе жартылай ата – аналық қамқорлық құқығынан айырылуы мүмкін.

Шет елдік заң шығарушылардың ата – аналардың бала тәрбиесі бойынша құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруына қатысты субъективтік көзқарастары мемлекеттердің құқықтық жүйесінің тарихи тәжірибесінің жеке ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Мысалы, шет елдік отбасы заңнамаларында ата – аналардың бала тәрбиесі бойынша құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруы проблемаларына бірыңғай көзқарастың жоқ екенін атап өтуге болады.

Шет елдердің, атап айтқанда Канаданың, Францияның және Австрияның ата – ананың бала тәрбиесі бойынша құқықтары мен міндеттері саласындағы отбасылық заңнамалары тәжірибесін зерттей келе, қолданыстағы ҚР неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы Кодексіне ата – ананың баланың зияткерлік дамуы туралы қамқорлықты жүзеге асыруы бойынша міндеттілігін қосуды ұсынамыз,

ҚР отбасылық заңнамаларының дамуының тарихи кезеңдерін қарастыра келе, өткен ғасырлар ішінде заң шығарушы ата – ананың бала үстінен билік жүргізуі мен мемлекеттің тәрбиелеу процессіне араласуы қажеттігін жоққа шығарудан, ата – аналарға баланы тиісінше тәрбиелемегені және оның құқықтарын бұзғаны үшін мемлекет тарапынан санкциялар қолдану арқылы балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың басымдығына дейінгі үлкен жолдан өтті деген қорытындыға келдік. Сондай – ақ отбасылық заңнамаларды дамытуға адамгершілік тәртіп нормаларының үлкен еңбек сіңіргенін де ұмытпауымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы
2. Қазақстан Республикасы неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы Кодексі.
3. Шибанова Н.И. Халқаралық дербес құқықтағы отбасылық қатынастар.- М., 1995. 29 б.
4. Ата – аналар мен балалар арасындағы қатынастар туралы шет елдік заңнамалар.- М., 1990 37 б.
5. Махмудов М.А. АҚШ – тағы отбасы соты - Душанбе: Сино, 1996. 65 б.
6. Шет елдердің ата – ана мен бала арасындағы қарым – қатынастарға қатысты заңнамалары М., 1990 64 б.
7. Шет елдердің ата – аналар мен балалар арасындағы қарым- қатынастар туралы заңнамалары М., 1990.

33 б.

ОӘЖ 34

Нурекешов Талап Кайратович

докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Әбілқайдар Алтынай Әбілқайдарқызы

магистрант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

АТА-АНАЛАРДЫҢ ЖЕКЕ МҮЛІКТІК ЕМЕС ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кәмелеттік жасқа толмаған баланың отбасында өмір сүру және тәрбиелену құқығы осы ереженің адамгершілік жағын да, құқықтық жағын да қамтитын оның ең маңызды құқықтарының бірі болып табылады. Тәрбиелеу процессі бала туған кезден басталады. Бала отбасынан әлеуметтік қарым – қатынастардың алғашқы дағдыларына ие болады, оның болашақтағы тәрбиесіне ықпал ететін мінез – құлық қалыптасады.

Құқықтық әдебиеттерде аталған норма қабылданбай тұрып балалардың отбасында тәрбие алу құқығы талқыланды.

Түйін сөздер: ата-ана құқықтары мен міндеттері, бала тәрбиесі, мінез-құлық, идеологиялық ілім.

Право несовершеннолетнего ребенка жить и воспитываться в семье является одним из его наиболее значимых прав, затрагивающих как нравственный, так и правовой аспект данного положения. Процесс воспитания начинается с момента рождения ребенка. В семье ребенок приобретает начальные навыки социального общения, закладываются основы его характера, во многом определяющие его последующее воспитание.

В юридической литературе еще до принятия указанной нормы обсуждался вопрос о праве детей на семейное воспитание.

Ключевые слова: родительские права и обязанности, воспитание детей, поведение, идеологическая доктрина.

The right of an underage child to live and be brought up in the family is one of his most significant rights affecting both the moral and legal aspects of this provision. The process of education begins with the birth of the child. In the family, the child acquires the initial skills of social communication, the foundations of his character are laid, which largely determine his subsequent upbringing.

In the legal literature, even before the adoption of this rule, the question of the right of children to family education was discussed.

Keywords: *parental rights and obligations, child upbringing, behavior, ideological doctrine.*

Кәмелеттік жасқа толмаған баланың отбасында өмір сүру және тәрбиелену құқығы осы ереженің адамгершілік жағын да, құқықтық жағын да қамтитын оның ең маңызды құқықтарының бірі болып табылады. Тәрбиелеу процессі бала туған кезден басталады. Бала отбасынан әлеуметтік қарым – қатынастардың алғашқы дағдыларына ие болады, оның болашақтағы тәрбиесіне ықпал ететін мінез – құлқы қалыптасады [1,58 б.].

Құқықтық әдебиеттерде аталған норма қабылданбай тұрып балалардың отбасында тәрбие алу құқығы талқыланды.

Отбасындағы тәрбие – тұтас алғандағы бала тәрбиесінің құрамдас бөлігі. Қазақстан Республикасы неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы Кодексінің 60 бабына сәйкес әрбір баланың отбасында өмір сүруге және тәрбиеленуге құқығы, өзінің ата-аналарын білуге құқығы, олардың қамқорлығында болуға құқығы, олармен бірге тұруға құқығы бар.

А.М. Нечаева атап көрсеткендей, отбасы – баланың өмір сүруінің табиғи ортасы. Дәл осында адамның рухани және дене дамуының алғышарттары қалыптасады, Тек отбасында ғана баланың құқықтық, рухани, дене және психикалық сапалары қалыптасады [2,115 б.].

Өкінішке орай қазіргі қоғамда соңғы жылдары агрессияшыл тенденциялардың артуына бағытталған өзгерістер орын алуда, ол көбінесе өзінің жақын ортасымен қарым – қатынаста және ең алдымен кәмелеттік жасқа толмаған өз балаларына қатысты қолданылады. Қазіргі таңда елімізде балаларының болашағы, ұлт болашағы, оның адамгершілік- құқықтық мәртебесі мәселелері өткір қойылып келеді

Бұл жайдан жай емес, іс мынада, негізгі адамгершілік құндылықтар бірінші кезекте жоғарыда атап өткеніміздей бала санасына ерте бала кезінен, демек тікелей отбасында сіңіріледі. Тиісінше, ата – анасы «адамгершілік» ұғымын қалай түсіндірсе және олар өздері үшін заң шығарушы айқын белгілеген өздерінің кәмелеттік жасқа толмаған балаларын тәрбиелеу бойынша міндеттерін қатаң сақтауларына баланың мемлекеттің әлеуметінің жеке тұлғасы ретінде қорғалатын заңды мүдделері мен құқықтарын қорғаудың бүкіл құқықтық мәселелерінің шешілуі тәуелді болады.

Баланың отбасында тәрбие алу құқығының негізгі мәні осы құқықты иеленушінің мемлекет тарапынан берілетін көмек пен қолдауға сүйене отырып ешбір кедергісіз белгілі бір әрекеттерді жүзеге асыру мүмкіншіліктерінің берілуінде болып отыр.

ҚР Конституциясының 27 бабының 2 тармағында келесі ереже бекітілген, ол бойынша балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу - ата-ананың етене құқығы әрі міндеті болып табылады [3]. Демек, бұл жерде тек әрбір ата – ананың адамгершілік – құқықтық борышы туралы ғана емес, сонымен қатар оның мемлекет алдындағы Конституциялық құқықтары мен міндеттері туралы болып отыр. Мемлекет тарапынан ата – аналарға өздерінің кәмелеттік жасқа толмаған балаларына қатысты құқықтардың берілуі олардың мемлекет қажет ететін және құптайтын кәмелеттік жасқа толмаған баланың игілігіне бағытталған әрекеттерді жүзеге асыру мүмкіндігінің берілетінін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы Кодексі ата – аналардың құқықтары мен міндеттерінің мазмұнын іс жүзінде толық ашып көрсетеді және сол арқылы оның негізін ашып көрсетеді. «Ата – аналардың құқықтары мен міндеттері» деп аталатын 11 тарау толық дерлік олардың жеке құқықтары мен міндеттеріне арналған, ал ата – аналардың өздерінің кәмелеттік жасқа толмаған балаларын асырауы бойынша міндеттері, алименттік міндеттемелерді құқықтық реттеуге арналған тарауда дербес көрсетілген. Ата- аналардың өз балаларына қатысты жеке құқықтары мен міндеттері ішінде ең күрделі және маңыздысы ата – аналардың өз балаларын тәрбиелеу бойынша құқықтары мен міндеттері болып табылады, міне осының өзі осы мақаланың зерттеуіне негізделеді.

Бұрын әрекет еткен РСФСР неке және отбасы Кодексінде де оның 1 бабында бекітілген ата – ананың өз балаларын тәрбиелеуі туралы ережелер болды, және оған отбасы заңнамасының барлық міндеттерінің ішінде ең басты міндет мәртебесі берілді [4,56 б.].

Бірақ сол кездегі идеологиялық ілімді есепке ала отырып ата – ананың өз баласына тәрбие беруі Отанға берілгендік, еңбекке коммунистік көзқарас және балаларды коммунистік қоғам құрылысына қатысуға белсенді түрде даярлау сияқты қоғамдық тәрбие берумен үйлестірілген идеологиялық мазмұны басым болды.

Әрине, қолданыстағы Қазақстан Республикасының неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы Кодексінде әсіресе балаға коммунистік идеология рухында тәрбие беру сияқты мұндай қондырмалар жоқ, бірақ одан мемлекет ата – ананың өз баласын қалай тәрбиелейтініне бей- жай қарайды деген ұғым туындамауы тиіс.

БҰҰ «Бала құқығы туралы» Конвенциясы ата – ананың тәрбие беруі саласындағы негізгі халқаралық тенденцияларды белгілейді.

Конвенцияның 29 бабы тәрбиелеудің келесі міндеттерді шешуге бағытталуы тиіс екендігін көрсетеді:

а) жеке тұлға ретінде дамуына, баланың бойындағы дарынын және ақыл-есін, дене бітімдік қабілеттерін барынша толық дамытуға тәрбиелеу;

ә) адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын, сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында жария етілген қағидаттарды құрметтеуге тәрбиелеу;

б) ата-анасын, төл мәдениетінің құндылықтарын, тілін және құндылықтарын, өзі тұрып жатқан мемлекеттің және өзі туған елінің ұлттық құндылықтарын, сондай-ақ басқа өркениеттерді құрмет тұтуға тәрбиелеу;

в) баланы еркін қоғамдағы саналы өмірге түсіністік, бейбітшілік, шыдамдылық, әйел мен ер-азаматтардың құқықтық теңдігі және барлық халықтар, этникалық, ұлттық және діни топтар арасындағы достастық, сондай-ақ жергілікті халықтың өкілдерімен достықта болу рухында дайындауға тәрбиелеу;

г) қоршаған табиғатты аялауға бағыт беруге тәрбиелеуге негізделген [5].

ҚР отбасы заңнамалары ата – аналар мен балалар арасындағы құқықтық қатынастарда олардың тәрбиелеу құқығын жүзеге асыру мәселелері бойынша белгіленген халқаралық бағдарды ұстанады.

Қазақстан Республикасының неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы Кодексінің 72 бабына сәйкес ата – анаға өзінің кәмелеттік жасқа толмаған баласын қалай тәрбиелеуге болмайтынығын көрсететін анықтама берілген, олар ата-ана құқықтары баланың мүдделеріне қайшы жүзеге асырылмауға тиіс және ата-ана құқықтарын жүзеге асыру кезінде ата-аналар баланың дене бітімі мен психикалық денсаулығына, оның адамгершілік жағынан дамуына зиян келтіруге құқылы емес [6]. Баланы тәрбиелеу тәсілдері адамның қадір-қасиетін кемсітетін немқұрайлылықты, қатыгездікті, дөрекілікті, баланы қорлауды немесе қанауды болғызбауға тиіс.

Егер де ата – аналар өздерінің кәмелеттік жасқа толмаған балаларын тәрбиелеу бойынша өз құқықтары мен міндеттерін бұзған жағдайда оларға ата – аналық құқығын шектеу немесе одан айыру түріндегі отбасылық – құқықтық жауапкершілік қолданылады.

Біздің пікірімізше ҚР отбасы заңнамаларында ата – аналардың өздерінің кәмелеттік жасқа толмаған балаларын тәрбиелеу процессіне қатысты белгілі бір педагогикалық және психологиялық ұсыныстар берілмеген.

Демек, бала тәрбиесі бұл ата – ананың әрқайсысы өзінің педагогикалық қабілеттері мен дағдыларын, өзінің адамгершілік – құқықтық санасының ерекшеліктерін көрсететін процесс болып табылады.

Тиісінше, Қазақстан Республикасының неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы Кодексінің 70 бабының 2 тармағынан туындайтындай ата – аналар өз балаларын тәрбиелеу үшін жауап береді. Бір қарағанда бұл нормадан тиісінше тәрбиелемеген жағдайда, мысалы ата – анасы баласына қоршаған ортаға құрметпен қарау дағдысын сіңірмеген болса (БҰҰ «Бала құқығы туралы» Конвенциясының 29 бабы) ата – анаға қатысты отбасылық – құқықтық жауапкершілік қолданылатындай болып көрінеді.

Бұл қате пікір, себебі Қазақстан Республикасының неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы Кодексі ата – аналардың «тәрбиелеу нәтижесі» үшін жауапкершілігін қарастырмаған, жауапкершілік шарасы тек «тәрбиелеу процессі» үшін анықталған кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеудің дұрыс емес, заңсыз, психология мен педагогикаға жат әдістерін қолдану. Сонымен қазіргі отбасы заңнамаларына сәйкес баланың оны тәрбиелеу барысының салдарынан қандай болып шыққаны үшін ата-анасын отбасылық-құқықтық жауапкершілікке тартуға болмайды.

Қолданыстағы отбасы заңнамасында кәмелеттік жасқа толмаған баланың құқығын ең сенімді қорғаудың әдісі ретінде ата-ана құқығынан айыру қабылданған, кейбір жағдайларда ата-аналық

құқықтан айыру баланың толыққанды тәрбие алу құқығын қорғаудың бірден - бір жалғыз әдісі болады.

Ата – ана құқығы бала мүддесіне қарама – қайшылықта жүзеге асырылуы мүмкін емес. Ата – аналар тәрбиелеу құқығын жүзеге асыру кезінде баланың психикалық, дене дамуына, адамгершілік тәрбие алуына зиян келтіруге құқылы емес.

Ата – ана құқығынан айыру институтының әрекеті кәмелеттік жасқа толмаған баланың құқықтарын қорғаумен қоса оның адамгершілік жағына да бағытталған.

Бірінші жағдайда қорғау кәмелеттік жасқа толмаған баланы ата – ана тарапынан болуы мүмкін барлық теріс салдардан қорғау болып табылады, олар баланың денсаулығына орыны толмас зиян келтіруі мүмкін, ал екінші жағдайда адамгершілік саулығына зиян келтіріледі, демек ол тұлға ретінде қалыптасу деңгейі мүлдем төмендейді.

Сондықтан, ата – аналық құқықтан айыру әрине ата – ананың отбасы заңнамасында қарастырылған өз борышын кінәлы түрдегі орындамағаны үшін ең жоғары жауапкершілік шарасы болып табылатынына және баланың құқықтары мен мүдделерін басқа әдіспен қорғау мүмкін емес болған жағдайларда ғана қолданылуы мүмкін екендігіне ерекше назар аударамыз. Оған тек сот қана және отбасы заңнамасында қарастырылған және белгіленген тәртіппен ғана жол бере алады.

Сонымен қатар, ата – аналық құқықтан айыру тек нақтылы балаға (балаларға) қатысты ғана қолданылуы мүмкін екенін есепке алу қажет. Әлі жоқ балаға қатысты ата – аналық құқықтан айыруға болмайды. Бұл мысалы, егер де өзінің бір немесе бірнеше балаларына қатысты ата – аналық құқығынан айырылған еркек пен әйелде тағы да бір бала туған болса, оған бұрын шығарылған соттың ата – аналық құқықтан айыру туралы шешімі таралмайды және осы балаға қатысты ата – аналар барлық құқықтарға ие болады және өздеріне заңмен жүктелген міндеттерді атқарады.

Аталған ереже заң шығарушының ата – ананың өз ісінің салдарын сезінетіні және олардың түзетілуі мен іс – әрекеттеріне жауап бере бастауы олардың жаңа туған немесе әлі дүниеге келмеген балаларына қатысты бұрын қабылданған соттың ата – аналық құқықтан айыру туралы шешімінен кейін дүниеге келген балаларына қатысты барлық құқықтары мен міндеттерін сақтап қалу мүмкіндігін береді. Бұл заң шығарушының ата – анаға қатысты ізгілікті және басымдық беретін көзқарастарын дәлелдей түседі, бірақ, сонымен қатар әлі дүниеге келмеген немесе сот шешімі шыққаннан кейін дүниеге келген баланың өмірін белгілі бір деңгейде қатерге тігеді, себебі бұл жағдайда кәмелеттік жасқа толмаған баланың құқықтары толық дәрежеде қорғалмайды.

Қоғамында отбасылық құқықтық қатынастардың осы саласында үлкен мәселелер тудырған елімізде болған әлеуметтік және экономикалық реформалар салдарынан отбасы институты мен бала тәрбиесіне отбасының ықпалының өзінің әлсіреуі үлкен алаңдаушылық тудырады.

Біздің пікірімізше, қалыптасқан жағдайдан шығар жол бар және ол пәрменді құқықтық база құрумен тікелей байланысты, оны құрудың мақсаты қызметін кәмелеттік жасқа толмаған балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау болып табылады. Ата – ананың бала тәрбиесі бойынша құқығы ата – аналардың өздерінің педагогико – психологиялық әрекеттерімен тығыз байланысты болуы керек, бірақ аталған құқықтың құрамына материалдық қамтамасыз еткізілуді енгізудің қажеті жоқ. Баланы материалдық қамтамасыз ету ата – ананың жеке мүліктік міндеттері болып табылады және тәрбиелеу бойынша жеке мүліктік емес қатынастардың құрамына енгізілмеуі тиіс, сонымен қатар ата – ананың өз баласын тиісінше асырауы тәрбиелеу процессін пәрменді жүзеге асырудың маңызды алғышарттарының бірі болып табылатынын жоққа шығаруға болмайды. Сондай – ақ, ата – аналардың өз балаларын тәрбиелеу бойынша құқықтарының мазмұнының құрамына енетін өкілеттіктердің ата – ананың баласына дене, психикалық, рухани, адамгершілік дамуына, баланы оқытуға, баланың көзқарастарын қалыптастыруға, баланы еңбекке баулуға, өзге балалармен қарым – қатынас жасауға тәрбиелеу, тәрбиелеу барысында балаларға мәжүрлеу шараларын қолдану құқықтары да енгізілуі тиіс екендігін ұмытпауымыз қажет.

Ата – ананың баланы материалдық қамтамасыз етуін ата – ананың өз баласын тәрбиелеу құқығының құрамына енгізу мүмкіндігі жоққа шығарылады, себебі баланы материалдық жағынан қамтамасыз ету ата – ананың жеке мүліктік міндеттілігі болып табылады, алайда біздің пікірімізше, ата – ананың өз баласын тиісінше ұстауы тәрбиелеу процессін нәтижелі жүзеге асырудың маңызды алғышарттарының бірі болып табылады.

Ата – ананың кәмелеттік жасқа толмаған баласын тәрбиелеу құқығының негізі ұғымының құрамына ата – ананың өздерінің адамгершілік – құқықтық әрекеттері арқылы баланың психикасына, оның санасына ықпал ету, баладан қоғамның лайықты азаматы болып өсіп шығуы үшін тиісінше

әрекет етуді талап ету әлеуметтік – құқықтық мүмкіншіліктерді құқықтық жүзеге асыру деп ұғынуды ұсынамыз.

Ата – аналардың құқықтары мен міндеттерін біріктіру мүмкін емес деп есептеуге болады, себебі белгілі бір дәрежеде әрекет ету міндеттілігі құқыққа айналуы мүмкін емес және сол сияқты белгілі бір әрекеттерді жүзеге асыру құқығы міндеттілік ретінде қарастырыла алмайды. Мұндай жағдайда құқықты міндеттілік жұтып қояды. Ата – аналық құқықтар мен міндеттер біртұтас болып көрінгенімен олар бір бірінен бөлек әрекет етеді және дербес құқықтық санаттарды құрайды, сол себепті олардың табиғи үйлесімділігіне қарамастан ата – аналардың құқықтары мен міндеттері бір бірінен бөлек қарастырылуы тиіс.

Ата – аналық құқықтан айыру деп ата – аналық құқықтық қатынастардың аяқталуын емес, оны өзгерту үшін негізді ұғыну қажет және тағы да бір қоса айтып кеткіміз келетіні ата – аналар өздеріне заң шығарушы жүктеген өз балаларын тәрбиелеу міндеттілігін ұмытпайы тиіс екендігі, себебі адамгершілік жағынан алып қарағанда ол – ата – ананың борышы деп аталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Казанцева А.Е. Ата – аналардың (олардың орынындағы тұлғалардың) бала тәрбиесі бойынша құқықтары мен міндеттері және оны бұзғаны үшін жауапкершілік. - Томск.: Томск университетінің баспасы, 1983. 58 б.
- 2 Нечаева А.М. Отбасы құқығы. Дәріс курсы. 2-ші басылым. - М., 2001. С. 155.
- 3 Қазақстан Республикасының Конституциясы
- 4 Мальцев Г.В. Әлеуметтік әділеттілік және құқық. — М., 1977. С. 56.
- 5 Бала құқықтары туралы Конвенцияны ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысы
- 6 Қазақстан Республикасы неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы Кодексі.

УДК 347.61

Разиева Динара Багдатовна

Докторант PhD 2 курса, Казахского гуманитарно- юридического инновационного университета, г.Семей

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ПРАВОВОЙ ГРАМОТНОСТИ МОЛОДЕЖИ В ВОПРОСАХ ДОГОВОРНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЕ

Мақалада ҚР-ғы неке шартын бекіту мүмкіндігіне жастардың құқықтық санасының құрылу мәселесі қарыстырылған.

Түйін сөздер: неке, отбасы, неке шарты, ерлі-зайыптылар, меншік.

В статье рассмотрена проблема формирования правосознания молодежи в вопросах заключения брачного договора в РК.

Ключевые слова: брак, семья, брачный договор, супруги, имущество.

The article considers the problem of formation of legal consciousness of youth in matters of marriage contract in Kazakhstan.

Keywords: marriage, the family, the marriage contract, the spouses, the property.

Актуальность. На протяжении всего существования и развития человеческого общества, отношение к семье и браку выражает своеобразную духовную трепетность. Семья как особый социальный институт, основанный на сущности человеческой природы, выполняет целый комплекс, необходимых для успешного развития человека, функций: репродуктивных, коммуникативных, воспитательных, хозяйственных, экономических, рекреативных и др.

В то же время, усугубившийся характер условий современного бытия, поставил семью в эпицентр общественных катаклизмов. Переход к рыночной экономике и связанные с ним переоценка традиционных ценностей, негативно отразились на состоянии семьи, её стабильности и потенциале.

За последние годы лидирующей страной по количеству разводов является Португалия, затем Чехия, Венгрия и Испания. Достаточно высокий уровень распада семей в США, Австралии и Канаде. Среди стран постсоветского пространства на первом месте Российская Федерация, за ней следует Украина и Казахстан [1].

В качестве первостепенных причин расторжения брака выступают финансовые противоречия в семье, бытовая неустроенность, неравномерность доходов супругов. Особенно тяжело приходится молодым семьям, где сложности экономического характера накладывают острый отпечаток на

духовную составляющую. Современная молодежь в отличие от предшествующего поколения выставляет на первые позиции вопросы имущественного характера, что свидетельствует о трансформации традиционных установок на брак. В связи с чем, одной из первостепенных задач является не попытка вернуть былые установки, а сгенерировать новую культуру семейных отношений.

Целью исследования выступает разработка рекомендаций по урегулированию имущественных отношений в семье путем заключения договоров и соглашений, что, несомненно, послужит мотивацией создания гармоничных брачных отношений, повышению ответственности супругов друг перед другом, позволит задуматься о вопросах содержания членов семьи, раздела имущества, распоряжения имущественными правами, участие в доходах и т.д.

Методологической основой исследования использованы общие методы эмпирического, теоретического и исторического исследования.

В рамках проводимого исследования был проведен опрос среди студентов Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета, прочитаны лекции и проведены семинары - тренинги.

В ходе обозначенных мероприятий обучающиеся были ознакомлены с возможностями договорного регулирования имущественных отношений в семье, видами заключаемых договоров и соглашений, их процедурами. Немаловажное значение имеют результаты опроса молодых людей, что явилось основанием для формулировки соответствующих взглядов на актуальные проблемы современных семейных отношений.

Результаты исследования. Социально-экономическое развитие Казахстана благоприятным образом отразилось на всех институтах государства. Семейное законодательство все больше усиливает диспозитивные нормы, регулирующие отношения между супругами и другими членами семьи, позволяя решать большинство вопросов путем согласования общих интересов.

Сложность правового регулирования семейных отношений заключается в том, что большая их часть, имеющая неимущественную основу, в меньшей мере подвергается правовому воздействию и в большей степени регламентируется нормами морали, нравственности, обычаев и религиозных установок. Вопросы любви и уважения, этики супружеской жизни остаются за пределами права. С помощью законодательства возможно лишь повлиять на имущественную сторону брака, обозначить механизмы допустимого поведения субъектов в нем. В этом аспекте правовое регулирование направлено на укрепление семьи, построение отношений на чувствах взаимопомощи, взаимной ответственности, на создание необходимых для нормального функционирования семьи условий, обеспечение интересов несовершеннолетних, нетрудоспособных и нуждающихся членов семьи.

Ч.2 ст.2 Кодекса Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 года (*далее – Кодекс*) в числе приоритетных принципов указывает разрешение внутрисемейных вопросов по взаимному согласию [2]. Одним из институтов семейного права, призванного разрешить имущественные споры во время брака и после его расторжения, выступает брачный договор.

Брачным договором признается соглашение лиц, вступающих в брак (супружество), или соглашение супругов, определяющее имущественные права и обязанности супругов в браке (супружестве) и (или) в случае его расторжения (ч.1 ст.39) [2].

В отличие от гражданского права, в семейном праве договоры не выступают юридическим фактом, с которыми закон связывает возникновение семейно-правовых отношений. Чаще они изменяют либо прекращают их. Так, заключая брачный договор, супруги лишь изменяют режим общего имущества, с законного на договорной [3, с.11].

Так, ст.41 Кодекса предусматривает, что супруги вправе изменить установленный режим общей совместной собственности, установить режим совместной, долевой или раздельной собственности на все имущество супругов, на его отдельные виды или на имущество каждого из супругов. В брачном договоре супруги вправе определить свои права и обязанности по взаимному содержанию, способы участия в доходах друг друга, порядок несения каждым из них семейных расходов; определить имущество, которое будет передано каждому из супругов в случае расторжения брака (супружества), а также включить в брачный договор любые иные положения, касающиеся имущественных отношений супругов, а также имущественное положение детей, рожденных или усыновленных в этом браке (супружестве) [2].

В законодательстве Казахстана свобода брачного договора является достаточно относительной, так как пределы его действия имеют границы в виде имущественных интересов субъектов семейного права.

Ч.3 ст.41 регламентирует: брачный договор не может ограничивать правоспособность или дееспособность супругов, их право на обращение в суд за защитой своих прав; регулировать личные неимущественные отношения между супругами, права и обязанности супругов в отношении детей; предусматривать положения, ограничивающие право нетрудоспособного нуждающегося супруга на получение содержания, и другие условия, противоречащие основным началам брачно-семейного законодательства Республики Казахстан [2].

Заключение брачного договора предполагает письменную его форму с обязательным нотариальным удостоверением. Данная норма призвана защитить имущественные права и интересы супругов в современном обществе, так как именно нотариат на сегодняшний день является основным правоохранительным органом, обеспечивающим законность в сфере заключаемых в семье соглашений (брачный договор, соглашение о разделе имущества, соглашение об уплате алиментов и др.). Следовательно, достижение должного уровня соблюдения и защиты семейных прав немыслимо без четко налаженной системы нотариального удостоверения. Нотариус должен разъяснить сторонам смысл и значение представленного им проекта сделки, а также проверить, соответствует ли его содержание действительным намерениям сторон и не противоречит ли требованиям законодательства, обозначить последствия заключения договора, в целях предотвращения признания его недействительным либо причинения сторонам имущественного вреда [4].

Гражданско- правовой принцип свободы договора действует и в отношении брачного договора, позволяя супругам либо лицам вступающим в брак изменить или расторгнуть его по взаимному соглашению в любой момент. Из этого вытекает правила о невозможности отказа от исполнения условий брачного договора в одностороннем порядке, за исключением случаев, предусмотренных Гражданским кодексом Республики Казахстан.

Ст. 42 Кодекса предусматривает, что соглашение об изменении или о расторжении брачного договора заключается в той же форме, что и сам брачный договор [2].

Прекращение брачного договора напрямую зависит от брачного союза, что выступает его спецификой. Прекращение брака влечет за собой прекращение брачного договора. В случае включения в содержание договора обязательств, предусмотренных после прекращения брака, супруги связаны их выполнением на указанные периоды, допустим при предоставлении материального содержания бывшему супругу.

В соответствии со ст. 43 Кодекса брачный договор может быть признан судом недействительным полностью или частично по основаниям недействительности сделок, предусмотренным Гражданским кодексом Республики Казахстан [2]. Имеется в виду общие основания, регламентированные ст.159 ГК РК, такие как несоблюдение предусмотренной формы, недееспособность стороны договора либо нахождение ее под влиянием обмана, насилия, угрозы и др. Недействительными признаются и брачные договоры признанные ничтожными или оспоримыми сделками (ст. 160 ГК РК) [5].

Положительным выступает норма предусмотренная Кодексом, что брачный договор должен быть во всех отношениях разумным и справедливым. То есть, если условия договора ставят одного из супругов в крайне неблагоприятное положение или нарушают имущественные права детей, рожденных или усыновленных в этом браке, суд может признать брачный договор недействительным полностью или частично [2]. Таким образом, положения казахстанского законодательства выполняют и защитную функцию, что выступает гарантией обеспечения прав и интересов несовершеннолетних, нетрудоспособных и нуждающихся членов семьи.

В Казахстане институт брачного договора как альтернатива законному режиму имущества супругов, появился не так давно. Анализ опросных данных дает основание предполагать о низкой правовой грамотности и правосознания молодых людей, обучающихся на неюридических специальностях.

Так, например, среди опрошенных студентов юридического факультета о брачном договоре затрудняются говорить лишь 5%. Остальные студенты владеют достаточной информацией, хотя имеют своеобразный взгляд на возможность его заключения.

«...я слышала про брачный договор из лекций по семейному праву. Думаю, что в Казахстане их не заключают, в отличие от Европейских стран. Там все-таки более благополучное население с высокими доходами...»

«...когда придет пора жениться, я поставлю вопрос перед невестой о брачном договоре. У моего отца семейный бизнес - крестьянское хозяйство, которое кормит наше поколение уже 20 лет. Так вот, я не хочу, чтобы моя супруга потом на него претендовала...»

«...я в брачный договор включу условия про семейные доходы и расходы. Я считаю, что зарплата супругов должна быть индивидуальной собственностью. Кто заработал, тот и тратит. А расходы должны делиться пополам. И покупки осуществляться только с согласия друг друга...».

Студенты неюридических специальностей затрудняются рассуждать о необходимости заключения брачного договора, по таким причинам как отсутствие элементарных знаний, специфика ментальности, неприятия его смысла в нравственном понимании и т.д.

«...я буду заключать брачный договор. Потому что после свадьбы все обязанности по дому перекладываются на женщину - стирка, уборка, готовка и т.д. А мужчины живут в свое удовольствие, и еще ограничивают своих жен во всем. А так, впишу условия в договор, по которому поделю права и обязанности между нами и никаких проблем...»

«...ну какой может быть брачный договор в семье! Семья должна строиться на основе любви и страсти, а не на экономических интересах...»

«...если мой молодой человек предложит заключить брачный договор, я с ним расстанусь. Значит, он не доверяет мне полностью, не хочет обо мне заботиться. Мои родители вместе живут уже около 40 лет, и никаких договоров они не заключали...»

«...я мало что знаю про брачный договор. Наверное, он при разводе составляется?..»

Исходя из этого можно сделать вывод, что в настоящее время существует масса вопросов, требующих оперативного решения в процессе формирования правового сознания. Наряду со многими проблемами выступает такая как правовая безграмотность населения, отрицание правовых принципов, провозглашенных в государстве. Поэтому система образования должна в качестве основной цели выдвинуть воспитание гражданина с твердым правосознанием ориентированным на правовые убеждения и ценностные ориентации современного общества.

В связи с этим предлагается уделить большое внимание таким сферам деятельности как:

1) Просветительской работы по вопросам семейно- брачных отношений, начиная со школьной скамьи, в виде внедрения в старших классах дисциплин связанных с исследуемой проблемой;

2) Обязательным внедрением прохождения специальных тренингов по вопросам заключения брачного договора для лиц, подавших заявление для регистрации брака в соответствующие органы;

4) Разработка адаптированной версии законодательных актов для безграмотных лиц, либо лиц, проживающих в сельских местностях, с бесплатной раздачей брошюр и листовок.

Во всех цивилизованных странах позитивный настрой в отношении брачного договора перестал быть трендовым явлением, и выступает показателем правовой культуры в обществе. В нашей стране остается масса вопросов, требующих оперативного решения в процессе формирования правосознания. Причем акцент нужно делать на молодежь, так как сознание этой социальной группы максимально подвержено влиянию. Это позволит воспитать положительный взгляд на право в среде молодежи, что является залогом формирования свободного гражданского общества, основанного на рыночных условиях.

Список использованной литературы

1. <https://informburo.kz>
2. Кодекс Республики Казахстан О браке (супружестве) и семье от 26 декабря 2011 года № 518-IV //http://adilet.zan.kz
3. Брачный договор (контракт) по семейному праву России: Автореф. Дис.... к.ю.н: 12.00.01 /С. Н. Бондов ; Юридический институт МВД России. -М.,1999. -26 с
4. Закон Республики Казахстан от 14 июля 1997 года № 155-І «О нотариате» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.01.2014 г.) //http://adilet.zan.kz
5. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2018 г.) //http://adilet.zan.kz

ОӘЖ 341

Рақымбаева Меруерт Қайратқызы

заң ғылымдарының магистрі, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, Семей қ.

Ғылыми жетекшісі: Абдрахманов Медет Каучерханович

аға оқытушы, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, Семей қ.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДА БАЛА ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Халықаралық аренада бала құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге байланысты туындаған теориялық және тәжірибелік мәселелерді кешенді ғылыми зерттеу, оның негізінде туындаған кемшіліктерді жою, ұлттық заңнамаларды халықаралық құқыққа сәйкестендіру бойынша пікірлер білдіріп, жүйелі ұсыныстар беру.

Түйін сөздер: концепция, гуманитарлық, норма, аспект, потенциал.

Всестороннее научное исследование теоретических и практических вопросов, связанных с защитой прав и свобод ребенка на международной арене, на основе которых необходимо разработать и представить систематические рекомендации по устранению недостатков, гармонизации национального законодательства с международным правом.

Ключевые слова: концепция, гуманитарная, норма, аспект, потенциал.

A comprehensive scientific study of theoretical and practical issues related to the protection of the rights and freedoms of the child in the international arena, on the basis of which it is necessary to develop and submit systematic recommendations for the elimination of deficiencies, the harmonization of national legislation with international law.

Keywords: concept, humanitarian, norm, aspect, potential.

Бала құқығы туралы концепцияны жан-жақты талдауға кіріспес бұрын адам құқығы концепциясының жалпы теориялық-құқықтық аспектілеріне біршама толығырақ тоқталып, бала құқығы туралы концепцияны талдау ісіне тұтастай адам құқығы концепциясын талдау арқылы қисынды түрде көшкен қажет деген ойдамыз.

Белгілі болғандай, адам, оның құқығы мен бостандықтары жоғары құндылықтар болып табылады [1, 264 б.].

Балалар құқықтарын қорғау халықаралық қауымдастықты өз маңыздылығымен, көп қырлылығымен XX ғасырдан бүгінгі таңға дейін үнемі алаңдатып отырған мәселе. Балалар қарулы қақтығыстар зардаптарының ең қорғансыз әрі жазықсыз құрбандары болғандықтан, өз жас ерекшеліктеріне байланысты өзгеше құрмет пен көмекті және қорғанысты талап еткендіктен, халықаралық гуманитарлық құқықтың бірқатар нормалары қарулы қақтығыс кезіндегі балаларды қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған. Бүгінде халықаралық гуманитарлық құқықтың рөлі мен мағынасы ерекше өзектілікке ие болуда, оның нормалары мен қағидалары соғысушы тараптардың рұқсат етілген және тыйым салынған әрекет ету ережелерін белгілеу және сондай қақтығыстардың құрбандарына, ең алдымен балаларға, мықты қорғанысты ұсыну арқылы қарулы қақтығыстарды тікелей реттеп отырады. Адамның құқығы ажырағысыз. Адамды ешкім оның туа біткен құқықтары – өмір сүру, жеке өміріне қол сұғылмаушылығы, өз тіршілік әрекетінің әдістерін еркін түрде таңдау, ар-намыс бостандығы, пікірі, нанымдары, жеке өміріндегі өзін өзі билеу мен өзге құқықтарынан айыра алмайды. Қазіргі әлемде бостандық, теңдік, әділеттік қағидаларына негізделген адам құқығынсыз елестету мүмкін емес [2, 573 б.].

Бұл ретте адам құқығы концепциясының дамуы бала құқығының ерекше санат ретінде бөлініп шығуына себеп болғандығын ерекше атап өткен жөн. XX ғасырдың басында балалардың құқығы, әдетте, балалар еңбегін пайдалану, балаларды саудаға салу және кәмелетке толмағандардың жезөкшелігі тәрізді орын алған проблемалар шегінде қарастырылған.

Адам құқықтарының кез келген жіктемесі белгілі дәрежеде шартты болып келеді, себебі шамамен алғанда тең болып келетін негіздемелерге ие кейбір құқықтар әртүрлі түрлерге жатқызылып және тіпті бір-бірін қамтып отыруы мүмкін. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары базалық (шеттетілмейтін), негізгі (конституциялық) және көпшілік мойындаған (халықаралық-құқықтық актілерде бекітілген) деп бөлінуі мүмкін [3, 496 б.].

Заңнамалық нормалар негізінде балалар құқығын қорғау шаралары мен әдістері бекітілетін құжаттардың іс жүзінде толыққанды жүзеге асырылмауы қарулы қақтығыс кезіндегі балалар құқықтарын қорғаудың ғылыми зерттелуін, халықаралық тәжірибелерді жүйелеп пайдалануды және сол саладағы мемлекеттік-құқықтық реттеудің қағидалары мен әдістерін арттыруды талап етеді.

Халықаралық қатынастарда бала құқықтары мен бостандықтарын халықаралық-құқықтық қорғауды қамтамасыз етуге байланысты туындаған теориялық және тәжірибелік мәселелерді кешенді ғылыми зерттеу, оның негізінде туындаған кемшіліктерін жетілдіру, ұлттық заңнамаларды халықаралық құқыққа сәйкестендіру бойынша пікірлер білдіріп, жүйелі ұсыныстар беру.

Адам құқығы мен бостандықтарын қорғау мәселесінің кейбір халықаралық-құқықтық аспектілерін бөлек көрсетіп өткен жөн. Бұл тұрғыда қазақстандық заңгер-ғалым М.А. Сәрсембаев әділ түрде айтып кеткендей, «адам құқығын қорғау мәселесі қазіргі кезде өзекті болып табылуда»

және «БҰҰ өзінің құрылған сәтінен бастап мемлекеттердің адам құқығын қорғау бойынша ынтымақтастық орталығы болып табылуда» [4, 284 б.].

Теория тұрғысынан алып қарағанда, мақалада отандық халықаралық-құқықтық ғылымды дамытуға қосылған елеулі үлес болып табылады, себебі мұнда бейбіт өмірдегі, сондай-ақ соғыс кезіндегі адам құқығы мен бала құқығы концепциясына қатысты доктриналық ережелерді дамытуға ұмтылыс жасалған. Халықаралық қатынастарда балаларды қорғаудың халықаралық-құқықтық аспектілерін зерттеу барысында төмендегідей тұжырым-қорытындыларға келдік:

1. Қазақстан Республикасына Қазақстандағы бала құқығының қорғалуын қамтамасыз етуге ықпал ететін ережелері бар төмендегідей халықаралық келісімшарттарды міндетті түрде бекіту қажет: Барлық қоныс аударушы-еңбекшілер мен солардың отбасы мүшелерінің құқығын қорғау туралы конвенция (1990 жылдың 18 желтоқсаны) және Мемлекетаралық бала асырап алу саласындағы балаларды қорғау мен ынтымақтастық жөніндегі конвенция (Гаага, 1993 жылдың 29 мамыры)

2. Халықаралық гуманитарлық құқық қағидаларының жүйесінде қарулы қақтығыстар кезіндегі бала құқығын қорғаудың жеке, дербес қағидасы ерекше сала ретінде бөлек көрсетілмеген. Осыған орай халықаралық гуманитарлық құқықтың қолданыстағы және мойындалған арнайы жүйесіне «қарулы қақтығыстар кезіндегі баланың құқығы мен бостандықтарын қорғау» қағидасын енгізу туралы ұсыныс жасау қажет деп санаймыз.

3. Қарастырылған ТМД-ның 1993 жылғы «Қарулы қақтығыстардың құрбандарын қорғаудың алғашқы кезектегі шаралары туралы» келісімдерінде «қарулы қақтығыстар құрбаны» ұғымына кімдердің жатқызылғаны нақтылап көрсетілмеген. Осы орайда аталмыш Келісімді «қарулы қақтығыстар құрбаны» ұғымымен толықтырып және қарулы қақтығыстардың потенциалды құрбандары ретінде балалардың құқығын қорғау кепілдігіне арналған жекелеген ережелерді бөліп атап кету қажет деп ойлаймыз.

4. ХҚС-ның Статутын тікелей балаларға қатысты болатын жаңадан үш қағидамен толықтыру: 15 жасқа толмаған балаларды әскери қызметке шақырту және есепке алу немесе әскери әрекеттерде пайдалану; ауруханалар мен мектептерге қасақана шабуыл жасау; және балаларға қатысты елеулі жыныстық күш көрсету актілері Статутқа сәйкес әскери қылмыстарға жатқызылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Международные конвенции и декларации о правах женщин и детей: Сборник универсальных и региональных международных документов / Сост.: Корбут Л.В., Поленина С.В. - М., 1998. - 264 с.

2. Права человека: Учебник для вузов /Е.А. Лукашева. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. – 573 с.

3. Экштайн К. Основные права и свободы по российской Конституции и Европейской Конвенции: учебное пособие для вузов. — М.: Nota Bene, 2004. - 496 с.

4. Сарсембаев М.А. Международное право. Особенная часть: Учебное пособие. - Алматы: Ғылым, 1999. - 284 с.

УДК 343.9:343.102 (574)

Таир А.

магистрант 1 курса специальности «Юриспруденция», Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

Научный руководитель: Утебаев Э. К.

кандидат юридических наук, профессор кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

КОРРУПЦИЯ – СОСТАВЛЯЮЩИЙ ЭЛЕМЕНТ СОСТАВОВ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА

Мақалада ҚР ҚК 366, 367 және 368 баптарында көзделген жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтардың құраушы элементтер құрамы ретінде қысқаша сипаттама берілген.

Түйін сөздер: Қылмыстық кодекс, қылмыстық құқық, сыбайлас жемқорлық, парақорлық, мемлекеттік қызметтегі билік.

В статье предпринимается обобщенный анализ определения юридических признаков составов уголовных коррупционных правонарушений, посягающие на авторитет государственной власти и порядка прохождения государственной службы. В виде примера анализируются составы 366, 367 и 368 УК РК.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, уголовный закон, коррупция, взяточничество, авторитет государственной службы

Общеизвестно, факты получения и дачи взятки были известны в Египте, Риме, Иудеи и других местах. Определение мздоимство впервые упоминается в русских летописях XIII века периода царствования Ивана III. Далее, такие случаи в виде мздоимства, лихоимства были присущи не только в период существования Российской империи, но и проявлялись в годы Советской власти и присутствуют на современном отрезке времени в Республике Казахстан. Попробуем проанализировать этимологию слов мздоимство и лихоимство с помощью толкового словаря русского языка.

Так, в Словаре русского языка (Москва, 1983г.) под «мздоимством» понимается – взяточничество [1, с.266]. Там же, в словаре, слово «мзда» определяется как – плата, вознаграждение, воздаяние за что-либо, а в устаревшем значении под ней понимается «взятка». А взяточник характеризуется как «мздоимец». Там же в словаре, под «лихоимством» понимается – взяточничество, ростовщичество. «Лихоимец» определяется как лицо, которое берет большие поборы или проценты, ростовщик или взяточник [1, с.190].

Применяя данные толкования в современной интерпретации, в нашем случае уместно привести мнение Б.А. Жетписбаевой. По данному случаю, она пишет, что под мздоимством следует понимать получение взятки за совершение законных действий или предоставление неправомερных преимуществ. Под лихоимством следует понимать получение взятки или неправомερных преимуществ за совершение незаконных действий [2, с.17-18].

Коррупция нередко выступала в качестве единственно возможного средства внедрения рыночных отношений в плановую экономику. Против законов природы бороться бесперспективно. Об этом свидетельствовала укорененность коррупции как организатора теневого рынка. Поэтому, по мнению Е.К. Утебаева, коррупция, по мере ослабления тотального контроля, после апреля месяца 1985г. на территории бывшего СССР, расширила свои границы и проникла во все сферы государственной и экономической деятельности [3].

Состояние коррупции в Казахстане во многом обусловлено давно наметившимися тенденциями и переходным этапом, характерными для стран третьего мира или развивающейся рыночной экономики.

Характерные черты коррупции, которые необходимо учитывать в составе преступлений получение, дача или посредничество во взяточничестве, можно перечислить в виде:

- 1) лоббирования интересов олигархов со стороны депутатов в парламенте страны;
- 2) фаворитизм отдельных личностей, которые в силу личной преданности возглавляют отдельные государственные программы и не подотчетны никому;
- 3) протекционизм по родовой или племенной принадлежности, в том числе и землячество, как «территориально-географический признак», как принадлежность к той или иной группе коррупционеров;
- 4) взносы на политические цели или на предвыборные программы и компании;
- 5) традиционный переход политических лидеров и ответственных должностных лиц государственных органов, при выходе на пенсию, на должности почетных президентов корпораций, компаний и негосударственных предприятий;
- 6) умышленный перевод государственного имущества в акционерные общества, с негосударственной формой пользования, распоряжения и владения, то есть искусственной создание юридических лиц с полномочным контролем над всеми активами со стороны заинтересованных лиц;
- 7) сращивание с преступными группами и преступными сообществами, то есть взаимное проникновение общеуголовной преступности в «беловоротничковую преступность», что это, по мнению Э. Сатерленда, всегда присуще странам с рыночной формой экономики [4].

Подведем некоторые выводы по изложенному. Так, к механизмам коррупции, как правило, следует относить:

1. Двустороннюю сделку, при которой лицо, находящееся на государственной или иной службе, нелегально «продает» свои служебные полномочия или услуги, основанные на авторитете должности и связанных с ним возможностях, физическим и юридическим лицам, группам, в том числе организованным преступным формированиям, а «покупатель» получает возможность использовать государственную либо иную структуру в своих целях, например, для обогащения,

законодательного оформления привилегий, ухода от предусмотренной законом ответственности, социального контроля и т.п.

2. Вымогательство государственным служащим взятки, дополнительного вознаграждения.

3. Инициативный, активный подкуп служащих, нередко с одновременным сильным психическим воздействием на них. Последнее характерно для организованной преступности.

Список использованной литературы

1. Словарь русского языка. – Москва, 1983. – 860 с.
2. Жетписбаева Б.А. Стратегия борьбы с коррупцией: Учебное пособие. – Алматы: Зан Әділеті, 2009. – 294 с.
3. Утебаев Е.К. Методика расследования преступлений в сфере экономической деятельности, связанных с незаконным предпринимательством, лжепредпринимательством и ложным банкротством // Дисс. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук. – Астана, 2005. – 198 с.
4. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – Москва, 2017. – 490 с.
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2017. – 240 с.

УДК 342.951

Турсунбаев Жанат Саматович

магистрант, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

Научный руководитель: Егезжанова Диана Рамзиевна

ст. преподаватель кафедры ГосПД, магистр юриспруденции, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

О СООТНОШЕНИИ «АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЮСТИЦИИ» И «АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЮРИСДИКЦИИ» В КАЗАХСТАНЕ

Мақалада әділет әкімшілік институтының аспектілері қарастырылған. Сонымен қатар, әкімшілік процесстің құқықтық табиғатының ғылыми тұжырымдамалары зерттелген.

Түйін сөздер: *әділет әкімшілігі, әкімшілік процесс, әкімшілік рәсімдеу.*

В статье рассмотрены аспекты соотношения понятий «административная юстиция» и административная юрисдикция. Также были изучены научные концепции правовой природы административного процесса.

Ключевые слова: *административная юстиция, административная юстиция, административный процесс, административные процедуры.*

The article considers the aspects of the relationship between the concepts of "administrative justice" administrative jurisdiction. It was also studied the scientific concept of the legal nature of the administrative process.

Keywords: *administrative justice, administrative jurisdiction, administrative process, administrative procedures.*

В условиях формирования демократического общества и реализации принципа судебной защиты прав и свобод граждан и юридических лиц в Республике Казахстан институт административной юстиции имеет важное значение.

В ходе административно-правовых и судебных реформ в Казахстане был решен вопрос об образовании специализированных органов административной юстиции, определения их компетенции, а также порядок проведения административных процедур.

В административно-правовой науке до сих пор не существует единого мнения в отношении трактовки понятия «административная юстиция».

Прежде чем перейти к определению сходств «административной юстиции» и «административной юрисдикции» необходимо исследовать правовую природу каждого из данных институтов.

Являясь самостоятельным институтом отрасли административное право административная юрисдикция обладает всеми признаками, характерными для нормативной регламентации и системы органов, реализующих ее.

Предметом правового регулирования в сфере административной юрисдикции являются общественные отношения, складывающиеся в связи с нарушением материальных административно-правовых норм, которое влечет применение установленных законом мер административного принуждения или мер общественного воздействия и воспитания. Таким образом, могут возникнуть процессуальные связи (отношения) между: субъектом административного деликта и государством; субъектом административного правонарушения и органом государственного управления либо иным органом, представителем общественной организации, правомочным совершать предусмотренные

законом процессуальные действия и применять меры административного принуждения; субъектом административного деликта и потерпевшим, а также органом, исполняющим постановление (решение), вынесенное компетентным органом; органом административной юрисдикции и трудовым коллективом либо общественной организацией, товарищеским судом или комиссией по борьбе с пьянством, образуемой на предприятии, в учреждении, организации или их структурных подразделениях, которым передаются дела для рассмотрения по существу и т. п. Иными словами, складываются правоотношения, не связанные с управленческим служебным подчинением. Они являются предметом процессуального регулирования. Специфичен здесь и метод правового регулирования - государственно-властного подчинения, носящий императивный характер. В административно-юрисдикционном процессе обязательно участие государственного управления, иного органа, правомочного осуществлять административную юрисдикцию (или должностного лица этого органа), а также формирование смешанного типа - административной комиссии, комиссии по делам несовершеннолетних и т.п.

Необходимо отметить сферу действия административной юрисдикции. Наряду с другими факторами институт административной юрисдикции функционирует в социальной среде. Необходимость ликвидации негативных обстоятельств, возникающих в социальной среде, угроза нарушения общественных и личных интересов, дезорганизация государственной власти создают предпосылки для реализации деятельности правоохранительных органов, составной частью которой является юрисдикция.

Основную массу в системе правонарушений наряду с уголовными составляют административные правонарушения (административные проступки, административные правонарушения в сфере государственного управления и т.п.). Поэтому административная юрисдикция призвана применить необходимые способы защиты общественных отношений (сбор, проверка, оценка доказательств и принятие решения по делу).

Значительное время в советской правовой доктрине бытовало мнение о том, что административная юрисдикция является частью исполнительно-распорядительной деятельности, а также одним из видов правоохранительной деятельности. Так, ученый Козлов Ю.М. отмечал, «что административная юстиция совпадает с административно-правовым регулированием» [1, с.25].

Деятельность административной юрисдикции также направлена на принудительное правоприменение, осуществляемое органами государственного управления.

Не следует смешивать административно-юрисдикционную деятельность с такими видами административно-правового регулирования как контроль, надзор, исполнительная деятельность по реализации юрисдикционных органов и т.п.

Однако в рамках контролирующей деятельности государства невозможно применить меры ответственности, которая будет находиться за пределами надзорной функции и соответственно перейдет в другую ее форму, что и есть административная юрисдикция. В рамках надзорной части могут быть применены такие меры административного принуждения, как административное предупреждение и административное пресечение (например, изъятие водительского удостоверения, задержание правонарушителя, личный досмотр и т.п.).

Применение к лицу административных взысканий как мер административной ответственности относится к разряду правовых санкций, осуществляемых в порядке административной юрисдикции.

Целесообразно обозначить следующие признаки административной юрисдикции:

1. Административная юрисдикция – это часть исполнительно-распорядительной деятельности.
2. Множественность субъектов (органы государственного управления, кабинет министров, ведомства, комиссариаты и т.п.)
3. Административной юрисдикции присуща подзаконность, правоприменение, правоохрана.
4. Предметом рассмотрения и разрешения в рамках административной юрисдикции являются дела не только об административных проступках, но и некоторые преступления.
5. Обязательность принятия юрисдикционного акта (постановления)
6. На базе административной юрисдикции осуществляется административное производство и административные процедуры.

В аспектах соотношения понятий «административная юрисдикция» и «административная юстиция» необходимо определить иерархию органов, рассматривающих административно-правовые споры и дела об административных правонарушениях. Почти все органы являются административно-

юрисдикционными и только суд, который осуществляет правосудие по административным делам, выступает органом административной юстиции. Понятие административной юрисдикции более широкое, чем понятие административной юстиции. Последнее представляет собой высшую, наиболее развитую форму осуществления административно-юрисдикционной деятельности. Административно-юрисдикционная деятельность базируется на определенных принципах, которые позволяют отобразить специфику объединенных в ней черт исполнительно-распорядительной деятельности и правосудия по административным делам. Такими принципами являются: законность, профессионализм, защита интересов государства и личности, объективная истина, состязательность, официальность, экономичность и др. Некоторые исследователи включают в содержание административной юстиции деятельность судов общей юрисдикции по рассмотрению административных споров. Так, В.В. Сажина отмечает близкое сходство административной юстиции и правосудия по административным делам, которые различны по способам реализации гражданином права на рассмотрение административной жалобы» [1, с.8].

Теоретик права Е.В. Смирнова определяет соотношение понятий «административной юстиции» с такими институтами как «административная юрисдикция» и «административно-юрисдикционный процесс». Исследователями права данные институты включаются в структуру административного процесса» [2, с.12].

По примеру многих зарубежных стран административная юстиция является частью административного процесса. Так, административно-процессуальное право Германии включает в себя Закон об административном производстве, Закон об административно-судебном процессе, также Закон об административных сборах и некоторые другие.

Обращаясь к концепции административного права необходимо отметить, что единого подхода к изучению научной трактовки «административного процесса» выработано не было.

Учеными в области права было разработано два подхода к определению административного процесса: «юрисдикционный» и «управленческий».

Как отмечает Ю. М. Козлов: «Под административным процессом в широком смысле слова понимается процесс самой исполнительно-распорядительной деятельности органов государственного управления, то есть процессуальные формы ее осуществления. Под административным процессом в узком смысле слова понимается деятельность органов государственного управления по рассмотрению индивидуальных дел, отнесенных к их компетенции, деятельность по применению материальных административно-правовых норм к конкретным (индивидуальным) делам» [3, с.385].

Ю.Н. Стариков в своей статье пишет: «Административная реформа: способствует ли она совершенствованию административно-правового регулирования?» он утверждает, что юридический процесс - это процессуальная форма функционирования судебной власти. Первая концепция заключается в том, что под административным процессом следует понимать деятельность по применению мер административного принуждения, то есть урегулированный правом порядок юрисдикционной деятельности при рассмотрении индивидуальных дел. Это так называемое узкое толкование сущности административного процесса. Вторая концепция заключается в том, что административный процесс, помимо отношений по осуществлению принуждения, включают также отношения положительного управленческого характера, которые возникают при применении регулятивных норм материального права, то есть административный процесс не ограничивается рамками только принудительных юрисдикционных действий и мероприятий, а включает в себя также не юрисдикционные мероприятия. Подобную позицию занимают многие ученые-административисты, такие как В. Д. Сорокин, И. Ш. Килясханов, И. В. Панова. На наш взгляд, в таком широком понимании административный процесс отождествляется с управленческой деятельностью [4, с.8].

Исходя из общей характеристики рассматриваемой сущности административного процесса, следует указать на наличие тесной связи его с юрисдикционной деятельностью административных органов управления (исполнительной власти) и, конечно, правосудия. Но понятия «административный процесс» и «административно — юрисдикционный процесс» безусловно лишены тождества. Юрисдикционную функцию каждодневно, на разных уровнях власти, государственного управления, осуществляют специально сформированные для этих задач исполнительные органы (и их должностные лица) непосредственно, что означает, что их деятельность происходит во внесудебном порядке. Указанные действия являются выражением реализации одного из главных, составных элементов (основ) административной право- и дееспособности. То есть, они осуществляют указанную административно-правовую юрисдикцию, при этом она и не представляет собой главный и определяющим всю суть содержания

административно-управленческой деятельности характерным признаком, что, напротив, имеет важнейшее значение для функционирования органов судебной власти.

Список использованной литературы

1. Обзор законодательства об административной юстиции в странах бывшего СССР. Алматы, 2010. – 80 с.
2. Панова И.В. Административная юстиция. М.: Норма: Инфра-М, 2014. С.12
3. Загранчук А.А. Понятие, признаки и значение института административной юстиции // Молодой ученый. — 2014. — №17. — С. 384-388.
4. Баймолдина З.Х. Административная юстиция в Республике Казахстан: современное состояние и перспективы формирования // Вопросы теории и практики применения административной юстиции в европейских странах и странах Центральной Азии: Материалы III международной школы административного права. - Астана, ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан. 2013. С. 14.

УДК 343.9:343.102 (574)

Утегенова А.Б.

магистрант 2 курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

Научный руководитель: **Утебаев Э. К.**

кандидат юридических наук, профессор кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ОСОБЕННОСТИ ТАКТИКИ ДОПРОСА ПРИ ИЗОБЛИЧЕНИИ ВО ЛЖИ

Мақалада жауап алу тергеу әрекетінің заманауи түсінігін ашуға тырысқан. Жауап алу тергеу әрекетін жүргізуде сотқа дейінгі өндірісте жүзеге асырылатын криминалистикалық тактикалық тәсілдерге анықтама беруге тырысқан.

Түйін сөздер: *жауап алу, жәбірленуші, куә, күдікті, сотқа дейінгі тергеу, қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеудің жеке криминалистикалық әдістері, комбинация және операциялар, тергеу және жасырын тергеу әрекеттері, жедел-іздістіру шаралары.*

В статье предпринимается попытка изложить современное понятие криминалистической тактики изобличения во лжи в ходе производства следственного действия допрос. Предпринимается попытка изложить примерные криминалистические тактические приемы, реализуемые в ходе досудебного расследования при производстве следственного действия допрос.

Ключевые слова: *допрос, потерпевший, свидетель, подозреваемый, досудебное расследование, частная криминалистическая методика досудебного расследования уголовных правонарушений, криминалистические тактические приемы, комбинации и операции, следственные и негласные следственные действия, оперативно-розыскные мероприятия.*

The paper attempts to explain the concept of modern investigative action questioning. An attempt is made to present exemplary forensic tactics implemented during the pre-trial investigation in the manufacture of investigatory action questioning.

Keywords: *questioning the victim, witnesses, suspects, pre-trial investigation, a private forensic technique of pre-trial investigation of criminal offenses, forensic tactics, combinations and operations, investigations and secret investigative actions and operational-search measures.*

Ложные показания могут относиться к любому обстоятельству дела и быть даны любым участником из допрашиваемых, причем как в своих интересах, так и в ущерб им.

Мотив дачи ложных показаний свидетелем: боязнь испортить отношения с другими лицами, проходящими по делу; боязнь мести со стороны подозреваемого, обвиняемого, их знакомых и родственников; стремление скрыть свои собственные неблагоприятные поступки, аморальное поведение, трусость; желание выгородить или смягчить вину подозреваемого или обвиняемого в силу родственных, семейных, дружеских отношений или из корыстных соображений, либо, наоборот, усугубить вину этих лиц — из мести, ревности или иных побуждений; ошибочная оценка своих действий как преступных и стремление скрыть их или описать иначе; нежелание в последующем выступать в качестве свидетеля, опознающего или участника иного следственного действия, быть вызванным в суд и т. д.

Мотив ложных показаний потерпевших: боязнь мести со стороны преступника, его родственников, знакомых; дружеские в прошлом, родственные или семейные отношения, преступная связь с подозреваемым или обвиняемым (совместно совершенные преступления, оставшиеся нераскрытыми); стремление преувеличить причиненный ему преступлением ущерб как из чувства мести, так и из корысти и иных побуждений (ревность, злоба и др.); желание понизить причиненный ему материальный ущерб, чтобы скрыть источник приобретения утраченных ценностей; стремление

скрыть собственное неблагоприятное поведение (супружескую неверность, стяжательство, трусость и пр.); скептическое отношение к возможности органов дознания и следствия раскрыть преступление, обеспечить компенсацию материального ущерба, безопасность потерпевшего.

Мотивами дачи ложных показаний подозреваемым являются: желание избежать ответственности за содеянное или преуменьшить свою вину либо понести наказание не за совершенное, а за менее тяжкое преступление — действительное или мнимое; выгородить или смягчить вину соучастников в силу дружеских, семейных или родственных связей, из корыстных соображений; оговорить соучастников из мести или в целях обеспечения собственной безопасности в будущем, а также оговорить себя в силу болезненного состояния психики, либо исходя из желания попасть в особые условия жизни — по причинам семейного, служебного и иного характера, либо из бахвальства и т. п. Самооговор возможен при желании скрыть неблагоприятное, в том числе и преступное, поведение близкого человека.

В криминалистике разработаны специальные рекомендации разоблачения самооговора, когда подозреваемый или обвиняемый берет на себя всю или часть вины соучастников или вообще обвиняет себя в преступлении, которого не совершал. При наличии данных о самооговоре следует:

а) скрупулезно проанализировать показания, останавливаясь на неправдоподобных деталях, противоречиях, совпадениях слов допрашиваемого со слухами, циркулирующими в данной местности и не соответствующими материалам дела, форме изложения;

б) провести тщательный анализ протокола допроса с целью проверки, нет ли в показаниях признаков, характерных для самооговора: чрезмерное словесное совпадение показаний, данных на разных допросах;

слишком общий характер, схематичность показаний; обилие противоречий между показаниями, в том числе данных на разных допросах;

в) вновь изучить материалы дела и дополнительные данные о личности допрашиваемого, в том числе личные записки в дневнике, письмах, отзывы родственников, сослуживцев, друзей, заключения судебно-психиатрической и судебно-психологической экспертиз, если они проводились; учесть волевые качества, характер, темперамент допрашиваемого, склонность к внушению; .

г) провести повторный допрос (допросы) с соблюдением иной последовательности выяснения обстоятельств дела по существу (это мешает воспроизведению стереотипа показаний);

д) выяснить, что явилось причиной самооговора (намерение взять на себя ответственность соучастников или преуменьшить ее, самопожертвование, оказание воздействия и др.), кто, где и когда незаконно воздействовал на лицо с целью склонить к самооговору; чем объективно может быть подтверждено заявление о самооговоре.

Тактические приемы изобличения по своему характеру и направленности могут быть разделены на три группы: приемы эмоционального воздействия, приемы логического воздействия, тактические комбинации. Разумеется, это деление условно, так как один и тот же прием в одной ситуации может оказаться эффективным именно ввиду своего эмоционального воздействия на допрашиваемого, в другой — стать средством логического убеждения.

Приемы эмоционального воздействия. К их числу при изобличении свидетеля и потерпевшего относятся: убеждение в неправильности занятой позиции; разъяснение вредных последствий для близких лиц из числа потерпевших, подозреваемых, обвиняемых; воздействие на положительные стороны личности допрашиваемого — чувство собственного достоинства, благородство, идейность и т. п.

Приемы эмоционального воздействия на подозреваемого или обвиняемого: побуждение раскаяться и чистосердечно признаться путем разъяснения как вредных последствий заперательства и лжи, так и благоприятных последствий признания своей вины и активного содействия следствию, в том числе по преступлениям прошлых лет, оставшихся нераскрытыми; воздействие на положительные стороны личности допрашиваемого, использование его привязанностей, увлечений, высокого профессионального мастерства и заботы о профессиональном авторитете и т. п.; использование антипатии, питаемой допрашиваемым к кому-либо из соучастников, его зависимости от них, унижающей его достоинство, его сомнений в их «надежности» и способности до конца придерживаться ранее обусловленной линии поведения на следствии; использование фактора внезапности путем постановки неожиданных вопросов в ситуации, когда допрашиваемый таких вопросов не ждет, внутренне демобилизовался, успокоенный безопасным с его точки зрения содержанием и направлением допроса (иногда этот прием именуют постановкой «лобовых» вопросов). Этот прием может быть элементом тактической комбинации, сочетаясь с нейтральным,

притупляющим бдительность допрашиваемого фоном, на котором задается неожиданный вопрос.

Приемы логического воздействия заключаются в демонстрации несоответствия показаний действительности. К их числу относятся: предъявление доказательств, опровергающих показания допрашиваемого. Известны два порядка предъявления доказательств допрашиваемому: последовательно, в соответствии с их доказательственной силой — от менее веских к более веским; предъявление сразу наиболее важного доказательства. Выбор порядка зависит от личности допрашиваемого и характера доказательств; предъявление доказательств, требующих от допрашиваемого детализации показаний, которая приведет к противоречиям между ним и соучастниками; логический анализ противоречий, имеющих в показаниях допрашиваемого; логический анализ противоречий между интересами допрашиваемого и его соучастников; доказательство бессмысленности занятой позиции. Приемы логического воздействия с успехом могут быть использованы и в случаях так называемой «пассивной лжи» допрашиваемого, когда он скрывает правду, заявляя «не знаю», «не помню», «не видел» и т. п. Они весьма эффективны и при разоблачении ложного алиби.

Существует несколько способов создания ложного алиби. Так, преступник, предвидя возможность своего ареста, договаривается с близкими о даче ими ложных показаний. В этом случае опровержение достигается путем детального допроса этих лжесвидетелей с целью обнаружить существенные противоречия в их показаниях, поскольку невозможно согласовать все детали вымышленного события; к тому же ложь запоминается плохо и при повторном допросе нередко воспроизводится в другом варианте. Другой способ создания ложного алиби более изощрен и разоблачается с трудом. Преступник проводит с избранными им лицами какое-то время, например, участвует в совместном чаепитии и т. п., но условливается, что время будет указано иное, нежели в действительности. Средством установления истины в этом случае служит также детальный допрос плюс тщательное исследование того, где в действительности могли находиться эти лица в названное следователю время. Наконец, преступник может ввести лиц, подтверждающих его алиби, в заблуждение относительно того времени, когда он с ними был. В этом случае свидетели будут искренне считать, что говорят правду. Следователь должен выяснить, как определяют такие свидетели время, о котором дают показания, обнаружить причину их заблуждения и таким образом опровергнуть ложное алиби.

Тактические комбинации, осуществляемые в процессе допроса, относятся к классу простых и бывают трех видов: рефлексивные, обеспечивающие и контрольные. В большинстве своем это рефлексивные комбинации, преследующие либо цель получить информацию от допрашиваемого, либо, кроме того, создать такие условия, при которых допрашиваемый сам сформирует себе неправильное представление о степени осведомленности следователя по поводу тех или иных обстоятельств дела, или о его планах и намерениях, или о состоянии расследования.

Рефлексивные комбинации проводятся при допросах недобросовестных свидетелей (потерпевших) и дающих ложные показания подозреваемых (обвиняемых); обеспечивающие и контрольные тактические комбинации могут быть осуществлены при допросе любого лица. Целью обеспечивающей комбинации может быть сохранение в тайне факта допроса (например, замаскированный вызов на допрос), оказание помощи добросовестному допрашиваемому в припоминании существенных для дела фактов и т. п. Цель контрольной комбинации — получить в процессе допроса данные для оценки показаний или ориентирующей информации, позволяющей следователю выяснить правильность линии своего поведения при допросе и т. д.

Содержание тактических комбинаций составляют приемы допроса. Поскольку их сочетание в тактических комбинациях даже в рамках одного следственного действия настолько велико, что практически не поддается описанию, то целесообразно, на наш взгляд, обратиться к отдельному рассмотрению тех приемов, которые могут быть использованы с наибольшим успехом. Внезапность. Суть этого приема трактуется как неожиданная постановка допрашиваемому вопроса, не связанного с предыдущими, на который он должен дать немедленный ответ. Последовательность. Прием заключается в последовательном предъявлении допрашиваемому доказательств в порядке нарастания их силы. Иногда можно встретить рекомендацию предъявлять доказательства в обратном порядке — начиная с самого веского. Этот совет весьма сомнителен: если самое веское доказательство оказало должное воздействие, незачем предъявлять остальные; если же предъявление самого веского доказательства не дало нужного эффекта, то вряд ли он будет достигнут предъявлением менее веских.

В тактической комбинации этот прием сочетается с другими — «допущение легенды» и

«пресечение лжи».

«Допущение легенды» — допрашиваемому предоставляется возможность беспрепятственно излагать свою ложную легенду. Данный прием сочетается с другими приемами, такими, как «пресечение лжи», внезапность, последовательность, повторность допроса.

Косвенный вопрос, упоминавшийся ранее, комбинационно может сочетаться с приемом «форсирование темпа допроса» и «инерция». Под последним понимают незаметный перевод допроса из одной сферы в другую в расчете на то, что допрашиваемый «по инерции» проговорится.

В основе многих тактических комбинаций при допросе лежит такой прием, как создание условий для неправильной оценки недобросовестным допрашиваемым переживаемой ситуации. Как элемент рефлексивного управления, этот прием рассчитан на возможную ошибочную оценку того или иного обстоятельства допроса лицом, действительно причастным к этому обстоятельству.

Здесь нет ни обмана, ни принуждения допрашиваемого к выбору одной, ошибочной позиции, ни воздействия, носящего наводящий характер. Дезинформация допрашиваемого, которая может явиться следствием применения этого приема, — «дело рук» самого допрашиваемого.

Выжидание заключается в том, что в допросе делается перерыв для того, чтобы в психическом состоянии допрашиваемого произошли изменения под влиянием оказанного воздействия; создание «заполненности» — это подчеркивание следователем невыясненных мест в деле, вызывающее у допрашиваемого стремление «заполнить» пробелы в соответствии с логикой; вызов преследует цель побудить допрашиваемого к объяснению логическим путем обстоятельств, обеспеченных доказательствами. Рассматриваемый прием хорошо комбинируется с такими тактическими ходами, как выжидание, создание «заполненности», вызов.

Список использованной литературы

1. Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики. Саратов, 2017 – 74 с.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2017. – 368 с.

УДК 343.9:343.102 (574)

Утегенова А.Б.

магистрант 2 курса кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

Научный руководитель: Утебаев Э. К.

кандидат юридических наук, профессор кафедры УПД ЮФ, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДОПРОСА КАК СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЙСТВИЯ, ВХОДЯЩЕГО ВО ВТОРУЮ ГРУППУ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

Мақалада жауап алу тергеу әрекетінің заманауи түсінігін ашуға тырысқан. Жауап алу тергеу әрекетін жүргізуде сотқа дейінгі өндірісте жүзеге асырылатын криминалистикалық тактикалық тәсілдерге анықтама беруге тырысқан.

Түйін сөздер: сөздер: жауап алу, жәбірленуші, куә, күдікті, сотқа дейінгі тергеу, қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеудің жеке криминалистикалық әдістері, комбинация және операциялар, тергеу және жасырын тергеу әрекеттері, жедел-іздістіру шаралары.

В статье предпринимается попытка изложить современное понятие следственного действия допрос. Предпринимается попытка изложить примерные криминалистические тактические приемы, реализуемые в ходе досудебного расследования при производстве следственного действия допрос.

Ключевые слова: допрос, потерпевший, свидетель, подозреваемый, досудебное расследование, частная криминалистическая методика досудебного расследования уголовных правонарушений, криминалистические тактические приемы, комбинации и операции, следственные и негласные следственные действия, оперативно-розыскные мероприятия.

The paper attempts to explain the concept of modern investigative action questioning. An attempt is made to present exemplary forensic tactics implemented during the pre-trial investigation in the manufacture of investigatory action questioning.

Keywords: questioning the victim, witnesses, suspects, pre-trial investigation, a private forensic technique of pre-trial investigation of criminal offenses, forensic tactics, combinations and operations, investigations and secret investigative actions and operational-search measures.

В 1987 году В.И. Комиссаров предложил классификацию тактических приемов, реализуемых при производстве следственных действий. Основанием производства следственных действий выступали: источники происхождения; целевая направленность; общность тактических приемов;

характер криминалистически значимой информации, которой располагал следователь, как по объему познания, так и по сложившейся следственной ситуации [1, 80]. Допрос, как и очную ставку, он относил во вторую группу следственных действий, которые связаны с извлечением информации, отраженной на уровне психики человека в виде образов, представлений. К таковым по главе 26 раздела 6 Особенной части уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан относятся допросы: свидетеля, потерпевшего и подозреваемого [2].

Допрос — это процесс получения показаний от лица, обладающего сведениями, имеющими значение для расследуемого дела. Это самое распространенное, но и самое сложное следственное действие. И дело не только в том, что следователю нередко противостоит человек, не желающий говорить правду или вообще давать показания; ошибаться, заблуждаться может и искренне стремящийся сообщить все известное ему по делу. Искажение и вымысел надлежит своевременно обнаружить и учесть при оценке и использовании показаний.

Для следователя показания — источник доказательств, а содержащиеся в них фактические данные — доказательства. Для подозреваемого показания — средство защиты от возникшего против них подозрения или предъявленного обвинения. Это необходимо учитывать, оценивая значение допроса как следственного действия. Допрос представляет собой процесс передачи информации о расследуемом событии или связанных с ним обстоятельствах и лицах. Эта информация поступает к допрашиваемому в момент восприятия им тех или иных явлений или предметов, запоминается и затем при допросе воспроизводится и передается следователю. Процесс формирования показаний — от восприятия до передачи информации — носит психологический характер; на всем его протяжении на психику человека влияют многочисленные объективные и субъективные факторы, действие которых, в конечном счете, так или иначе, отражается на полноте и достоверности показаний. Такими, например, объективными факторами, препятствующими восприятию расследуемого события или его элементов, являются неблагоприятные погодные условия, отдаленность наблюдателя от места события, кратковременность этого события или наблюдения и т. п.

Точно так же влияют и субъективные факторы: сильное возбуждение, страх, утомление, произвольность или непроизвольность внимания, отсутствие или наличие интереса к наблюдаемому и т. п. Действие всех этих факторов, специально изучаемых наукой судебной психологии, должно быть хорошо известно следователю. Он также должен знать основанные на данных судебной психологии тактические приемы, позволяющие ослабить вредное влияние этих факторов на полноту и объективность показаний, оживить память о воспринятом, упорядочить воспроизведение хранящейся в памяти допрашиваемого информации. Для того чтобы успешно осуществить допрос, следователь должен четко представлять себе, какую информацию и с помощью каких приемов и средств он намерен получить. Круг тех обстоятельств, которые следователь намерен выяснить, называется предметом допроса. К их числу относятся обстоятельства, связанные с самим событием преступления (его способом, местом совершения, временем, последствиями и пр.); устанавливающие или опровергающие виновность определенных лиц и мотивы их действия, влияющие на степень и характер ответственности обвиняемого, а также относящиеся к характеру и размеру ущерба, причиненного преступлением. В предмет допроса могут входить обстоятельства, способствовавшие совершению преступного акта, любые другие данные, значимые для установления истины по расследуемому делу. Предмет допроса зависит как от процессуального положения допрашиваемого, так и от того, какой информацией он может располагать.

В зависимости от процессуального положения различают допрос: свидетеля; потерпевшего и подозреваемого. Особым видом является допрос на очной ставке. Каждый вид допроса имеет свою процессуальную регламентацию и тактически проводится по-своему. Однако существуют и некоторые общие положения.

Общие положения процессуального характера для всех видов допросов одинаковы. Процессуальный порядок допроса предусматривает, что это следственное действие может быть проведено по месту производства следствия или по месту нахождения допрашиваемого, как правило, в дневное время. Допрашиваемые дают показания наедине со следователем, за исключением случаев, прямо предусмотренных законом (присутствие защитника, педагога, законных представителей или близких родственников несовершеннолетнего допрашиваемого).

Перед допросом следователь при необходимости удостоверяется в личности допрашиваемого, разъясняет ему его права и обязанности, выясняет нужные сведения анкетного характера. Допрос по существу дела начинается с предложения лицу рассказать все известное по делу, после чего следователь может задать вопросы.

Показания записываются в протокол в первом лице и по возможности дословно. В случае необходимости записываются и заданные допрашиваемому вопросы, и его ответы. После этого допрашиваемый может (по своей инициативе) написать свои показания собственноручно. По окончании допроса протокол предъявляется ему для прочтения или по его просьбе прочитывается следователем. Правильность фиксации показаний удостоверяется подписями допрошенного и следователя.

К общим положениям тактики допроса следует отнести его активность, целеустремленность, объективность и полноту, необходимость учета свойств личности допрашиваемого. Активность допроса заключается в том, что следователь прочно удерживает в своих руках инициативу, умело использует все необходимые тактические приемы. Применительно к лицам, уклоняющимся от дачи правдивых показаний, допрос носит наступательный характер: с помощью всех имеющихся в его распоряжении законных средств следователь стремится получить правдивые показания, а не быть простым регистратором сообщенных ему сведений.

Объективность и полнота проявляются в том, что следователь не вправе по собственному усмотрению сокращать полученные показания, изменять их в соответствии со своими представлениями о ходе вещей, навязывать допрашиваемому эти представления. Одной из законодательных гарантий объективности допроса является запрет задавать наводящие вопросы, а полноты — требование по возможности дословно изложить показания. Успех допроса зависит от того, насколько полно следователь учтет и использует — для установления психологического контакта — особенности личности допрашиваемого — его психики, культурного и образовательного уровня, профессии, мировоззрения и т. п.

Под психологическим контактом понимают создание такой атмосферы, при которой допрашиваемый проникается уважением к следователю, пониманием его задач и обязанностей, исключает всякие личные мотивы в его действиях. Учет психологических особенностей личности допрашиваемого необходим и для правильного выбора тактических приемов допроса.

Различают первоначальный, повторный и дополнительный допрос. При первоначальном допросе его предмет выясняется в полном объеме. Однако за исключением тех случаев, когда по тактическим соображениям следователь считает необходимым не касаться тех или иных обстоятельств, выяснение которых связано с предварительным проведением других следственных действий. При повторном допросе следователь вновь обращается к выяснению всех или некоторых обстоятельств, о которых допрашиваемый уже давал показания. Целями повторного допроса являются: детализация ранее полученных показаний, их уточнение; получение повторных показаний для сравнения их с первоначальными на предмет выявления возможных противоречий; склонение допрашиваемого изменить позицию и дать правдивые показания. В отличие от повторного дополнительный допрос — это процесс выяснения тех обстоятельств дела, о которых раньше речь не шла. Его задача — восполнить уже полученные показания. Поэтому дополнительный допрос может строиться по вопросно-ответной схеме, без свободного рассказа.

Тактика допроса как раздел криминалистической тактики имеет своим предметом анализ таких положений, которые характерны для каждого вида допроса. Особенности же тактики допроса по различным видам уголовных правонарушений разрабатываются методиками их досудебного расследования.

Список использованной литературы

1. Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики. Саратов, 1987 – 74 с.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2016. – 368 с.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 336.741.242.1

Джузбаева Жансая Жансериковна

магистрант 2 курса, специальности «Финансы», Университет «Туран», г.Алматы

ВАЛЮТНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ И ВАЛЮТНЫЙ КОНТРОЛЬ

Мақалада валюталық реттеу мен валюталық бақылау түсініктері, Қазақстан Республикасының «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» заң ережелері қарастырылған.

Түйін сөздер: валюта, валюталық саясат, валюталық реттеу, валюталық бақылау.

В статье рассматриваются понятия валютного регулирования и валютного контроля, положения из закона «О валютном регулировании и контроле» Республики Казахстан.

Ключевые слова: валюта, валютная политика, валютное регулирование, валютный контроль.

The article discusses the concept of currency regulation and currency control, the provisions of the law "On currency regulation and control" of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: currency, currency policy, currency regulation, currency control.

Мировая экономическая практика диктует необходимость вмешательства государства в процесс управления валютной сферой в экономике. Во всех странах валютный рынок находится под регулирующим воздействием государства. История применения валютного регулирования берет свое начало еще с 1916 года, когда Германия боролась с утечкой капитала из страны, в связи с экономическим кризисом в результате Первой мировой войны. Тогда было принято постановление о торговле с расчетами в иностранных валютных средствах и о регулировании платежей за границей.

Государственное регулирование в современных условиях нестабильности мировой экономики, периодически возникающих финансовых кризисов направлено на достижение экономического роста, равновесия платежного баланса, сдерживание роста безработицы и инфляции. На основе валютной политики государство определяет свое отношение к валютному регулированию и это целый комплекс мероприятий, осуществляемых государством в сфере международных валютных отношений. Правильный выбор форм валютной политики и методов валютного контроля это одна из важнейших задач любого государства.

«Валютное регулирование подразделяется на прямое и косвенное, рыночное и государственное. Прямое валютное регулирование включает в себя законодательные акты и действия исполнительной власти. Косвенное предполагает использование экономических, в частности валютно-кредитных, методов воздействия на поведение экономических агентов рынка. Рыночное валютное регулирование основано на конкуренции и порождает стимулы к развитию, а государственное направлено на преодоление негативных последствий рыночного регулирования» [1].

Основными методами государственного валютного регулирования являются: дисконтная политика, девальвация и ревальвация, валютные интервенции и т.д. Валютные интервенции представляют собой один из важнейших инструментов валютной политики государств, т.к. они оказывают прямое воздействие на динамику спроса и предложения валюты. К числу основных целей валютных интервенций является нивелирование краткосрочных колебаний обменного курса, которые оцениваются как нежелательные. Для того чтобы повысить курс национальной валюты, центральный банк должен продавать иностранные валюты, скупая национальную. Тем самым уменьшается спрос на иностранную валюту, а следовательно, увеличивается курс национальной валюты. Для того чтобы понизить курс национальной валюты, центральный банк продает национальную валюту, скупая иностранные валюты. Это приводит к повышению курса иностранной валюты и снижению курса национальной валюты. Выделяют «стерелизованные» и «нестерелизованные» валютные интервенции. Одновременное проведение мероприятий, нейтрализующих влияние интервенций на внутренний денежный рынок (и прежде всего на денежную базу) представляют собой «стерелизованные» интервенции. Это означает, что изменение в ходе интервенции иностранных нетто-активов компенсируется соответствующими обратными изменениями внутренних активов (например, покупкой-продажей государственных ценных бумаг). А «нестерелизованные» интервенции напротив, не предполагают подобных компенсирующих мер. Но при этом необходимо учитывать, что проведение валютных интервенций не затрагивает существенных причин

долгосрочного движения валютных курсов, что снижает их эффективность как метода валютного регулирования.

Валютное регулирование в Республике Казахстан осуществляется согласно Закону «О валютном регулировании и валютном контроле» от 13 июня 2005 года № 57. Закон регулирует общественные отношения, возникающие при реализации резидентами и нерезидентами прав на валютные ценности, определяет цели, задачи и порядок валютного регулирования и валютного контроля [2].

Общие положения Закона «О валютном регулировании и контроле» наглядно представлены в статье Игнатъевой О.В. [3]

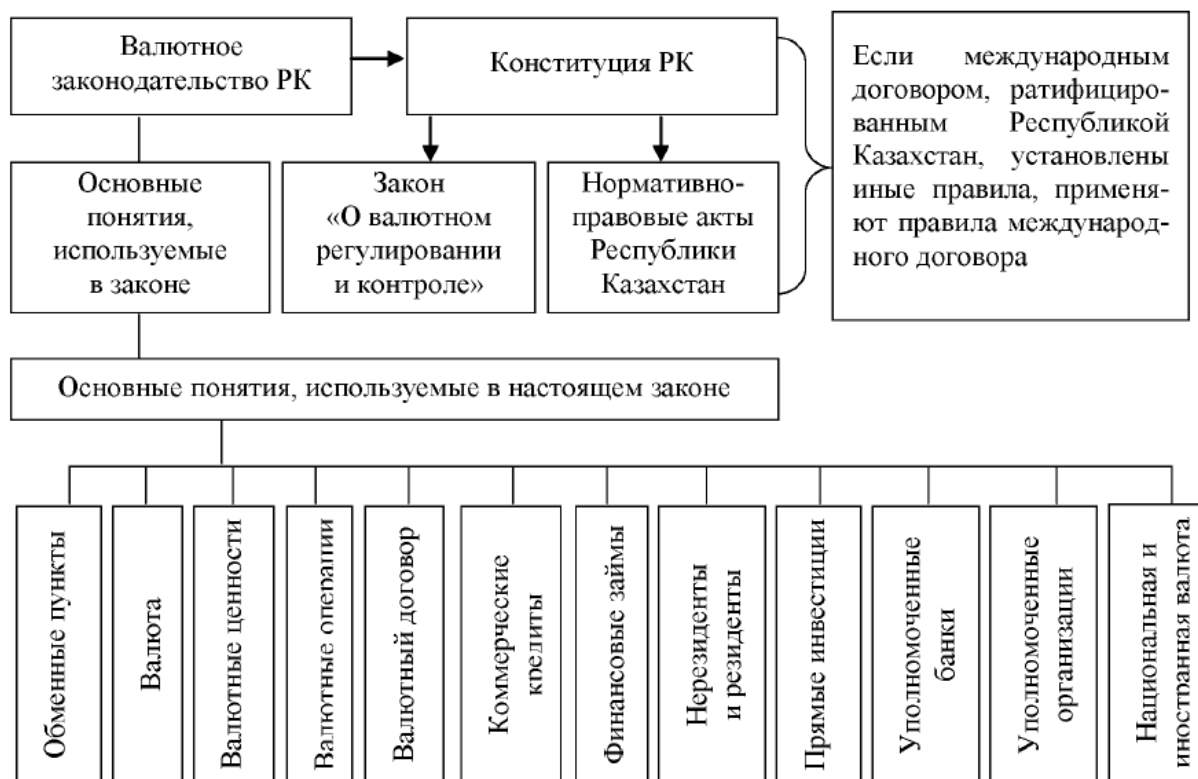

Рис. 1. Общие положения Закона «О валютном регулировании и контроле»*

На основании закона «О валютном регулировании и контроле», следует выделить цель валютного регулирования, которая заключается в содействии государственной политике по достижению устойчивого экономического роста и обеспечению экономической безопасности.

Задачами валютного регулирования являются установление порядка обращения валютных ценностей в Республике Казахстан, создание условий для дальнейшей интеграции Казахстана в мировую экономику, обеспечение информационной базы по валютным операциям и потокам капитала.

Валютный контроль является частью единой государственной системы финансового контроля. Целью валютного контроля является обеспечение соблюдения валютного законодательства при осуществлении валютных операций. Задачами валютного контроля являются:

1. определение соответствия валютных операций законодательству Республики Казахстан;
2. проверка обоснованности платежей по валютным операциям и наличия необходимых для их осуществления документов;
3. проверка полноты и объективности учета и отчетности по валютным операциям.

Валютный контроль в Республике Казахстан осуществляется Национальным банком Республики Казахстан и агентами валютного контроля [4]

Для эффективной организации валютного контроля нужны ясные цели, приоритеты, функции и задачи, устойчивая и стабильная институциональная инфраструктура. Государство всегда сохраняет валютный контроль в целях регламентации и надзора за валютными отношениями. И для реализации государственной политики валютный контроль представляет собой вид государственного контроля. Валютный контроль представляют собой управленческие действия государства. Валютный контроль

представляет собой механизм госконтроля за соблюдением правил и норм валютного законодательства резидентами и нерезидентами. Как административная мера, предпринимаемая государством для защиты финансовой самостоятельности, обеспечения стабильности денежной системы, укрепления курса национальной валюты и мобилизации валютных ресурсов. А также, как форма нетарифного регулирования внешней торговли, аналогом которой может служить квотирование экспорта.

Выбор форм и методов валютного контроля зависит от особенностей экономического развития различных стран. Валютный контроль активно использовался абсолютным большинством государств в условиях экономических кризисов либо в целях восстановления народного хозяйства (особенно в послевоенный период). Механизм валютного контроля в промышленно развитых странах исторически складывался с учетом специфических условий развития каждой из этих стран [1].

Валютный контроль призван обеспечивать эффективное выявление, пресечение и соответственно предотвращение нарушений валютного законодательства участниками внешнеэкономической деятельности. Однако при проведении валютного контроля следует избегать крайностей в отношении фактического ограничения деятельности добросовестных участников внешнеэкономической деятельности. Налаженная организация валютного контроля представляет собой необходимое условие обеспечения государственных интересов в процессе интеграции Республики Казахстан в международную систему хозяйственных связей.

Список использованной литературы

1. Под ред. Крашениникова В.М. Валютное регулирование и валютный контроль. М: Экономистъ, 2005
2. «О валютном регулировании и валютном контроле» от 13 июня 2005 года № 57
3. Игнатъева О.В. О валютном регулировании и контроле в Республике Казахстан
4. Маргацкая Г.С., Маргацкий Р.В., Маргацкий В.П. Валютные операции. Алматы: Университет «Туран», 2014.

УДК 338.24

Нугербекова А.А.

студентка гр. Э-322, 3 курс, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

Научный руководитель: Аубакиров Ф.М.

магистр экономики, старший преподаватель, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ УСЛУГИ: КАЧЕСТВО ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ НА МЕСТНОМ И ГОСУДАРСТВЕННОМ УРОВНЯХ

Осы мақалада азаматтарға мемлекеттік қызмет көрсетуді талдау көрсетілген. Алынған статистикалық мәліметтерге сүйенсек, мемлекеттің қызмет көрсету сапасына тұрғындар тарапынан ырзылықты байқауға болады. Сонымен қатар мақалада мемлекет тарапынан қызмет көрсетуді жетілдіру жолдары айтылады. Мемлекеттік аппаратты реформалау және азаматтық қоғамды дамыту контекстінде мемлекеттік қызметтердің сапасына қатысты мемлекеттік органдардың қызметінің тиімділігі, сондай-ақ мемлекеттік қызметтердің сапасын көтеру бойынша қабылданған шаралар қаралды.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызмет көрсету, қызмет сапасы, азаматтар, азаматтарға қызмет көрсету орталығы, мониторинг.

В статье изложен аналитический обзор на предоставление государственных услуг в городе Семей. Приведены принципы на основе которых оказываются государственные услуги. Представлены статистические данные, оценка удовлетворенности граждан государственными услугами. Рассмотрены проблемы эффективности деятельности государственных органов, связанные с качеством оказания государственных услуг в контексте реформирования государственного аппарата и развития гражданского общества, а также меры, предпринятые для улучшения качества оказания государственных услуг.

Ключевые слова: государственные услуги, качество, граждане, удовлетворенность, мониторинг, центр обслуживания населения.

The article provides an analytical overview of the provision of public services in the city of Semey. The principles on the basis of which public services are provided are given. Statistical data are presented, an assessment of citizens' satisfaction with public services. The problems of the effectiveness of the activities of state bodies related to the quality of public services in the context of reforming the state apparatus and the development of civil society, as well as the measures taken to improve the quality of public services are considered.

Keywords: public services, quality, citizens, satisfaction, monitoring, community service centers.

В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 954 «О системе ежегодной оценки эффективности деятельности центральных государственных и местных исполнительных органов областей, города республиканского значения, столицы» уполномоченный орган по делам государственной службы наделен полномочиями по оценке оказания государственных услуг [1].

Государственные услуги оказываются на основе следующих основных принципов:

равного доступа услугополучателям без какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам;

недопустимости проявлений бюрократизма и волокиты при оказании государственных услуг; подотчетности и прозрачности в сфере оказания государственных услуг; качества и доступности государственных услуг [2].

Для повышения качества государственных услуг и управления процессом их оказания необходимо внедрение эффективного внешнего контроля, что потребует внесения соответствующих изменений в законодательство и определения уполномоченного государственного органа [3]. В настоящее время в городе Семей особую актуальность и социальную значимость приобретают проблемы эффективности деятельности государственных органов, связанные с качеством оказания государственных услуг в контексте реформирования государственного аппарата и развития гражданского общества. На сегодняшний день для экономики Семей имеет большую важность развитие малого и среднего бизнеса. Наиважнейшая задача в этой сфере - повышение качества оказания государственных услуг населению и бизнесу, повышение прозрачности и подотчетности государственных органов в своей деятельности. Данные вопросы являются важнейшими приоритетами и в деятельности органов государственных доходов. В настоящее время достигнуты определенные успехи в реформировании государственной службы, создана законодательная база, определены статус, права и обязанности государственных служащих, регламентированы полномочия государственных органов. Внедрение "электронного Правительства", стандартов предоставления государственных услуг позволит ускорить процесс вступления в мировое сообщество, создаст благоприятные условия для эффективного развития экономических отношений с ведущими странами. Использование опыта зарубежных стран в сфере государственного регулирования создаст предпосылки для повышения конкурентоспособности отечественных предпринимателей, как на внутреннем, так и на внешних рынках [4].

Государственные услуги оказываются через государственные органы, через Центры обслуживания населения и через Портал электронного правительства. Акимом города Семей оказывается 85 видов государственных услуг, при этом заявления на оказание 74 услуг могут быть поданы в государственные органы, 40 услуг можно получить через Госкорпорацию «Правительство для граждан», 50 - через Портал электронного правительства [5].

Всего за 2016 год акимом города оказано 182 356 государственных услуг. За 2015 год оказано 195 764 услуги. На 1 января 2017 года через центры обслуживания населения оказано 50 460 услуг, что составляет 27,6% от общего количества оказанных услуг. Доля электронных услуг, т. е. оказанных через портал электронного правительства – 5% (9 143 услуг). Непосредственно через государственные органы оказано 122 753 услуги, т. е. 67,3% всех оказанных услуг, тогда как 98 271 услуга из них относятся к услугам, оказываемым на альтернативной основе и могли быть получены через центры обслуживания населения и портал электронного правительства.

Наиболее востребованы услуги сфер земельных отношений, ветеринарии, регистрации актов гражданского состояния и занятости. С начала года за услугой «Предоставление земельного участка для строительства объекта в черте населенного пункта» обратились 17 097 человек. На сегодняшний день в очереди на предоставление земельного участка для индивидуального жилищного строительства состоит 23 614 человек. 16 февраля 2016 года приказом Министра по делам государственной службы Республики Казахстан утверждены Правила государственного контроля за качеством оказания государственных услуг, согласно которым проводятся мероприятия по мониторингу качества оказания государственных услуг как внутренней службой контроля аппарата акима города, так и уполномоченным органом по оценке и контролю за качеством оказания государственных услуг. За 2016 год службой внутреннего контроля аппарата акима проведены проверки в 9 учреждениях, оказывающих государственные услуги (в том числе 1 государственное коммунальное предприятие), по итогам которых выработана 21 рекомендация.

С 2011 года в акимате работает Call-центр: позвонив по телефонному номеру граждане имеют возможность задать вопрос и получить разъяснения о развитии электронного правительства и электронных услугах. На сайте акима города имеется информация о состоянии очереди в детский сад, на жилье из государственного жилищного фонда и земельный участок для ИЖС. Периодичность обновления списков – ежемесячно. При этом для получения контента не требуется авторизация или аутентификация, что позволяет обеспечить свободный доступ к спискам всех посетителей сайта. Принимаются меры по созданию комфортных условий для людей с ограниченными возможностями. Все здания госорганов оборудованы пандусами, имеются санитарно-гигиеническое помещения для доступа инвалидов опорно - двигательного аппарата, тактильные средства информации для лиц с нарушением зрения (тактильные таблички с дублированием шрифта по системе Брайля). Установлены визуальные средства информации о предоставлении услуг, стенды с образцами заявлений, перечнем необходимых документов и т.д. Комфортные условия для обслуживания людей с ограниченными возможностями созданы и в отделах филиала РГП «ЦОН» в г. Семей. Акиматом города на постоянной основе проводятся мероприятия по повышению профессионализма специалистов, непосредственно вовлеченных в процесс оказания государственных услуг. По вопросам оказания госуслуг проводятся разъяснительные мероприятия для граждан. Важно отметить снижение количества нарушений сроков оказания государственных услуг. В 2015 году зарегистрировано 30 нарушений сроков оказания государственных услуг, в 2016 году - 8. В настоящее время сфера оказания государственных услуг переживает период интенсивного реформирования, направленного на изменение как количественных, так и качественных характеристик. Так, впервые на законодательном уровне было определено понятие «государственная услуга», утверждены и расширяются реестры государственных услуг, стандарты и регламенты их оказания, начато оказание государственных услуг через ЦОНЫ и портал электронного правительства, разработана Методика оценки качества государственных услуг по формальным показателям [6]. Часть государственных услуг можно получить и с помощью мобильного приложения. С бурным развитием интернета в Казахстане данная услуга будет востребована среди населения. Важным аспектом повышения качества услуг является регулярный общественный мониторинг, обращение к мнению потребителей, с целью выяснения уровня удовлетворенности населения качеством оказания государственных услуг, определения проблем и поиска путей оптимизации данной сферы.

Удовлетворенность государственными услугами измерялась по традиционной методике, включающей шесть показателей: доступность услуги, качество обслуживания, процедура (при получении бумажных документов), информация, результат услуги, оценка электронного формата (оценивались услуги, которые можно получить в электронном виде). Оценка производилась по 10-балльной шкале: 1 – низкий уровень удовлетворенности, 10 – высокий. Общая удовлетворенность государственными услугами по всем параметрам составила 7,9 балла. Самый высокий балл получил показатель «оценка электронной формы» (8,3), самый низкий – «доступность услуги» (7,6).

Для улучшения качества оказания государственных услуг были приняты следующие меры:

1. Разработан план мероприятий по улучшению качества государственных услуг, оказываемых в самостоятельных отделах города;

2. На основании плана мероприятий акимата Восточно-Казахстанской области по итогам оценки эффективности оказания государственных услуг разработан план мероприятий по улучшению показателей результатов оценки качества оказания государственных услуг по акимату города Семей.

3. На сайте акима города размещена информация по государственным услугам: Закон РК «О государственных услугах», Постановление Правительства РК «Об утверждении реестра государственных услуг», стандарты и регламенты государственных услуг оказываемых местными исполнительными органами, публичное обсуждение стандартов государственных услуг, общественный мониторинг качества оказания государственных услуг в ВКО, видеоролик «Как получить электронную государственную услугу», баннеры по оказанию государственных услуг в электронном виде через egov.kz, в отделах оформлены стенды по оказываемым государственным услугам. Жители города через сайт акима города могут посмотреть очередь в детский сад, на жилье и земельный участок.

4. Проводится ежемесячный и ежеквартальный мониторинг качества оказания государственных услуг.

Список использованной литературы

1. Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 954 «О системе ежегодной оценки эффективности деятельности центральных государственных и местных исполнительных органов областей, города республиканского значения, столицы».

2. Закон Республики Казахстан от 15 апреля 2013 года № 88-V «О государственных услугах».

3. Курс лекций по местному и государственному управлению. Учебное пособие./ Дюсембинова Ж. С., Жомартова Г. С., Семей, 2011.

4. Зарубежный опыт государственного и муниципального управления: Учебное пособие / Б. Т. Закимов, Р. Е. Сагындыкова: Семей: ИД «Интеллект», 2016

5. Официальный сайт акима города Семей, <http://akimsemev.gov.kz>.

6. Курс лекций по муниципальному менеджменту. Учебное пособие./ Курманбаев С. К., Дюсембинова Ж. С., Жомартова Г. С., Курманбаев Т. С., Паницкий А. В., Паницкая Д. С. Семей, 2012.

ОӘЖ 640.432

Оралбеков Асхат Нұржанұлы

Алматы технологиялық университеті, Экономика және Бизнес фак., Мейрамхана ісі және мейманхана бизнесі 14-11 тобының студенті, Алматы қ.

Ғылыми жетекшісі: **Абдилдаева Н.Д.**

аға оқытушы, Алматы технологиялық университеті, Алматы қ.

ҰЛТТЫҚ МЕЙРАМХАНАЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Қазақстан Республикасының шағын және орта бизнесімен туризм саласын дамыту мақсатындағы басты бағыттардың бірі - ұлттық мейрамханалар. Ұлттың рухани саулығын сақтау үшін ана тіліміз қалай қажет болса, ұлтымыздың тән сұлулығын сақтау үшін ұлттық тағамдарды тұтыну соншалықты қажет. Етек-жеңімізді жинаған 26 жылдық тарихымызда ұлттық асымыз бен сусынымызды кез келген мейраханалардың ас мәзірінде ойып орын алатын уақыт жетті. Осыған байланысты мақалада ұлттық мейрамханалардың маңызы мен қазіргі жай күйіне талдау жасалған. Жекеленген ұлттық мейрамханаларға жекелей тоқталып, ерекшеліктері мен кемшіліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: туризм, мейрамхана, ұлттық тағам, бизнес, Қуырдақтың көкесі, бәсеке, қызмет көрсету.

Национальные рестораны-один из главных приоритетов в развитии сферы туризма через малый и средний бизнес в Республике Казахстан. Примечания национальных блюд важны для сохранения внутренней и внешней красоты, как и родной язык для духовного развития нации. За всю двадцати шести летнюю историю нашей страны пришло время занять особое место казахским национальным блюдам и напиткам в меню наших ресторанов. В связи с этим в статье сделан анализ на нынешнее состояние и важность национальных ресторанов, рассматривая особенности и недостатки некоторых казахских национальных ресторанов в нашей стране.

Ключевые слова: туризм, рестораны, национальное блюдо, бизнес, Қуырдақтың көкесі, сервис.

National restaurants are one of the main priorities in the development of tourism through small and medium business in the Republic of Kazakhstan. Notes of national dishes are important for preserving the inner and outer beauty, as well as the native language for the spiritual development of the nation. For the entire twenty-six years of our country's history, it's time to take a special place in Kazakh national dishes and drinks in the menu of our restaurants. In this regard, the article analyzes the current state and importance of national restaurants, considering the peculiarities and shortcomings of some Kazakh national restaurants in our country.

Keywords: turism, restourant, national foods, business, Kuyrdaktyн kokesi, service.

«Шетелдіктер әдетте еліміздің ерекшелігі туралы көп білгісі келеді. Қалғанының барлығын олар көрді. Олар, Қазақстанға келгенде, мұнда қандай ерекшеліктер бар, соны білгісі келеді. Қараңыздар, бізде қандай мейрамханалар жоқ, алайда ұлттық асхана ақсап тұр. Қазақ мейрамханалары іс жүзінде жоқ».

Н.Ә.Назарбаев

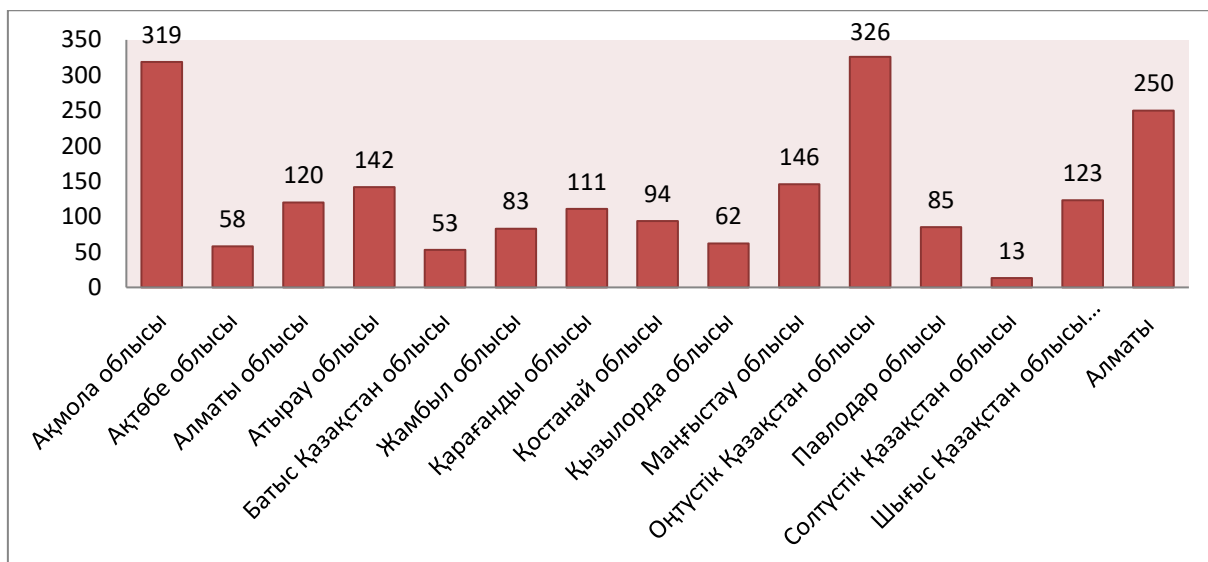
Бүгінгі таңда мейрамханалық кәсіптің дамуы өзекті мәселеге айналды. Себебі мемлекетімізде қызмет көрсету саласы, оның ішінде қоғамдық тамақтандыру саласы өте жоғары қарқынмен дамып келеді. Ал бұл өз кезегінде қоғамдық тамақтану саласына сұраныстың барлығын дәлелдейді. Сұранысқа әсер ететін факторлар – ол халықтың табыс деңгейінің жоғарылауы, халықаралық интеграцияның дамуына байланысты елімізге шетел азаматтарының сапар шегіп келуі және де үй атмосферасы сыртында дем алуға деген қажеттіліктің болуы.

Мемлекеттік стандарттар мейрамхананың көрсетілген жіктемесімен қатар мейрамханалардың келесі типтерін көрсетіге болады:

1. **Ұлттық немесе фольклерлық** – қандайда болмасын ұлттық ерекшелігін, оның мәдениетін, тұрмысын және ұлттық асхана ерекшелігін ескереді. Бұлардың барлығы келесілерден көрініс табады: персоналдың киімі, музыкалық безендіру және шоу бағдарламасы.

2. **Интерьерлік және ландшафтық** – келесі айрықша ерекшеліктері көрінеді: орналасу жері және интерьері.

3. **Музыкалық мейрамхана** – қандайда болмасын музыка түріне мамандырылған.

1- кесте. ҚР облыстар бойынша мейрамханалар саны

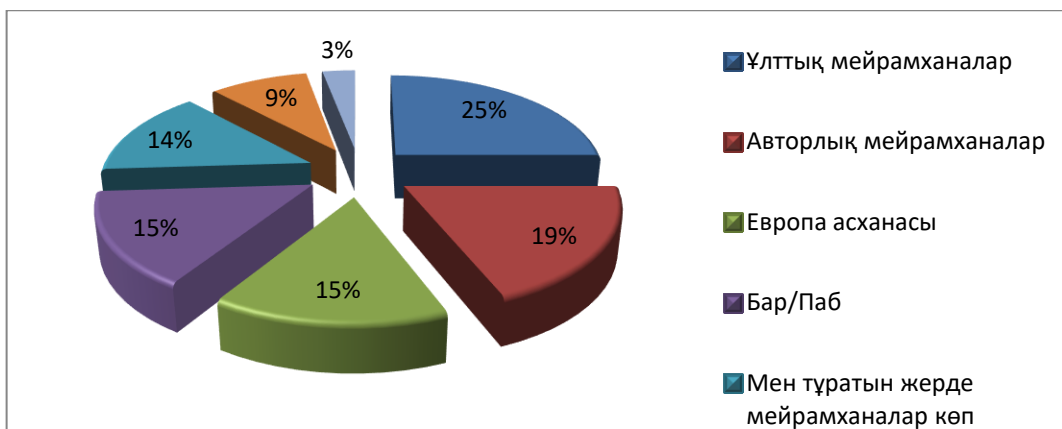
Қазақ халқы асты өте жоғары бағалаған әрі қастерлей білген. Ел жұрт жадында мәңгі жатталып қалған «Ас-адамның арқауы» деген қағида осындай терең ұғымның қалтықсыз түсінігі болып қалыптасқан. Халқымыз адам өмірінде тамақтың орнын тіршілікке қажетті құндылықтардың бәрінен де жоғары қойған. Әсіресе, қазақты қазақ қылған ұлттық тағамдарымыздың алар орны ерекше. Демек, ұлт мәдениетіндегі дәм татыру, ұлттық тағам түсінігі – экономикалық, дипломатикалық және тәлім-тәрбиелік қызмет атқарған.

Ұлттың ұлт екенін анықтайтын бірнеше белгісі болатын болса, соның бірі де бірегейі ұлттық тағамдар. Қазіргі уақытта осы ұлттық тағамдарымызды көпшілікке ұсынып, дәстүрлі мәдениетімізді жалғастырып отырған ұлттық мейрамханаларымыздың алар орны ерекше. Қазақстанның қай өңірін алсақ та ондағы кәсіпкерліктің көзі болған мейрамханалар саны мен сапасы қарқынды дамып келеді. Соның ішінде ұлттық мейрамханаларымыздың қазіргі жағдайы баршамызды толғандыратыны сөзсіз. Мысалы, ғаламтор беттерінде жарияланған деректерге сүйенсек, Петропавл қаласында «Хан ауылы», «Жеті ырыс» деп аталатын екі қазақша атаулы мейрамхана бар. Павлодар қаласында алпыстан аса мейрамхананың төртеуі ғана («Тамаша», «Ауыл», «Дастархан», «Түркістан») қазақ тілінде аталады. Шығыс Қазақстан орталағы Өскемен қаласында да қазақы атаулы, ұлттық мейрамханасы жоқтың қасы.

Өзге қалаларды айтпағанда, қазақ ұлты мен өзге ұлттардың шоғыры кең түсетін Алматы қаласында төрт жүзге жуық мейрамхананың тек отызы ғана қазақ тілінде аталады. Осы мейрамханалар қазақ тілінде аталғанымен қазақы дәстүрде қызмет көрсетіп, ұлттық тағамдарымызды ұлықтап жүргені шамалы. Бірақ көпке топырақ шашуға тағы болмайды. Осы ретте, Алматының бірнеше ұлттық мейрамханаларына тоқтала кеткім келеді.

2000 жылы ашылған «Жерұйық» мейрамхана – мұражайы еліміздегі дәстүрлі мейрамханалардың бірі. Тұрмыс бөлшектері, қызметкерлер костюмдері, ыдыстар – ерте заманның заттары. Яғни, интерьерінде фольклорлық және қазіргі күйлер үйлесімді ұштасқан. Бірақ бұл жерден тек қазақтың ғана тағамын емес, дүниежүзі халықтарының тағамын табуға болады. «Жерұйыққа» бәсекелес ретінде ашылған «Жеті қазына» мейрамханасы да қазақтың тағамынан бөлек бірнеше елдің ас мәзірін көпшілікке ұсынады. Осыдан кейін баршамыздың санамызда «ұлттық мейрамханаларымыздың өзге ұлттың тағамдарын ұлықтап жатқаны ма?» - деген сауал туындайтыны анық.

Алматы бойынша тек ұлттық ас-дәм ұсынатын бір ғана жерді ауыз толытырып айтуға болады екен. Ол «Кәусар бұлақ» құрамына 5-6 киіз үй кіретін дәстүрлі дәмхана. Шетелден келген қонақтардың көбін осы жерден кездестіруге болады. Өйткені, қазақтың болмысы мен салт-дәстүрі қызықтырып келген өзге ел өкілдеріне бұл нағыз экзотика. Қымыз бен шұбатты ағаш кесемен ұсынып, ұлттық ыстық астан бөлек қазақтың таба наны мен бауырсағын, майы мен қаймағын, құрты мен ірімшігін жер үстелде, буы бұрқыраған самаурынмен әкелген шайын, қазақтың құрақ-көрпесінің үстінде отырып ішсең, байырғы қазақ өміріне сапар шеккендей болады екенсіз. Шіркін –ай, осындай жерлер елімізде көптеп болса ғой!

2- кесте. Алматы қаласында қандай мейрамханалар жетіспейді? атты сауалнамасына респонденттер жауабы

Ал енді Елордамызға келетін болсақ, ұлттық тағамдарымызды дайындап, ағарған сусындарымызды ұсынатын мейрамханалар бұл жерде де санаулы-ақ. Елбасымыздың пайымдауынша да, Астанада ұлттық қазақ тағамдарын ұсынатын мейрамханалар жеткіліксіз. Елбасымыздың өзі үлкен проблемаға айналдырып отырған бұл жағдай барша қазақ еліне ой салар деген сенімдемін. Осы жай мені де қатты толғандырып, ғаламторды ашып Астана қаласындағы ұлттық мейрамханаларды іздей бастадым.

Қазіргі уақытта, көптеген мейрамханалардың ас мәзірінде қуырдақ, бешбармақ, бауырсақ бар. Бірақ, ешқайсысы, комплексті түрде тек ұлттық тағам түрлерін ұсынбайды. Ал «Қуырдақтың көкесі» - ұлттық тағамдарды ғана ұсынатын ұлттық мейрамхана емеспе? Аты айтып тұрғандай ас мәзірінде көпшілік біле бермейтін, көнеден келе жатқан қуырдақтың оннан аса түрі бар. Қуырдақтан бөлек, бидай көже, сары май, бал қаймақ, таба нан, шалап сияқты дәмді әрі құнарлы ұлттық өнімдерді ұсынады.

Иә, елдегі ұлттық мейрамханаларымыздың жай-жапсары осы. Қазақстан қалаларында әлі де болса ашылмай жатқан ұлттық мейрамханаларымызға Лондандағы «Дастархан» мейрамханасын үлгі етуге болады. Қазақтың ұлттық тағамдарын шет елге танытып отырған Ұлыбритания астанасындағы тұңғыш мейрамхана. Өзімізде шет елге барсақ сол елдің ұлттық асханасы мен тағамдарын іздейтінміз шындық. Бірақ, біздің ұлттың тұтынатын құнарлы, дәруменге бай тағамдарын басқа жерден кездестіру қиын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. С.Кенжеахметұлы «Қазақтың дархан дастарханы»
2. Stutan.ru мейрамханаға келушілерге қызмет көрсетуді ұйымдастыру.
3. Культура ресторанного сервиса: Оқу-әдістемелік құрал / Федцов В.Г. - М.: «Дашков и К», 2010 жыл.
4. restoran.kz

ОӘЖ 81.38

Айтқазина Б.Е.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті 2 курс магистранты, Семей қ.

**ӘНГІМЕЛЕУ МӘТІНІН СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЖАҚТАН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ
ЕРЕКШЕЛІГІ**

Мақалада әңгімелеу мәтінін стилистикалық тұрғыдан ұйымдастырудың жолдары талқыланады.

Түйін сөздер: Мәтін, стиль, композициялық-сөйлеу формалары, тілдік жүйе, синтаксистік құрылым, лингвистика, көркем мәтін.

В статье рассматриваются способы организации текстов рассказа

Ключевые слова: текст, стиль, композиционно-разговорные формы, языковая система, синтаксическая структура, лингвистика, художественный текст.

The article deals with ways of organization of text of story from the stylistic point of view

Keywords: Text, style, compositional speech forms, language system, syntaxes structure, linguistics, literary text.

Жалпы мәтін – адамзаттың тілдік қарым-қатынасындағы алғышарттар мен оның ұйымдастырылу ұстанымдары туралы ғылым. Мәселе төңірегіндегі қарқынды да жемісті ізденістер дәстүрлі тілдік лингвистикадағы стилистика, соның ішінде көркем әдебиет, ғылыми стильдер саласында жүйелі сипат алып келеді. Мұны сан алуан көзқарастар мен ұстанымдарды, қағидалар мен тұжырымдамаларды тірек ететін ғалым-мамандардың тақырып төңірегіндегі өзекті мәселелерге арналған ғылыми еңбектерінен, монографиялар мен ғылыми-танымдық мақалалардан, оқу құралдарының жарық көруімен, сондай-ақ мәселенің даму бағдарына арналған конференциялар мен симпозиумдардың өткізіліп жатқанынан бағалауға болады. Тіл зерттеушілерінің мәтін мәселесіне деген бетбұрысы олардың жалпы тілдік сана мәселесіне деген ықыласын аңдатады. Мұның астарында тілдік тұлға мен адамзаттың әлемдік образын ашу, таңу ниеті жатқаны жасырын емес. Себебі, әрбір мәтінде тілдік жүйеден хабары бар тілдік тұлғаның әрекеті орын алады.

Композициялық-сөйлеу формаларының әрқайсысы тұтас шығарманың көркемдігін жасауға қатысатыны анық, алайда осылардың қайсысы қаншалықты және қалай автордың көркемдік дара стилін жасауға үлес қосатындығы зерттеуді әлі де қажет ететін үлкен маңызды мәселе болып табылады [1, 8 б.].

Әңгімелеу мәтіндері синтаксистік құрылымы жағынан басқа мәтін түрлеріне ұқсамайды. Оның лексика-грамматикалық құрылымдарының өзгешелігі әр автордың сөз баяндаудағы стиліне өзінше реңк береді.

Көркем шығарма негізінен көркемдікті суреттеуге құрылатындықтан онда суреттеу мәтіндері басым болып жататындығы заңды құбылыс. Тіпті қазақ әдебиетінде тек суреттеу мәтіндерінен ғана тұратын көркем туындылар бары белгілі. Мәселен, М. Әуезовтің «Қырдағы сурет» әңгімесі осының жарқын үлгісі бола алады. Осы сияқты тек әңгімелеу мәтіндерінен ғана тұратын көркем шығармаларды атауға болады. Көркем туындылардың ішінде ертегі, мысал жанрындағы шығармаларда әңгімелеу мәтіндері басым болып жатады. Себебі кішкентай оқырмандарға арналған бұл шағын жанр шығармаларында оқиғаның, ойдың бірізділігі қатаң сақталады да, оқушыны өзіне оңай ілестіріп отырады. Мысалы:

«1) Ертеде бір шал мен кемпір болыпты. 2) Олардың үш баласы, бес ешкісі бар екен. 3) Бір күні үлкен баласы басқа жерден пайда кәсіп қылуға талап етіп, өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, етінен кемпір мен шалға бір түйір де берместен арқалап кетіпті. 4) Келе жатса бір өнерші байдікіне келеді. 5) Бұл байға өнер үйренуге ол жігіт жалданыпты» (Ы. Алтынсарин. «Тазша бала» ертегісінен).

Мұндағы етістік сөздердің -ып/-іп/-п көсемшелі тұлғасы тек қана оқиғаның өткен шақта болғанын білдіріп қана тұрған жоқ, оқиғаның бірізділігін, бірінен кейін бірі болғанын білдіріп тұрған ертегі жанрына тән ерекше стильдік элемент. Бірінші сөйлемнің аяқталуы мен екінші сөйлемнің басталу сипатына да ерекше жанрлық-стильдік ерекшелік тән:

арқалап кетіпті → келе жатса – лексикалық қайталау;

бір шал мен кемпір болыпты → олардың – жіктеу есімдігі;

өнерші байдікіне келеді → бұл байға – сілтеу есімдігі;

Мұндағы бір сөйлем мен екінші сөйлемді мағыналық және құрылымдық жағынан байланыстырушы тәсілдер жалпы әңгімелеу мәтінде ерекше белсенділікпен қолданылады. Осындай тәсілдердің арқасында әңгімелеу мәтіндері ауызша әңгімелеу стиліне жақын тартып тұрады. Осы сияқты ерекшелікті мына мысалдан да байқауға болады:

Сонан соң бұлар бір үлкен көп ағаш көріп, соған келіп кіріпті де, өзі аралап ағаштың ішіне жүре беріпті. Сөйтіп жүріп бір ақ отау көріпті де, оған келіп кіріпті. Кіріп біраз отырған соң, екі пері қызы ұшып келіп, сол үйдің төбесіне қонып отырып, екеуі бір-біріне айтыпты (Ы. Алтынсарин. «Алтын-Айдар» ертегісінен).

Жоғарыда келтірілген ертегі шығармалардағы әңгімелеу мәтіндерінде автор бейнесінің III жағы айрықша стильдік қызметте келеді. III жақ әрдайым бақылаушы, соның арқасында тыңдаушы оқушы да сырт бақылаушы рөлінде көрінеді. Шығарма бойынша шығатын ой қорытындысы мен тұжырымдар сол бақылаулардың нәтижесінде синтетикалық сипатта жасалады.

«Автор образы – тіл жағынан алғанда көркем шығарманың мағыналық стильдік дiңгегі... «Автор образын» анықтау дегеніміз – сол шығарманы стилистика тұрғысынан талдау деген сөз. «Автор образын» шығарманың баяндау стилінен, диалогтар мен монологтерді беру үлгісінен, экспрессивтік-стильдік элементтерінен көріп, тануға болады» [2, 124 б.].

Автор бейнесі арқылы баяншының тілдік тұлғасы көрінеді дейтін болсақ, ертегі жанрындағы шығармаларда әңгімелеуші-халықтың тілі шынайы көрініс табады.

Демек, кез келген мәтіннің өзіне тән баяндалу ырғағы мен интонациясы болады және ол өз кезегінде көркем мәтіннің эмоционалды-экспрессивтік ұйымдасуына ықпал етеді. Осылайша мәтін интонациясы мен ырғағы оның эмоционалды-экспрессивтік қасиет-сапасын жасауға қатысады. Олардың көркем мәтінде түрліше қолданысы оның жанрлық ерекшелігіне де байланысты болады екен.

Әңгімелеу мәтіндерінде суреттеуге қарағанда эпикалық баяндау тәсілі басым болса, суреттеу мәтіндерінде драмалық және лирикалық баяндау тәсілі басымырақ болып келеді. Осының барлығы мәтіннің стилистикалық тонына айрықша ықпал етеді. Шығарманың стилистикалық тоны дегенде туындының жалпы эмоционалды ауаны, шығарманың көңіл-күйі айтылады. Адамның көңіл-күйі сияқты шығарманың да адамға сыйлайтын көңіл-күйі болатыны белгілі. Шығарманың стилистикалық тоны оның интонациясынан, сол арқылы танылатын ырғақтан анық көрінеді. «Интонация - сөйлемге тән белгілердің бірі. Интонация - сөйлемнің органикалық элементі. Сөйлем жеке сөзден де, сөз тіркесінен де құрылымдық үлгісі жағынан ажыратылады. Жеке сөздер немесе сөз тіркестері кейде сөйлем түрінде жұмсалуды үшін міндетті түрде сөйлемге тән интонациямен айтылуы шарт. Сонда ғана олар сөйлем ретінде ұғынылады. Мысалы: Түн. Вокзал. Қаптаған жүргіншілер» [3, 216 б.].

Көркем прозаға тән ырғақ өлеңге ұқсамайды, бірақ ол да мәтіннің көркемдік тұтастығын жасауға, эмоционалды-экспрессивті бояуын жеткізуге үлес қосады. Әрбір композициялық-сөйлеу формасының өзіне тән стильдік интонациясы, ырғағы бар. Суреттеуде ырғақ кеңістікті бейнелесе, әңгімелеу уақыт ырғағын, ал ойталқы логикалық құрылымдардың ырғағын бейнелейді. Ырғақ мәтіннің мазмұнына, ондағы автордың ойына қарай тез немесе баяу, орташа болады. Жоғарыда келтірілген үзінді-мәтіндердің ырғағы орташа. Бұл мәтіннің ырғағына қарама-қарсы Ғ. Мүсіреповтің «Қазақ солдатты» романының алғашқы бастамасының ырғағы айқын мысал бола алады. «Сөйлеушінің эмоциясын білдіру және сөзге белгілі бір тон үстеу сияқты қызметтердің» мәтін мазмұнына тән құбылыс болып табылғандығын И.Р. Гальпериннің зерттеулерінде айтылған болатын. [4, 147 б.].

Сол сияқты көркем мәтін мазмұны оның эмоционалды-экспрессивтік сипатына қарай «салтанатты», «байсалдылық», «риторикалық көтеріңкілік», «метафоралық бояулы», «қатаңдық», «көтеріңкілік» т.б. ырғақты, интонациялық болып келеді. Жалпы шығарма мазмұнының интонациясы мен ырғағы осындай түрлі көңіл-күй тудыратын ырғақ пен интонациялардың жиынтығынан тұрады.

Көркем шығармада жұмсалатын әңгімелеу мәтіндерінің ұйымдасу ерекшелігіне қатысты мынадай тұжырымдар жасауға болады:

-әңгімелеу мәтіндері бірыңғай құрылым, композиция бойынша жасалғанмен, көркем шығармада ол стилистикалық жағынан әр түрлі болып ұйымдасады да көркем шығарманы құраушы әрі тілдік, әрі стилистикалық мүше ретінде қызмет атқарады;

-әңгімелеу мәтіндерінің ұйымдасу ерекшелігі тұтас шығарманың стилистикалық композициясына әсер етеді, шығарманың өзіне тән «мінезін», «көңіл-күйін», интонациясы мен ырғағын қалыптастыруға қатысады;

-көркем шығармадағы әңгімелеу мәтіндері кейіпкердің бейнесін сомдауға, ішкі сезім-күйлерін суреттеудің тәсілі ретінде де жұмсалады;

-осылардың барлығы жиналып келіп, әңгімелеу мәтінінің эмоционалды-экспрессивтік ерекшелігін жасайды.

Көркем шығармадағы әңгімелеу мәтіндері басқа да мәтін түрлерімен араласып жұмсалынады. Шығармадағы әрбір композициялық сөйлеу формасы оған өзіне тән көңіл-күй қосады дейтін болсақ, көркем шығарма мәтінінің қаншалықты эмоционалды-экспрессивтік, стилистикалық құрылым екенін түсінеміз.

Осылайша көркем шығарма түрлі ырғақтан туындайтын ерекше көңіл-күйлер мен сезімдердің жиынтығы деген ой айтады. Бұл көркем шығарманың түрге, сезімге бай өзіне тән қасиетін танытады.

Жоғарыдағы ойды жалғастырар болсақ, ертегі мәтіндеріндегі әңгімелеудің шолақ қайырылып отыруы және сөздерінің қайталанып берілуі оған тән көтеріңкі көңіл-күй беріп, оқырманның қызығушылығын оятап отырады. Әңгімелеу мәтіндерінің ертегіде молынан қолданылуы ондағы оқиғаның тыңдарман үшін жасырын түрінде берілу мақсатына қолайлылығында болса керек. Бірінен кейін бірі туындап отыратын оқиғаның ақыры не болатындығы жұмбақ түрінде беріледі. Ертегі мәтініндегі әңгімелеудің лексика-грамматикалық ерекшелігі ертегідегі «әженің тоқитын жібі сияқты бірізді» болып келеді. Бұл оның баяндау тіліне тән эпикалық тәсілдің стилистикалық күш-қуатын көрсетеді. Эпикалық баяндау тәсілі мен драмалық баяндау тәсілін салыстыратын болсақ мынадай айырмашылықтарды байқауға болады:

<i>Эпикалық баяндау</i>	<i>Драмалық баяндау</i>
1) Оқиға туралы әңгімелейді	1) Оқиғаны жай әңгімелемейді, тыңдарманды баурайды
2) Оқырман бақылаушының ролінде болады	2) Оқырманды баяндаушы болуына ықпал етеді
3) Шығарма бойынша тұжырым шығарады	3) Шығарма арқылы сезімді оятады
4) Нақты бір білім, ақпарат береді	4) Түрлі көңіл-күй туралы хабарлайды
5) Тыңдарман оқиғаға өзінің бағасын береді	5) Тыңдарман оқиғаға қатысушы ролінде болады
6) Өзіндік ойқорытындыларға түрткі береді	6) Өзін сендіруге түрткі береді
7) Сезім арқылы нақты тұжырым жасалады	7) Эмоция эмоция түрінде қалады
8) Тыңдарман оқиғаның өтуін қызыға бақылайды	8) Тыңдарман оқиғаның соңын қызыға күтеді
9) Қоршаған дүниенің қандай болатынын көрсетеді	9) Қоршаған дүниенің қандай екенін тура көрсетеді
10) Оқиғаның себебі мен салдарын көрсетеді	10) Адамның сезім, көңіл-күйлерін көрсетеді

Мұндай баяндау тәсілінде берілген әңгімелеу мәтіндеріндегі оқиға тыңдарманның көріп-білу сезіміне негізделген. Сондықтан берілген мәтіндердегі қайталанатын сөздер тек оқиғаның бірізділігі үшін ғана емес, ондағы нақты қимыл-суретті, бейнені қиялда үлкейтіп елестетіп көру үшін де қолданылады.

Ертегі жанрындағы әңгімелеу мәтіндерінің тәлім-тәрбиелік мәні онда баяндалған оқиға бойынша жасалатын салмақты, өмірлік тұжырымдардан көрінеді, сондықтан оның лирикалық эмоционалдылығынан эпикалық салқынқандылығы басым деп айтуға болады. Лирикалық және драмалық баяндау тәсілінде баяншының өзі оқиғаға толық немесе жартылай араласуы мүмкін. Ертегі жанрындағы мәтіндерде баяншы-халықтың тілі де, психологиялық, танымдық мазмұны объективтендірілген, типтендірілген.

Әңгімелеу мәтіндерінің ертегі шығармаларындағы ерекшеліктері оның жанрлық-стильдік қолданысына байланысты қалыптасқан. Әңгімелеу мәтінінің кең көлемді эпикалық шығармалардағы қолданысы бұдан күрделірек болатыны анық, себебі онда автордың дара стилінің объективті және субъективті қырлары тоғысып жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мәретбаева.М.А. Әңгімелеу мәтінінің тілдік-стилистикалық сипаты/ Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. 2008, 24 б.
2. Шалабай Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 124-б.
3. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. А:Мектеп, 1972. 216 б.
4. Гальперин И.Р. Сменность контекстно-вариативных форм членения текста // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста. М, 1982. Стр 147

Джанабиллова А.Р.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің 2 курс студенті, Семей қ.

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақ балалар әдебиетінің кейбір мәселелері мен қазақ балалар әңгімелерінің жанрлық сипаты талданады.

Түйін сөздер: жанр, сюжет, новелла, очерк, проза, шеберлік, портрет.

В статье анализируются некоторые проблемы казахской детской литературы и жанровое описание казахских детских рассказов

Ключевые слова: жанр, сюжет, новелла, очерк, проза, мастерство, портрет.

The article deals with some problems of Kazakh children literature and genre description of Kazakh children stories

Keywords: genre, plot, novel, essay, prose, art, portret.

Қазақ балалар әдебиеті осы кезеңге дейін сан тараптан кеңінен талданып келгенімен, оның ішінде шеберлікті қажет ететін шағын прозалық түр ретінде әңгіме жанрының қыр-сыры жүйелі, тереңнен талданып, жаңа ғасырдың тезінен өтіп, арнайы зерттеу нысаны болған кезі өте аз деп есептелінеді. Сондықтан да, алдымен балалар әдебиетінің зерттелу деңгейіне шолу жасасақ, бұл саладағы алғашқы ізденістер ХХ ғасырдың 30 жылдарынан басталады. Ал ғылыми зерттеу ХХ ғасырдың елуінші жылдарынан бастау алады.

Қазіргі таңда балалар әдебиетінің кейбір мәселелері диссертация көлемінде зерттеліп жүр. Өткен ғасырда академик С. Қирабаев, сыншылар Ө. Бөпежанова мен З. Серікқалиев мақалалары, балалар әдебиетін зерттеген Ш. Ахметовтың монография, монографиялық очерк кітаптары, С. Өскенбаевтың қазақ балалар прозасының даму жолдары туралы (1970), К. Нұғыбаеваның 70-80 жылдардағы балалар әдебиетінің кейбір мәселелері, тілі туралы (1984), Ө. Өтегенованың қазақ балалар әңгімесінің көркемдік ерекшеліктеріне арналған диссертациялары (1992), ақын Қ. Мырза Әлінің «Сөз сиқыры», К. Матыжанның «Балалар фольклорының этнографиялық бастаулары» (1995), Б. Ыбырайымның «Ой мен сөз», «Сырлы әлем» еңбектері, Қ. Ергөбектің «Мейір гүлденген жүрек» мақаласы, балаларға арналған туындылардың ерекшеліктері, көкейкесті мәселелері туралы «Сөзстан», «Мейір шуағы», «Қазақ совет балалар әдебиеті», «Арыстар мен ағыстар» еңбектері, қазақ балалар прозасындағы өрлеу, өсу туралы «Ақ кеме алыстап барады» мақаласы, Б. Кенжебаевтың ауыз әдебиеті мен балалар әдебиетінің байланыстарына арналған «Көне дәуірдің көркем мұрасы» атты сұхбаты, бүгінгі балалар прозасындағы рухани, эстетикалық даму мен ұлттылық мәселесін байланыстыра зерттеген Б. Ыбырайымның «Қазіргі қазақ прозасы және рухани эстетикалық даму мәселелері» атты докторлық диссертациясы, А. С. Ахтанованың «Қазіргі қазақ балалар драматургиясы» (2003) атты кандидаттық диссертациясы, Ж. А. Рүстемованың «Қазақ балалар прозалық әдеби ертегісі» атты диссертациясы, Б. Қ. Қапасованың «Қазақ әдебиетіндегі балалар лирикасы» (1960-90) атты кандидаттық диссертациясы, Г. К. Қажыбаеваның «Қазіргі қазақ балалар поэмасы» атты кандидаттық диссертациясы, Б. Ө. Ақышеваның «Балалар прозасындағы жеткіншектер бейнесінің жасалуы» атты кандидаттық диссертациясы балалар әдебиетінің зерттелу барысын көрсетеді. Көріп отырғанымыздай, балалар әдебиетіндегі проза жанрының зерттелмеген мәселелері баршылық, әлі де болса әңгіме жанрының жүйелі сараланбағаны көрініп тұр. Сонымен қатар, Ж. А. Рүстемованың «40-50 жылдардағы қазақ балалар әдебиетінің зерттелуі» атты мақаласы аталған кезеңдегі балалар әдебиетінің зерделену деңгейін талдауға арналған. Мақалада С. Қирабаевтың «Қазақ совет балалар әдебиетінің кейбір мәселелері», З. Серікқалиевтың «Балалар поэзиясы туралы», Ө. Тәжібаевтың «Жас ұрпаққа жақсы әдебиет жасайық», С. Ордалиевтің «Балалар драматургиясының жайы» (1964), А. Нұрқатовтың «Балалар прозасы» (1965) мақалалары негізінде балалар әдебиетінің өсіп-өркендеу жолы мен жалпы даму бағдары қарастырылған.

Балаларға арналған газет-журналдар, «Қазақ балалар кітапханасы» шығармалар жинағы, 1965 жылы шыққан «Қазақ-совет балалар әдебиеті» (библиографиялық анықтама), 1977 жылы тұңғыш рет шыққан «Қазақ балалар поэзиясының антологиясы», балалар әдебиеті қаламгерлерінің шығармаларына арналған 1980 жылғы «Сөзстанның» 4-кітабы, 1986 жылы шыққан «Сылдырап өңкей келісім» өлеңдер жинағы, т.б. еңбектер балалар әдебиетінің 60 жылдардан бері қарай даму бағдарын көрсетеді.

Қазақ балалар әдебиетінің тұңғыш үлгілері, балалар әдебиеті ғылымының алғашқы қалыптасуы педагог, жазушы, аудармашы, «балалар әдебиетінің атасы» атанған – Ы. Алтынсарин есімімен

тікелей байланысты. Оның өнер-білімге тәрбиелейтін, этикалық-эстетикалық тәрбие беретін өлеңдері мен әңгімелері ауыз әдебиетінен, фольклордан балалардың тіліне, ұғымына лайық шығармаларды іріктеп, орыс балалар әдебиетінен қысқа да қызықты әңгімелер аударып, құрастырып шығарған оқулығы балалар әдебиетін және оның ғылымын қалыптатырудың негізі болмақ. Ы. Алтынсариннің «Қырғыз (қазақ) хрестоматиясы» (1879) – қазақ балалар әдебиетінің тұңғыш классикалық жинағы.

1912 жылы орыс ақын-жазушыларының мысалдарын қазақ тіліне аударып, С. Көбеев «Үлгілі тәржімә», «Үлгілі бала» оқулығын шығарып, балалар әдебиетінің қалыптасуына үлес қосты.

Әңгіме ұғымының жанрлық сипатын айқындайтын болсақ, «Әңгіме – бұл қысқа новелладан гөрі сюжет арқауы қиындау құрылатын, өмір құбылыстарын ықшамдап түйгенімен, оған терең мағыналы идея сыйғызып, болмысты сатылатып, дамытатын өте елгезек, икемді форма. Негізгі мақсат – бір ғана мәселенің, бірер ғана кейіпкердің төңірегіне бағыныңқы болу. Әңгіме жанрының өзіне тән басты қиыншылығы сол, ол қашанда қиыннан қиыстырып, қысқа жазылады» [1, 214 б.]. Жанр – тек типологиялық қана ұғым емес, ол – әрі тарихи ұғым, құбылыс, категория. Сондықтан жанрды зерттеу үшін оның қашан, қай дәуірде пайда болғанын анықтау аса маңызды. Өйтпеген жағдайда зерттеп отырған жанрдың басқа жанрлар арасындағы ролі мен орнын, маңызын ашу, сондай-ақ оның өзіндік қасиеттерін анықтау оңай емес.

«Әңгіме жанрына ықшамдылық жарасады. Соның өзінде етек жеңнің қысқалығы емес, бойға шақ қонымды болуы керек» [2, 240 б.].

«Әңгіме жанры бір ғана көңіл-күйдің, эмоцияның, бір мұраттың жемісі» [3, 12 б.].

Жоғарыда айтылған пікірлерді жинақтай келе, әңгіменің өзіндік ерекшелігін З. Қабдоловтың Паустовскийдің мына сөздеріне сыйғызған тұжырымын негізге алуға болатын сияқты: «Әңгіменің ең елеулі ерекшелігі – жинақылығы, ал «нағыз күшті, нағыз құдіретті проза – жинақы проза», одан басы артық айтпауға болмайтын шындық қана қалған... Жинақылық – мұқият мықтының ісі» [4, 360 б.].

Сонымен, әңгіме – көркемдік мүмкіндігі бай жанр. Проза жанрының өз тарихы, даму жолдары бар және оның өмірге келуі, қалыптасуы әр ел әдебиетінде әрқилы. Жалпы әлем әдебиеті қисынында (оған дейін «новелла» деп келген, кейінгілер бірде әңгіме, бірде новелла деп алмастыра айтып кету себебінің бір ұшығы осыдан болса керек), «әңгіме» термині өз құқығын 1830 жылдан бастап алған болатын. А. Байтұрсынов «Әдебиет танытқышында» ұсақ әңгіме деп бөліп атаған.

Т. Нұртазин әңгіме – жауынгер, барлаушы, жалынды жанар дей келе, күнделікті өмір тынысын көркем баяндайтынына тоқталған. Бұған қоса, әңгімені оқу үшін көп уақыт керек емес (Эдгар По пікіріндегідей) [5, 372 б.]. Қазақ әңгімелері қалай дамуда? Шағын жанрдың әдебиеттегі орны қай деңгейде? Бұл сұрақтарға жауап ретінде әңгіме жанрының кішілігі, шағындығына қарамай, өмірдің үлкен мәселелерін көтеретіндігі айтылады. Сондықтан әңгіме прозаның ең қажетті, бөлінбес бөлігі екендігі дау тудырмайды.

Әңгіме жанрының біртіндеп толысып, толығыуы – заңдылық. Бұл жерде З. Қабдоловтың «әңгіменің жанрлық табиғаты құбылмалы» деген пікірінің зерделі айтылғанын атап өту керек. Себебі, әңгіме жанрының табиғаты – шығармашылық ойдың, сергек сезімнің, ұшқыр қиялдың ұштасуына тәуелді болады. Ал, сіңісті қағидаларды өзгеріске әкелетін жайт – жазушы шеберлігі екендігі әдебиетшілерге аян. Бұдан келіп шығатын түйін: әңгіменің табиғатын тап басып айтқан анықтамалар мен оның жанрлық ерекшеліктерін айқындайтын қисындар осындай әдеби ілгерілеудің нәтижесінде үнемі жаңаланып отыруы тиіс.

Жалпы әңгіменің түрлерін шартты түрде сипатына, тақырыбына, жанрлық ерекшелігіне қарай үш топқа бөлуге болады. Сипатына қарай: әзіл, романтикалық, реалистік, қызықты оқиғалы. Тақырыбына қарай: философиялық, тарихи, автобиографиялық, сатиралық, психологиялық, символдық, көңіл-күй (лирикалық), фантастикалық. Жанрлық: әңгіме-очерк, әңгіме-монолог, қысқа әңгіме (этиюд), аңыз әңгіме т.б.

С. Қасқабасов: «Сөз жоқ, әр жанрдың қалыптасқан, тұрақталған белгілері болады. Ол көп жағдайда шығарманың композициясында, сюжеттік құрылымында, баяндау «пішіні» мен көркемдеу құралдарында сақталады» [6, 293 б.], – деуі, Чеховша айтқанда, әңгіме құрылысында сюжет желісі, баяндау айрықшалығы, кейіпкерлерді даралауда тепе-теңдік ырғағы сақталуы және өте таныс көркем мәтіннің өзін оқи келе жаңа қырларын тануға мүмкіндік, Қабдоловша түйіп ескерсек, әңгіме – әсем жанр екендігі мен жазушы-әңгімешіге берілген талап биігінен шығу сыны тұрады.

«Әңгіме – көркемдік қиюы оңайшылықпен табылмайтын қиын жанр», – деген сыншы С. Әшімбаев пікірімен толық келісуге болады.

Әңгіме шындық пен өмір құбылыстарының концептуалдық көріністері мен түсінігін анықтайды. Шағын жанрға жүгіну – кейіпкердің қоршаған орта мен ондағы өзінің орны жайлы

көзқарастарын қалыптастыратын тәсілдер мен жағдайларды анықтап, кейіпкердің өзіндік дамуының динамикасын, ересек адамдармен қарым-қатынасын бақылауға мүмкіндік береді.

«Әңгіме – шеберлік мектебі», сондықтан балалар әдебиетінде әңгіме жанры әрі қиын, әрі қызықты жанр болып саналады. В.Г. Белинскийдің «должно родиться, а не сделаться детским писателем» деген сөзіне сүйенсек, жазушы болу оңай емес, ал балалар жазушысы болу үшін тіпті, табиғи талант керектігін айтамыз.

Кенес дәуірінде еңбек тақырыбы басты тақырыптардың бірі болғаны белгілі. Жеткіншектің жеке тұлға ретінде қалыптасуындағы еңбектің ролін, жас кейіпкер мен еңбектің арақатынасын тиісті дәрежесінде суреттеп жазу – қаламгер үшін жауапты міндет болған. Б.Ө. Ақыш осы талапқа сай жазылған балалар шығармалары, ең алдымен, интернационализмді, патриотизмді, қоғамдық еңбекті, мемлекеттік билікті мақтауға тиісті болғандығын айтады [7, 279 б.].

Балалар жазушысы болу оңай еместігін ескерсек, қаламгерлердің балалар әдебиетіне неліктен бет бұрмайтыны белгілі болады. Әңгіме – шағын жанр, ал шағын жанр қиын болуы себепті балалар әңгімесіндегі кейіпкердің атқарар ролі де салмақты. Өмірдегі бір сәттік оқиғаны немесе бір жағдайға байланысты болған ситуацияны алып, сол арқылы характер жасау, характерді әрекет, үстінде ашу шеберлікті қажет етеді. Себебі «Характер дегеніміз геройдың әдеби портреті деген сөз емес, оны портрет жасағандай жасауға болмайды. Ол басқа кейіпкерлермен қарым-қатынас үстінде көрінеді» [8, 109 б.]. Яғни кейіпкер характері жалғыз тұрғанда ашылмайды, характерді ашатын нәрсе ол – қарым-қатынас, әрекет. Сондықтан жалаң баяндауға салынып кетпей, кейіпкерді іс-әрекет арқылы ашып, оқырманға әсер ете білу, осының бәрін бір әңгіменің бойына сыйғызу оңай іс емес дейміз.

Балалар жазушысы алдымен балаларды сүйіп, баланың жас ерекшеліктеріне қарай қажеттерін, өзгешеліктерін терең білуі қажет, психолог бола білуі қажет. «Кез-келген жазушы психолог бола білуі керек. Ол кейіпкердің типтік қарекеттерін суреттеп қана қоймай, сол қарекеттердің бұлтартпай сендіретін психологиялық мотивировкасын көрсете білген жөн» [9, 79 б.].

Балаларға арналған көркем туындының кез-келген элементі жеткіншек талғамын қалыптастырып, қызығушылығын қанағаттандыратын әсерлі болуы тиіс, балаларға арналған шығарманың әр бөлшегі баланың түсінігіне сай, тартымды болуы қажет. Әңгімедегі тартысты талдау арқылы кейіпкер характерін ашуға негіз салып, жазушының кейіпкерлерге артқан негізгі міндетін, қаламгердің ой ағынын бағдарлауға болады.

Қазақ балалар әдебиеті жылдан жылға сан жағынан да, идеялық сапасы жағынан да өсіп келеді. Мұның қоғамдық ірі мәні бар. Өйткені балалар әдебиеті – жас ұрпақтарға ұлттық тәрбие берудің қуатты құралы. Ол жастарды ұлттық патриоттық рухта тәрбиелейді, озық ойларымен қаруландырады. Қандай қиыншылықтарды болса да, оларды жеңуге ұмтылдырып, жігер-қайратын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қабдолов З. Жанр сыры / З. Қабдолов. – Алматы: Жалын, 1964. – 214 б.
2. М. Әуезов. Әдебиет тарихы / М. Әуезов. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
3. Кемелбаева А. Оралхан Бөкей әңгіме жанрында // Қазақ әдебиеті. – 2003. – №33 (28/9). Б. 6-12.
4. Қабдолов З. Сөз өнері / З. Қабдолов. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
5. Нұртазин Т. Жазушы және өмір / Т. Нұртазин. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 372 б.
6. Әдебиет теориясы: Нұсқалық / Құрастырған: Р. Н. Нұрғали. – Астана: Фолиант, 2002. – 293 б.
7. Ақыш Б. Ө. Балалар прозасындағы жеткіншектер бейнесінің жасалуы: Филология ғылымының кандидаты дәрежесін алу үшін жазылған диссертация / Б. Ө. Ақыш. – Алматы, 2006. – 279 б.
8. Ордалиев С. Конфликт және характер / С. Ордалиев. – Алматы: Жазушы, 1970. – 109 б.
9. Хасенов М. Ұнамды образ және типтендіру: Филология ғылымының кандидаты дәрежесін алу үшін жазылған диссертация / М. Хасенов. – Алматы, 1966. – 79 б.

УДК 811.81-13

Иванова Лариса Николаевна

магистрант, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ДИХОТОМИИ ДОБРО–ЗЛО В ДРЕВНЕРУССКИХ ПАМЯТНИКАХ ПИСЬМЕННОСТИ

Мақалада ежелгі орыс тіліндегі жазбаша ескерткіштердегі авторлық санадағы проекциясының жақсылық пен зұлымдықтың бағалау сипаты мен оның тілдік тұрғыдан іске асырылу ерекшеліктерінің қарама-қайшылығы талқыланады.

Түйін сөздер: тілдік бейне, антропоцентризм, авторлық сана.

В статье рассматриваются оппозиция оценочного характера добро и зло и особенности ее языковой реализации в проекции на авторское сознание в древнерусских памятниках письменности.

Ключевые слова: русская языковая картина, антропоцентризм, авторское сознание.

The article discusses the opposition of the evaluative nature of good and evil and the peculiarities of its linguistic realization in the projection on the author's consciousness in Old Russian written language monuments.

Keywords: Russian Linguistic Picture, anthropocentrism, author's consciousness.

Как известно, антропоцентризм современной лингвистики обуславливается неослабевающим интересом к изучению языка как социального феномена. В центре лингвистических исследований стоит человек как носитель языка, как языковая личность с присущими ему особенностями.

Язык весьма определённо ориентируется на его носителя. Формирование антропоцентрической парадигмы привело к кардинальному изменению лингвистической проблематики в сторону человека и его места в культуре, так как ядро культуры занимает именно человек. В конечном итоге человеческий фактор становится доминирующим в лингвистических исследованиях (Е.С. Кубрякова, Ю.Н. Караулов, Н.Д. Арутюнова, Ю.Д. Апресян, Ю.С. Степанов, В.И. Постовалова). Появляются науки и направления комплексного характера: когнитивная лингвистика, теория языковой личности, учение о языковой картине мира, лингвокультурология и др.

Язык ограничивает субъективность описания мира, но с помощью языка мы стремимся приблизиться к объективности. Язык субъективен в отражении, например, диалектически противоречивых сущностей оценочного характера (день – ночь, война – мир, чёрный – белый), в остальном же он ориентируется на реалии окружающей нас действительности.

В центре нашего рассмотрения дихотомия добро – зло и её репрезентация в русской языковой картине мира (памятниках древнерусской письменности). При этом прослеживается связь с «человеческим фактором», реализующимся в ментальности, в культурных и психических особенностях автора произведения.

Исследователи выделяют самые разные оппозиции, которые находят свою реализацию в языке. Они строятся на антонимичности наиболее общего и частных содержательных признаков и средств их выражения: свой – чужой; жизнь – смерть; свет – тьма; правда – ложь и т.д. В число основных объединений морально-нравственного и этического характера относится и концептуальная оппозиция добро – зло, обладающая спецификой содержания и структуры. Данная дихотомия добро–зло, рассматривается как ментальная единица, показывающая понимание слов человеком в условиях речевой деятельности. Под оппозицией понимают объединение двух различных компонентов, связанных так, что мысль не может представить один из компонентов без второго.

Следует отметить, что универсальная концепция мира мифологического мышления русского человека воплощается в бинарных семантических оппозициях, сущность которых сводится к «логике бриколажа». По утверждению Л.Т. Килевой, «логика бриколажа» – система бинарных признаков, с помощью которых можно описать модели мира: левое – правое, белое – черное, свой – чужой и др. [1, с.45]. В связи с этим в сознании древнего человека прослеживалась чёткая дифференциация богов на белых и чёрных, причем белые связывались с благими делами, а черные – с плохими. Поэтому человек надеялся либо на помощь, либо на препятствия в осуществлении чего-либо. В данных оппозициях отводится место дихотомии положительный – отрицательный как оппозиции, состоящей из параметров, носящих оценочный характер. Выработка в сознании человека системы бинарных оппозиций, по мнению В.Н. Топорова, неслучайна, так как данная система является универсальным средством описания семантики мира [2, с.24].

Согласно Ли Исинь, центральное место в сознании русского народа занимают категории, связанные с морально-нравственными оценками человека (истина, ложь, добро, зло, Бог, судьба и др.). Концепты добро и зло, широко представленные в устном народном творчестве, в древних письменных памятниках, художественной литературе, функционируют в единстве, представляя собой бинарную оппозицию. Источниками добра и зла служат жизненный опыт и разум человека. При этом оговорим, что добро и зло диалектически связаны: **зла** не видя, **добра** не постигнешь [3, с.147].

Согласно словарю В.И. Даля, добро – весьма широкое понятие: добротный, хороший, видный (о вещи); дельный, умеющий, исправный, творящий добро, жалостливый (о человеке); благо, что честно и полезно, все чего требует от нас долг человека, гражданина, семьянина (духовное значение); Бог (высший смысл) [4, с.443-444]. Добро противопоставляется злу: худо, лихо, это дух тьмы [4,

с.683]. Как видим, компоненты оппозиции имеют оценочный характер и характеризуются разнообразными значениями.

Последовательную реализацию дихотомия получает в сказках, в древнерусских памятниках письменности, в частности «Поучении Владимира Мономаха» (XII век), «Домострое» (XVI век), «Житии протопопа Аввакума» (XVII век). «Поучение» великого князя Владимира, составленный в православном духе, представляет собой русский духовно-нравственный кодекс.

В письменных памятниках прошлого прослеживается реализация авторского сознания. О психологическом факторе – конкретном контексте слова, включении его в конкретную действенную ситуацию – в порождении высказывания говорит и А.Р. Лурия [5, с.40]. При этом слово может иметь различные смыслы и в зависимости от общего контекста, в котором дается это слово [5, с.222]. Как показал анализ письменных памятников, добро и зло наполняется различным содержанием в зависимости от контекста (письменного памятника).

Нельзя не отметить тот факт, что Владимир Мономах выстраивает свою систему на мир, опираясь на диалектическое взаимодействие добра и зла в христианской проекции. Религиозность сознания, являющаяся доминирующей, подчёркивается во многих высказываниях Мономаха: Разум человеческий не может постигнуть чудеса твои. Велик ты, и чудны дела твои и благословенно и славно имя твое во веки по всей земле. Или: Мы, люди, грешны и смертны, и если кто нам сотворит зло, то мы хотим его поглотить и поскорее пролить его кровь. А **Господь наш, владея и жизнью и смертью, согрешения наши превыше голов наших терпит всю нашу жизнь**. Как отец, чадо свое любя, бьет его и опять привлекает к себе, так же и Господь наш показал нам победу над врагами, как тремя делами **добрыми** избавляться от них и побеждать их: покаянием, слезами и милостынею [6, с.50]. Как видим, всемантическое поле зло включает грех, но зло можно преодолеть добрыми делами (покаянием, слезами, милостыней).

По мысли Мономаха, если человек совершил зло (тяжкий грех – убийство), то необходимо покаяться. Так, убийцу сына князь призывает к искреннему покаянию (добро): Богу бы тебе **покаяться**, а ко мне написать грамоту утешительную [6]. На собственном примере Аввакум («Житие протопопа Аввакума») показывает важность своевременного покаяния, осознания своего греха и последующего пребывания в усердной молитве: ... припадая, молю тис я и еже от тебя помощи прося: управи ум мой и утверди сердце мое приготовитися на творение добрых дел, да добрыми делы просвещен, на судищесудныи страны причастник буду со всеми избранными твоими [7, с.218].

Мономах призывает к совершению только добрых дел: Прочитав эту грамотку, постарайтесь на всякие **добрые** дела. Мужество, доблесть, благородство – те мужские качества, которые необходимы мужчине: Смерти ведь, дети, не боясь, ни войны, ни зверя, дело исполняйте мужское, как вам Бог пошлет. Но при этом усиливается доминантная роль Божьей воли (и на жизнь и на смерть): Ибо, если я от войны, и от зверя, и от воды, и от падения с коня уберегся, то никто из вас не может повредить себя или быть убитым, **пока не будет от Бога повелено**. А если случится от Бога смерть, то ни отец, ни мать, ни братья не могут вас отнять от нее, но если и **хорошее** дело - остерегаться самому, то Божие обережение лучше человеческого [6].

Автора поучения волнует проблема этической ответственности человека, сохранение таких чувств и качеств, как сострадание, справедливость, честь, трудолюбие: Бога ради, **не ленитесь**, молю вас, не забывайте трех дел тех, не тяжки ведь они. В дому своем **не ленитесь**, но за всем сами наблюдайте; не полагайтесь на тиуна или на отрока. По убеждению Владимира Мономаха всегда нужно говорить добрые слова, приветствуя человека: Не пропустите человека, не поприветствовав его, и **доброе слово** ему молвите.

Категория добра находит различную языковую репрезентацию. Так, в «Домострое», памятнике старорусской письменности XVI века, неоднократно встречается словосочетание добрая жена: Если жена **добрая**, то она всегда хорошую жизнь устроит своему мужу; жена делает мужа своего добродетельным; жена **добрая** и трудолюбивая и молчаливая – венец своему мужу. При этом прилагательное добрая выступает синонимичным определению хорошая: **хорошая** жена радуется мужа своего и наполнит миром лета его; за **хорошую** жену похвала мужу и честь (гл. 23) [8].

Анализ письменного памятника показал, что семантическое пространство прилагательного добрая довольно объёмное: хозяйственная, трудолюбивая, заботливая, любящая, верная. Но при этом жена выступает доминирующим компонентом пары муж – жена (жена делает мужа своего добродетельней). Согласно излагаемой философии домоустройства, от жены зависит семейное благополучие. А Владимир Мономах в своем произведении также подчёркивает: Жену свою любите, но не давайте им власти над собой.

Добрая жена – залог благополучной жизни: Если подарит кому-то Бог жену **хорошую** - дороже это камня многоценного. Такой жены и при пушей выгоде грех лишиться: наладит мужу своему **благополучную** жизнь. **Доброй** женою блажен и муж, и число дней его жизни удвоится - **добрая** жена радуется мужа своего и наполнит миром лета его: **хорошая** жена - благая награда тем, кто боится Бога, ибо жена делает мужа своего **добродетельней**: во-первых, исполнив Божию заповедь, благословлена Богом, а во-вторых, хвалят ее и люди(гл. 23). Однако хорошая жена у тех, кто отличается богобоязненностью.

По мысли Мономаха, гордыня – грех, поэтому входит в семантическое поле зла. В связи с этим автор произведения предостерегает детей от этого греха: Паче же всего **гордостинеимейте** в сердце и в уме, но скажем: смертны мы, сегодня живы, а завтра в гробу; всё это, что Ты нам дал, не наше, но Твоё, поручил нам это на немного дней (63). Автор использует императив отрицанием не (неимей) этого качества, поскольку оно неугодно Богу.

Также Мономах призывает остерегаться лжи: **Лжиостерегайтесь, и пьянства, и блуда**, от того ведь душа погибает и тело... Ложь, пьянство и блуд – человеческие грехи, поэтому это зло, от которого погибает душа и тело. В данном высказывании автор использует императив остерегайтесь.

«Домострой» также представляет стороны несправедливой жизни и очерчивает людские пороки (насилие, распутство, сквернословие, грабёж и др.): чинит **неправды** всякие и **насилие**; и насилем заберет или **ограбит** и **выкрадет**, и **побьет**, и **опозорит**, **опустошит** луга и пашню **вытопчет**; или кого **оболжет** в чем и что-то подкинет, **оклеветает**, или насильно **в рабство продаст**; или многие **непотребные дела совершит**: блуд и распутство, и сквернословие, и срамные речи, клятвопреступление, гнев и ярость и злопамятство, с женщиной живет не в законе, ест и пьет безудержно, до обжорства и опьянения, праздников и поста не соблюдает (гл. 28 «О несправедливой жизни»)[8].

Как видим, акцент осуществляется на конкретных поступках человека, ведущего несправедливую жизнь (грабит, крадет, клеветает, сквернословит и др.). Значит, данные деяния подлежат несприятию и осуждению: Во всех тех запретных делах не помилует Бог, люди же проклянут, а обиженные вопиют к Богу: и своей душе гибель, и дому разорение». В современной жизни довольно часто встречаются порочные проявления человеческой природы, вследствие этого воспитание становится исчезающим понятием. Воспитанный человек умеет быть вежливым, сдержанным, великодушным, правдивым, нелицемерным, несуетливым, смиренным и др. Данный комплекс качеств человека переходит в разряд «чужих» и ненужных, поскольку жизненные и ценностные приоритеты совсем другие.

Анализ письменных памятников прошлого показывает, что добро обозначает нравственно-положительное, хорошее, полезное, нужное, прежде всего Богу, а потом – человеку. В понятие добра входят прежде всего конкретные поступки и действия человека (искренне покаяться, пролить слезы, подать милостыню, трудиться, заботиться о ближнем, любить, быть верным).

Категория зла характеризуется нравственно-отрицательной и предосудительной маркировкой, злодеяниями, влекущими за собой гнев Божий. Сюда относятся человеческие пороки, рассматриваемые как грехи (лжет, крадет, клеветает, сквернословит, имеет гордыню и др.). Авторы памятников объединяются общей мыслью: зло можно преодолеть, если вовремя осознать грех и покаяться.

Список использованной литературы

1. Килевая Л.Т. Картина мира древних славян. Категория наклонения. – Алматы: АГУ им. Абая, 2002. – 176с.
2. Топоров В.В. Первобытные представления о мире//Очерк истории естественнонаучных знаний в древности. – М.: Наука, 1982. – С.8-40.
3. Ли Исинь Концепты «добро» и «зло» в русском языковом сознании (на материале русских народных сказок и сказок А.С. Пушкина) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2017. – №2(68). – Ч.2. – С.146-151.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.1. – М., 1978. – 699с.
5. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979. – 320с.
6. Поучение Владимира Мономаха //Русская литература XI-XVIII вв. – М., 1988. – С.49-63.
7. Житие протопопа Аввакума//Русская литература XI-XVIII вв. – М., 1988. – С.217-240.
8. Домострой [Электронный ресурс]/Режим доступа :<http://www.krotov.info/acts/16/2/1560domo.html>

ҚАЛҚАМАНДА ҚАТАР ЖЫРЛАНҒАН ТУҒАН ЖЕР МЕН АНА ТАҚЫРЫПТАРЫ

Ғылыми мақалада Қалқаман Сариннің туған жер мен ана тақырыбындағы өлеңдерін салыстыра, ондағы елге деген махаббатпен, анаға деген махаббаты қатар жырлаған ақынның тілімен айтар ой идеясы көркемдігі зерттеп зерделенді.

Түйін сөздер: көркемдік әдіс, ұйқас, ырғақ, аллитерация, символ.

В научной статье изучалась универсальность стихотворений Калхамана Сарина о родине и матери, сравнивающих слова поэта с любовью к родной земле и любовью к матери.

Ключевые слова: художественный метод, рифма, ритм, аллитерация, символ.

In the scientific article was studied and analyzed the verse of the Kakhtam Sarin's homeland and mother, comparing the poet's poem with love to homeland and love for the mother.

Keywords: artistic method, sleep, rhythm, alteration, symbol.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының тақырыпты-идеялық ерекшеліктері мен көркемдік сипаты мен ұлттық бояу мәселесі, көркемдік әдіс, кейіпкердің көңіл иірімдері, қоғамдық-саяси, әлеуметтік жағдайлармен байланысты екені даусыз. Еліміз тәуелсіздік алған жылдар ішінде жазылып, қазақ поэзиясының алдыңғы легінің бар қазынасын игерген, соған жаңа үлгі, өзгеше қалып қосқан, ұлт мәдениетін байытқан туындылардың көркемдік көкжиегі кең, шеберлік арнасы бай, жаңашылдық элементтері мол.

Бұл кезең өлеңдерінде бұған дейінгі әдебиет тарихында болған тақырыптардың барлығы да бар. Махаббат, жастық, табиғат, өнер т.б. тақырыптар сан тараулы. Солардың ішінде идеясы жағынан ерекшелігі бар – туған жер тақырыбының орны бөлек.

Қара өлеңнің мекені – Қарауылға келемін,

Қара өлеңнің қамы еді, қарап жүрмей жегенім.

Қарағанның ішіне көп тығылып ойнайтын,

Қара өлеңге құмартқан қара бала мен едім. Қара бала ел сүйгіш жүрегімен даралана, санада салмақты ойын саралайтын, бүгінгі биігінде тұрып қара ауылда өткен күнін көз алдынан өткізгендей сағыныштың самалын оқырман санасына жеткізе айтады.

Қара Ертісті жағалай толқып келе жатырмын,

Қара басып қалардай, қорқып келе жатырмын.

Қараой менен Қарасаз, Қарауылдың мұңы бір,

Қара нарға мұңымды артып....

Қалқаман көркемдік болмысы бөлек осынау өлеңі арқылы туған жері, Ұлы Абай елі Қарауылдың өмірін, жасампаз істерін, дүниеге алыптарды әкелген жердің бетін қайғы ізімен айқыш-ұйқыштаған, жазықсыз жандарға қайғы зарын шектірген ажал оғы атомды да астарлайды.

Өлеңнің әуенділігін ұйқас, ырғақ, аллитерация, рефрен, анафора сынды элементтер түзеді десек осы өлеңдегі «қара» сөзі ұлттық дүниетанымдағы **қара өлең, қара жол, қара қазан, қара шаңырақ** сияқты символдық сипатқа ие болып, семантикалық мазмұнын айқын көрсетіп тұр әрі көп жерде өзінің түсті білдіретін тура мағынасында келмейді. Символ дегеніміз – белгілі бір дерексіз ұғымды, идеяны өз атауымен атамай, нақты бір заттың атауымен беру. Символ – затқа балап білдірілген поэтикалық бейне, әдебиет тілінің семантикалық дүниесі. Сондықтан бұл өлеңде жұрт жанын сағынған сағыныш ғана емес, қоғамнан теперіш көрген халық пен ұлт жайы айтылды, ақынның азаматтық үні естіледі. Азаматтық үн демекші, Б.С.Михайличенко «Әдебиеттану проблемалары: әдебиет теориясы» монографиясында: Лирика (гр. – лира – музыкалық аспап; сөбе-сөз: лира сүйемелдеуімен ән шырқау) жан сезім ауаны мен ой толғанысының тарихын эмоционалдықпен суреттеуімен ерекшеленеді. Бұл текке тұлғаттық (субъективтік) әуезе рең (медитация мен оның түрлері) тән болып келіп, қаһарманның ішкі әлемі тек сөздің тақырыптық-логикалық мағынасымен ғана емес, сонымен бірге оның құрылымдық (сөздің айшықтылығы мен эмоционалдылығы) жағынан сипатталады.

Туған ауыл сен үшін тер төкпедім

Кешір мені кеш мені сен текті елім

Бір сағыныш мазалап ертелі кеш

Жүреді ылғи жанымды өртеп менің

Туған ауыл бәрі есте балалақ шак
Қалаға кеп қаңғырдық қалам ұстап
Кешір мені күнәсіз балалығым
Қала алмадым ауылда саған ұқсап деуінде ақынның туған ауылға деген айнадай көңілін айшықты тілмен анық жеткізеді.

Көнермес қасиет бар келбетінде
Сағынтар жалғыз мекен жер бетінде деп
Ауылым сенен алған тұнық сезім
Жанымды бір ән болып тербетуде деп туған ауылына, туған жеріне кіндігімен байланғанын оқырман санасындағы осы бір сезімді көз алдына әкеледі.

Қалқаман – лирик ақын. Ол кез келген тақырыпты, сезімді әр түрлі формада адамзат атаулыға ортақ сапалар арқылы байланыстыра отырып, жеке бастық және өмірлік фактілерді өлең бойына сыйдырудың өзіндік жолын тапқан. Қалқаман жырлары - ақын әлемге деген көзқарасын, дүниетанымын көркемдікпен айшықтап қана қоймайды, оның эстетикалық, моральдық, қоғамдық қағидаттарымен де қатысты.

Ақын поэзиясында орын алатын тақырыптардың бірі – Ана. Ана. Осы бір жалғыз ауыз сөзде талай сыр, талай терең мағына жатыр. Ананың балаға деген шексіз махаббаты, адамдарға деген мейірім, ақ тілегі, сәбиі үшін қаншама қиындыққа да төтеп беретін төзімділігі... – бәрі тек бір сөзге сыйып тұрғандай. Әлемнің жарығын сыйлап, әлдилеген ана сезімі ақ сүтіндей таза да пәк. Мынау алып дүниені өз құшағына сыйғызып, осынша тіршілікке нәр беріп, өз төсіне жауды да, жақсыны да, сан алуан адам емес, тіпті мемлекеттерді де сыйғызып тұрған жұмыр жерді Жер-Ана деп атаймыз. Олай дейтініміз Жер мен Ана мағыналас. Жер алдымен адамзатқа мекен болса, анаңдай асыраушың да. Байқап отырсақ, Жер қойнауының бар қасиеті ана мейіріміне ұқсайды. Дала төсінде алға асыққан өзен мен ойнақ салып шапқылаған бұлақты көрдік. Жағалауы құмдауыт жерге нәр берген құрақ пен майысқақ тал. Тіршілікке нәр берген ана сүті де осындай құдыретті.

Асыл ана! Түсімде көрем сені,
Бұрынғыдай емессің неге еңселі?

Мен білсем, саған деген сағыныштың,

Осынау жұмыр жерде жоқ өлшемі. Керемет! Қалқаманға тән жырлау. Әлемдегі ізгі сезімдердің төресі ол ана мен бала арасындағы махаббат шығар сірә. Қарапайым нәрсені қарапайым тілмен өтімдіде өткір жеткізу Қалқаман стилі.

Тербеп сол сағыныштың күшті ырғағы,

Елжіреп елесінді құштым тағы.

Хат байлап қанатына жіберер ем,

Бармайды-ау, біздің жаққа құстың бәрі. Құстың қанатындай қысқа ғана ғұмырда қамықпай, қалықтап ана арманын алып ұшып биікке көтеріп әкету адамзат баласының араманы. Жасық емес, жалынды жандардың туған жері үшін еңбек етіп алыс қырды аттағанда бір өкініштісі туған үй, туған жер, туған анадан алыстауыда өмірдің қарбалас тірлігінің заңдылығыда. Бірі білім үшін бас қалаға, бірі жұмыс үшін астанаға тағы басқа тағдыр айдауымен ауылдан анадан алыстағанда пенде бойында періштедей ізгілік атаулымен астасатын сағыныш ілегі ескенде ананың айналайынын аңсары хақ. Қалқаман шеберлігі осында деп ойлаймын. Оқырман ойын тамыршыдай тап басып көңіліндегі ойын өлеңге жайып салып пайымды поэзияны алдына тартқанда оқырман қауым айналып кете алмасы анық. Домбыраның қос шегіндей сағыныш пен күйінішті сүбелі сөзбен алға тарту ақынның шеберлігі демеске шараң жоқ.

Не таптым, белден кетіп бетегелі?!

Қалаға қаңғыбас ой жетеледі.

Жақұттап жазу үшін осы өленді,

Он жылдық білімім де жетер еді , - дегендей ана жайлы айтып жеткізу, тебіренбей сөйлеу мүмкін емес екен. Бұл турасында М.Әуезов: «Әлемдегі жақсылық көзі, адамдық қасиет, ақ тілек, мейірбандық дегеннің бәрі – ана деген сөзбен астасып жатады. Ана қасиетін осыдан-ақ түсіну қиын емес»[44,34],– дегені еске оралады. Адамның бойындағы шегіне жетіп болмайтын қасиеттерге тереңдеп-бойлауда Қалқаманның қаламгерлік танымы өзгеше. Бір қарағанда, лирикалық кейіпкердің тым тәкәпар, тым өр, тым астам, тым-тым тентек көрінетіні рас. Өкінішінде, қуанышында, қайғысында, жалғыздығында, бақытында жаңағы айтқан кейіпкердің қандай жағдайда да, тіпті «аласарса да ешкімге ұқсамайтын сезімімен көңілдерді биіктететін» дара қасиеті үйретілмеген тағы

сәйгүліктің оскырына ойқастап, бойына дарытпақ түгілі жалына да жуытпайтын асаулығын еске түсіреді. Осынау асаулықтың түп-тамырындағы көл-көсір нәзіктікті, жібектің сусылындай майда үнді, мөлдірлікке тұнған әлсіздікті бірте-бірте қабылдаймыз. Бәрі-бәрі сізге де етене таныс, етене жақын, әттең тек айта алмай жүргеніңіз, іштен сезіп жүргеніңіз, тілсіз мойындап жүргеніңіз өзіңізге ғана аян еді ғой. Жан дүниеніңіздің әлдебір қалтарысында жасырынған толып жатқан жұмбақтардың шешіміне тап келгендей хал кешесіз. Поэзия - сан миллионданған аудиторияның досы. Лирикадағы нақтылық жеке бастықтың тасасындағы ақындық «Мен» мен оқырмандық «біз» ұғымдарының бірлігін таңбалаушылық делініп ұйғарылады. Лирикалық тектің басты құндылығы деп субъективтік фактор саналғанымен, ол нышалы әм әділетті болуға міндетті болып, субъекті көпшіліктің ортақ құндылығына айналуы үшін бейтараптықта болып келуі керек. [2,119].

Қорыта айтқанда, ақын Қалқаман Сарин қаламынан туған өлеңдер түрлі оқиғаларға байланысты баспасөз және басылым беттерінде жиі жарық көреді. Әсіресе, оқырманына әдебиет пен мәдениет төңірегінде болып жатқан рухани жаңалықтарды қара өлеңмен жеткізуді ол өзінің парызы деп санайды. Оны оқу барысында біз өзімізге беймәлім поэзия атты әлемнің сырына қаныға түсеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қалқаман Сариннің авторлық сайты, <http://kalkamansarin.kz/index.php/өлеңдер>
2. Б.С.Михайличенко «Әдебиеттану проблемалары: әдебиет теориясы» монографиясы, Самарканд: СамМУ 2009 ж.
3. А.Қалшабек. Әдебиеттану ғылымына кіріспе. – Астана: Фолиант, 2016. – 208б.

ОӘЖ 81.373; 001.4

Сағындықова Мөлдір Жәнібекқызы

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің магистранты, Семей қ.

М.О. ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ «ӨЛШЕМ» КОНЦЕПТИСІ

Мақалада когнитивті лингвистикадағы концепт ұғымы туралы түсінік беріліп, М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы «өлшем» концептісіне талдау жасалады. Халықтық өлшем бірліктері ежелден келе жатқан икемді қолданыс жүйесі. Тілімізде ұзындықты, енді, қалыңдықты, биіктікті, тереңдікті аңғартатын атаулар жеткілікті. Олардың концептуальдық негізіне үңілу арқылы халықтық танымды байқаймыз «Өлшем» концептісін бірнеше топқа бөліп, нақыт мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: когнитивті лингвистика, концепт, өлшем бірліктері, фразеологизмдер, мәдениет, ұлттық таным.

В статье дается представление о концепции понятия в когнитивной лингвистике и анализируется понятие «мера» в романе М. Ауэзова «Путь Абая». Самая старая гибкая система общественных единиц измерения. В языке достаточно слов для описания длины, ширины, толщины, высоты, глубины. Рассматривая их концептуальные основы, вы можете увидеть фольклор. Понятие «мера» разделено на несколько групп, и приводятся примеры.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепция, единицы измерения, фразеология, культура, национальное познание.

The article gives an idea of the concept of the concept in cognitive linguistics and analyzes the notion of "measure" in M. Auezov's novel The Way of Abai. The oldest flexible system of public units of measurement. The language has enough words to describe the length, width, thickness, height, depth. Considering their conceptual basis, you can see folklore. The concept of "measure" is divided into several groups, and examples are given.

Keywords: cognitive linguistics, concept, units of measure, phraseology, culture, national knowledge.

Әр ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілдері бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Материалдық және рухани мәдениет дамыған сайын ұлттық ойлау да дамиды.

Лингвистика саласында қолданылатын концепт термині бір жағынан жаңа, ал екінші жағынан ескі ұғым деп есептеуге болады. А.Вербицкая «концепт» терминінің адамның болмыс әлемі туралы жекелеген белгілі бір мәдени-негізделген көзқарастарымен берілетін шынайы әлемнің объектісі деген анықтамасы лингвистикасы алдыңғы орынға қойып отыр. А.Вербицкая мәдениетті жекелеп алған мәдениет үшін ерекше маңызды ретіндегі «тірек сөздер» арқылы қарастырады.

«Ю.С.Степановтың зерттеуі бойынша, концепт дегеніміз – ұғым сияқты қалыптағы құбылыс. Орыс тілінде концепт және ұғым сөздері өзінің ішкі формаларына қарай бірдей мағынада болып келеді: концепт латын тілінен калька ретінде алынған conceptus – «понятие» сөзі» [1,86].

«Концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом столкновения словарного значения слова с личным и народным опытом человека» [2, 120]. Яғни «концепт» кеңейеді, өйткені оған сөйлеушінің және халықтың дүниетанымы жалғасады.

Е.С.Кубрякова, Е.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лушина құрастырған «Краткий словарь когнитивных терминов» сөздігінде концепт терминіне мынадай анықтама берілген: «Концепт – біздің санамыздың және адмның білімі мен тәжірибесін білдіретін ақпараттық құрылымның психикалық немесе ментальдік ресурстары бірліктерін түсіндіруге қызмет ететін термин; адам жадының, ментальді лексиконының, мидың тілі мен концептуалды жүйесінің, адамның психикалық қалпымен сипатталатын әлемнің барлық көрінісінің жедел мазмұндық бірлігі» [2,121].

Шетел ғалымдары мен орыс тілші-ғалымдарының зерттеулерінде когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері, қазіргі бағыттары, жалпы алғанда, концепт деген не оны қалай түсінуге болады дегендер туралы жалпы бағыттар мен көзқарастар Н.Хомский, А.Вербицкая, Н.Арутюнова, ДЖ.Лакофф, Г.Филлмор, Ю.Апресян, В.Маслова, Ю.Караулов, А.П.Бабушкин, Л.В.Бабина және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде аталған.

Ал өзіміздің қазақ ғылымында бұл мәселемен шұғылданған ғалымдар жалпы, қазақ ғылымында когнитивистика жайында көзқарас білдіргендер деп А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Э.Сүлейменова, Ж.Манкеева, А.Ислам, Қ.Жаманбаева сияқты ғалымдар зерттеген. Олар этнолингвистика шеңберінде концептілер туралы да пікірлер айтқан. Жас зерттеушілердің ішінен М.А.Күштаева, Н.Аитова, А.Сыбанбаева, Ж.Жампейісова, А.Смайлов есімдерін атау өтуге болады. Олардың еңбектері тікелей осы мәселеге арналған.

Халықтық өлшем бірліктері ежелден келе жатқан икемді қолданыс жүйесі. Тілімізде ұзындықты, енді, қалыңдықты, биіктікті, тереңдікті аңғартатын атаулар жеткілікті. Олардың концептуальдық негізіне үңілу арқылы халықтық танымды байқаймыз[3].

Зерттеушілер ұзындық өлшемін кеңістіктегі өлшеу түріне қарай көлденең бағыттағы ұзындық және тік бағыттағы ұзындық деп қарастырады. «Кеңістіктегі кез келген алаңнан нүкте белгілеп, қай жаққа болса да көлденең және тік бағыттағы ұзындықта екі сызық жүргізуге болады. Бұл екі сызық бір-бірімен перпендикуляр түрінде қиылысады. Адам санасында бейнелетін кеңістік мен материалдық дененің әр уақытта көлденең және тік (биіктік) бағытын осындай ұзындық лшемі арқылы анықтай аламыз» [4,86]. Қазақ халқының ментальдық танымын көрсететін **арқан бойы, құрық бойы, найза бойы, қамшы бойы, тұсау бойы** сияқты өлшем бірліктерінің әрі көлденең бағыттағы ұзындықты, әрі тік бағыттағы ұзындықты білдіруі осымен байланысты болса керек.

Арқан бойы фразеологизмінің нақты қаншалықты ұзындық, биіктік өлшемін білдіретіні жөніндегі пікірлерде бірізділік жоқ. Дегенмен кейбір зерттеушілер бұл тіркес мағынасын 1) 4-5 метр шамасы; 2) таңертеңгі сағат 11, кешкі 5 деп көрсетеді. Атап айтқанда, арқанның бір түрі малды арқандауға (**ат арқан**), енді бірі асау жылқыны ұстауға (бұғалық арқан – ұзындығы 12-15 метрлік арқан), тағы бірі киіз үйді сыртынан тартып байлауға (**басқұр арқан** – бес, алты қанатты үйлер үшін 22-26 метр шамасындағы арқан), қайсыбірі қойды қосақтауға (**қосақ арқан**) т.б. арналып есілген, соған орай олардың өлшемдері де әртүрлі болады.

М.Әуезовтың «Абай жолында»: «Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған» [5,3]. Ұзындық өлшемді білдіру қызметінде қолданылатын фразеологизмдерге **оқ бойы, оқ атым жер, оқ жетер жер** тұрақты тіркестері жатады. Бұл фразеологизмдер «өте жақын, тым таяу жер», «оқ жетер қашықтық», «садақ, мылтық оғының тік ұшып барар шамасы» дегенді білдіреді.

Найза бойы тіркесіне қазақ тілінің сөздіктерінде «найза ұзындығымен шамалас келетін халықтық өлшем», «биіктік, терндік, ұзындық» деген анықтамалар беріледі. Өнертанушы, байырғы қазақ әскери өнері туралы жазған Қ.С.Ахметжанов найзаның жақын қашықтықта, бетпе-бет айқаста жауды түйреуге арналған қару екенін айта келіп, оның ұзындығы 1,5-2 метр шамасында болатынын айтады.

М.Әуезовтың «Абай жолы» романында кездесетін өлшем концептілерін төмендегідей топтастыруға болады:

***Азық-түлікке қатысты өлшемдік концептілер:** бір жұтым су, бір түйір, бір асым ет, табақ-табақ еттер, саба-саба қымыздар, бір тостаған қымыз, бір самауыр шай, бір асым ет, бес кап бидай, бір қайнатым шай.*

***Тәулік, уақыт, мерзімге байланысты өлшемдер:** бір шай қайнатым бойы, ет асым уақыт, биенің бас сауымына шейін, шай қайнатым арасында, ымырт жабылғанша, ел жатқанша.*

***Ұзындық мағынасындағы өлшемдер:** тай шаптырымдай-ақ жер, оқ бойындай-ақ жерде, қозы көш жерге, ат шаптырым жерге, құнан шаптырымдай жер, бір жарым кездей, қозы өрімдей.*

***«Көп» мағынасындағы сөздер:** самсаған сары қол, шұбыртқан, жер қайысқан, қаптаған, жапырлап, тізбек-тізбек, топ-топ болып, лек-лек болып, ұшан-теңіз, қалың-қалың қойлар, көл-көсір қонақасы, лық толтырған кітаптарын.*

«Аз» ұғымын білдіретін сөздер: бір тамшы, бір-бірін, бір-ақ уыс, алақанымдай, ат төбеліндей, бір-бір бұт аттарын, жапа-жалғыз сауындарын, кәрі арқардың келте соқпағындай, бір кеседен артық іше алмай, тебен инедей пайда жоқ.

Қашықтықты білдіретін өлшемдер:

«Бөжей қыстауы **қозы өрімдей жерде тұр**» - жақын деген мағынаны береді, себебі жас төл өте алысқа бара алмасы белгілі. Тағы бір мысалға назар ауарсақ, «Құданың құдіреті, таныс жер гана емес, кейде көрмеген жеріне де, **қозы көш жерге шейін адаспастан, аумастан тура баратын**».

«Бақанас өзені мен Жәнібек өзенінің екі арасы **тай шаптырымдай-ақ жер**» – жақын деген мағынада.

«Ақшоқыдан осы ауылдар қонып жатқан қоныс **құнан шаптырымдай жер еді**» - «**тай шаптырым**» өлшемімен салыстырғанда алыс екендігін аңғарамыз. Ал мына мысалда өлшем бірлігі әдеттегідей санмен берілген. «Осы күндерде қорықтағы ауылдардан **он бес шақырымдай жерде, дәл осы қорық сияқты мидай жазық, салқын қоныс Ералыда бір әбігер хал болып жатыр**».

Көркем шығармадағы уақыт мөлшерін білдіретін сөздер

«**Жер аяғы кеңіген**» дегендей уақыт келді» - көктем мезгілі.

«**Қуыс шатты ең соңғы мекені еткен кәрі арқардың келте соқпағындай аз тірлігім қалды**» - қарттықты жеткендігін, өмірінің соңғы кезеңін бейнелеп тұр.

Содан шапқылап отырып, беттеріңді аңғарлап, **бір шай қайнатым бойы** үзбей айғайлап келе жатыр едім!-деді.

Ұзындық өлшемі және мөлшер мағыналы сөздер:

Астау-астау бауырсақ пісіріп, қой үйтіп, құрт ездіріп, астарын да ықшамдады.

Тағы бір кезде **Ғабитхан** әдейілеп тұрып, Қарашоқыға, Күнкенің аулына барып, **екі қоржын басы** кітап әкелді.

Қарлығаш қанатының ұшындай үп-үшкір боп, самайға қарай тартылған қас жүрекке шабар жендеттің жебесіндей.

Кішірек ағаш тегенеге құйылған қымыз келген уақытта Байдалы өзі сапырып, өзі құйып, қонақтарға **бір-бір шараны** берді де:

-Барыстарың қалай? Не шаруамен жүрсіңдер?-деді.

Алғаш «үлкен ауылдың ерулігі» деген **табақ-табақ еттер, саба-саба** қымыздар, көп-көп қыдырушы қатындармен ілесе келіп-келіп қалды.

Бұл атырапта бұлт көрінбегелі және **бір тамшы** жауын жаумағалы талай күн болды.

Жандарал үйін күзеткен үлкен жандарм төресінің біріне Савельев дәл бір сағат сөйлесіп, **екі аттың құнындай** ақшаны алақанына бастырып, содан соң жол алғанын Базаралы енді білдірді.

Онда мен Абай ағаммен **бір самауыр** шайды, **бір асым** етті аяған, жоқтан сылтау іздеген ит болмас па ем!- деді.

Құбылыс, адам, жан-жануарлардың сан мөлшерін білдіру үшін қолданған сөздерге назар аударсақ. Шебер жазушы көптік ұғымды білдіру үшін «көп» сөзін қолдана бермейді, нақты елестетіп бейнелі сөзбен ұғындырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Машрапова З.С. Әлемдік бейнедегі концепт-таным категориясының негізі. // ПМУ хабаршысы-2010 №2. 84-88 б
2. Досмұханбет Д.А. «Жұмақ» пен «тозақ» концептісінің дін ұғымындағы түсінігі. // ҚазҰУ хабаршысы-2011 №1(131). 118-122 б
3. Ержанова З.Л. «Өлшем» концептісіне қатысты фразеологизмдер. // ҚР ҰҒА хабарлары-2009 №2. 85-90 б
4. Р.Т.Сабырханова. М-Ж. Көпесев шығармаларындағы метрологиялық лексика (халық өлшемі мен нумеративтер) – Павлодар, 2007- 159 б.
5. М.Әуезов. Абай жолы. 1-4томдары.

ОӘЖ 81'373; 001.4

Садырбекова Гүлім

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің магистранты, Семей қ.

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖАНРЛАРДЫҢ СИНТАКСИСТИК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Халықтың бай ауыз әдебиеті – фольклор үлгілері. Оларда кездесетін ескілікті сөздер, негізінен, сол халықтың тарихымен, тіршілігімен, салт-дәстүрімен байланысты. Фольклор үлгілерінен алынған тілдік деректер негізінде сол заманда өмір сүрген ата-бабамыздың көне мен бүгінді жаңғыртушы, өмір тәжірибесінде өзекті орны бар этностың мәңгілік құндылықтарының бірі рухани мәдениетін және тұрмыс ерекшелігі, ежелгі кәсібі мен еңбегі, киімі мен тағамы, қару-жарағы, ер-тұрманы, әртүрлі әдет-ғұрып пен салт-дәстүрге байланысты қолданған заттары т.б. арқылы

материалдық мәдени мұраларын көреміз. Мақалада фольклорлық жанрлардың синтаксистік ерекшеліктері талданады.

Түйін сөздер: фольклор, синтаксис, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, құрмалас сөйлем, жай сөйлем, инверсия.

Богатая фольклорная литература - это фольклорные образцы. Историзмы, с которыми мы сталкиваемся, в основном связаны с историей, образом жизни, традициями и обычаями народа. Лингвистические данные, полученные из фольклорных образцов, имеют важное место в жизни наших предков. Одной из вечных ценностей этноса является духовная культура и особенности жизни, ее древняя одежда, блюда, оружие, бытовые предметы, различные вещи, связанные с различными обычаями и традициями. является материальное культурное наследие наших предков. В статье анализируются синтаксические особенности фольклорных жанров.

Ключевые слова: фольклор, синтаксис, поговорка, загадка, скороговорка, сложные предложение, простое предложение, инверсия.

A rich folklore literature is a folklore pattern. The old words with which we are confronted are mainly related to the history, way of life, traditions and customs of the people. Linguistic data obtained from folklore samples have an important place in the life of our ancestors. One of the eternal values of the ethnos is the spiritual culture and features of life, its ancient clothing, dishes, weapons, household items, various things associated with various customs and traditions. is the material cultural heritage of our ancestors. In the article the syntactic features of folklore genres are analyzed.

Keywords: folklore, syntax, proverb, riddle, patter, complex sentence, simple sentence, inversion.

Фольклор жанрларындағы тілдік тұлғалардың синтаксистік ерекшеліктерін қарастыруда өзіндік ерекшеліктері бар екендігі анықталды.

Бесік жырлары – ежелгі халық психологиясының, мәдениетінің, тілдік байлығының куәсі. Көне наным-сенімдерге негізделген фольклор үлгілерін халықтық дүниетанымнан, салт-санадан, әдет-ғұрыптан бөліп алып жеке қарастыру мүмкін емес.

Салт-дәстүрлерге байланысты фольклор жанрының өзіндік синтаксистік ерекшеліктері бар екені байқалады:

- қаратпалардың жиі қолданылуы;

- жай сөйлемдер мен салалас құрмалас сөйлемдердің қолданылуы жиі;

- психологиялық егіздеудің көмегімен ырғақтық және ұяқастық жағынан бірыңғай сөйлемдер құрылады;

- әртүрлі мағыналық реңктерді білдіруде сөйлемнің сұраулы, лепті, бұйрықты түрлеріне ерекше жүк артылады;

- әдемі ұяқасты, үйлесімді ырғақты, қысқа әрі тұжырымды сөйлем әдемі ұяқасты, үйлесімді ырғақты, қысқа әрі тұжырымды дердің жұмсалуы; т.б.

- сыңсуда кездесетін синтаксистік қатынас тәсілінің бір түрі – параллелизм.

Көне-наным сенімге байланысты туған жырлардың құрылымы мен өзара ерекшеліктерін, ара қатынастарын мынадай белгілер арқылы ажыратуға болады:

-сөйлемдері қысқа болып келеді;

-бұйрықты сөйлемдер басым;

-қаратпалар жиі қолданылады;

-синтаксистік қайталамалар жиі кездеседі;

-инверсия стильдік мақсатта қолданылады;

-баяндауыштары көбінесе есім сөздерден болады.

Мақал – мәтелдердің синтаксистік ерекшеліктері олардың сөйлем құрылысы жағынан да байқалады. Бұлардың сөйлем құрылысы қазіргі қазақ тіліндегідей сөйлем түріне бай болғанмен, өздерінің құрылымдық өзгешеліктеріне қарай, яғни прозалық және поэтикалық түрінің жасалуына қарай, жай, құрмалас болып екі топқа бөлінеді.

Синтаксистік негізгі бірлік болып табылатын жай сөйлем мақал, мәтелде де қазіргі әдеби тіліміздегі тәріздес құрамда кездеседі. Мысалы, «Қолы қимылдағанның аузы қимылдар», «Еңбегіне қарай өнбегі», «Жалқау жатып бұйырады», «Еріншекке ошақтың екі бұты айшылық жер», «Еңбегі ештің күні кеш», «Ел іші алтын бесік», «Шапқан озар, жатқан қалар» т.б.

Мақал – мәтелдер сөйлемдер құрылысына өте жақын. Солай бола тұрса да, өздерінің қалыптасқан құрылымы мен ішкі мазмұны болады, олар бір – бірімен тығыз байланысқа түседі. Соның арқасында мақал –мәтелдердің құрамына келген сөздердің орналасу тәртібі өте тұрақты болады.

Мақал – мәтелдер жай сөйлем түрінде, құрмалас сөйлем түрінде де келе береді. Жай сөйлемнің жақты, жақсыз, белгісіз жақты, жалпылама жақты сияқты түрлері мақал – мәтелдерге де қатысты. Толымды, толымсыз, атаулы сөйлемдер де кездеседі. Жай сөйлем хабарлы сөйлем күйінде жиі кездеседі де, ал лепті сөйлем түрі сирек, тіпті аз ұшырайды. Мысалы:

«Бала адамның бауыр еті», «Бал тамған тілден у да тамар», «Батырдың сөзі мың теңгелік», «Бүкірдің белін қабір түзетеді», «Түйменің инесіз күні жоқ», «Дос есебі көңілден», «Өткір пышақ ұялғаннан өтеді», «Арымақ, семірмек көңілден», «Жаман айтпай жақсы жоқ» т.с.с.

Бұйрықты, сұраулы сөйлем түрлері аз да болса, кездесіп отырады: «Жетім өспей ме, көкірегіңді теспей ме?», «Тегін кісі таз бола ма?», «Жыласа кімнің аузы қисаймайды?», «Батыр өлсе аты қалады, үргелек өлсе, артында несі қалады?», «Ажалды өле ме, ауру өле ме?», «Желге ұшқан ебелек, орға түспей тынар ма, Отқа асық көбелек, өліп тынбай шыдар ма?», «Ноқталы басқа бір өлім, Ақыры бір күн келмей ме? Ажалдың соққан дауылы-Өмірдің шамы сөнбей ме?», «Оқ қадалса, денеңнен суырарсың, жүрегіңе кек қадалса, немен суырарсың?» т.б.

Тіл біліміндегі сөйлемдер жүйесінің дамуы мен оның өзекті мәселелерін танып білуде профессор С.Аманжоловтың ғылыми тұжырымдарын, атап айтанда сөйлем теориясының негізгі грамматикалық сипаттары, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің ара жігін анықтау, сөйлем мүшелері түрлерін ажырату критерийлері т.б.еңбектерін зерттеудің маңызы зор [1, 24].

М.Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде «Жай сөйлем бастауышының болу болмауына қарай үшке бөлінеді: жақты, жақсыз, белгісіз жақты және жалпылама жақты» деген пікір айтқан болатын [2, 25].

Жақты сөйлемдер: «Жігітке жар қымбат, намыс пенен ар қымбат», «Жыртық үйді жел табар, өтірік сөзді ел табар», «Мейман риза болғаны, құрметпен үйге қонғаны, кешіктірмей шай берсең, ұмыт болар тоңғаны» т.б.

Белгісіз жақты сөйлемдер: «Жақсы жерге жатсаң, жақсы жақсы түс көрерсің, жаман жерге жатсаң, жаман жаман түс көрерсің», «Не ексең, соны оларсың», «Қонағын сыйлаған «Төрге шық!» дер», «Жер сатып алмай ұрып суын сұра, үй сатып алмай тұрып көршісің сұра», «Отты түрте берсең, өшеді, көршіні түрте берсең, көшеді», «Ғұмырың бір күн болса да, жорға мініп өт», «Өткенге өкінбе» т.б.

Жалпылама жақты сөйлемдер: «Қазанға не салсаң, шөмішіне сол ілінер», «Жеп етің, ішің сорпаң жоқ» т.б.

Құрмалас сөйлем түріндегі мақал-мәтелдердің синтаксисіне тоқталсақ.

Мақал-мәтел синтаксисінде жай сөйлемнен гөрі құрмалас сөйлем көбірек. Оның себебі де жоқ емес, өйткені мақалдарда жақсы іс, жақсы әдет, жағымды мінез – құлық, жиренішті қылықтар жалаң айтылмайды, баса бір жайттармен салғастырыла, теңдестіріле, соған қарама – қарсы айтылады. Соның арқасында оның тыңдаушыға тигізетін әсері, ықпалы мейлінше күшейеді. Мәселен, «Ит тойған жеріне, ер туған жеріне», «Ер бір рет өледі, қорқақ мың рет өледі», «Мешітің алыс болса да, мазарың жақын болсын», «Жұма намаздан үмітің болса, бейсенбіде қимылда», «Аспандағы айдан не пайда, жылынуға қолы жетпесе, Хиуадағы ханнан не пайда, барсаң арызың өтпесе», «Басшысын таппаған ел азады, жолдасың таппаған ер азады».

Құрмаластың компоненттерінде жақсы мен жаман, жағымсыз қылық пен жақсы әдеттер салыстырыла қатар алынады. Жамандықты жақсылықпен қатар қою арқылы аша түседі.

Мысалы: «Тұлпардың оттауы бір болса да, жаны басқа», «Судың басы бұлақ болса да, аяғы құяр теңізге, жақсыдан жаман туса да, тартпай қоймас негізге», «Жаман адам жақсы болмас, қанша қыдыр дарыса да, жақсы адам жаман болмас, қанша тұрып қараса да».

Белгілі бір үлгімен құрмаласатын сөйлемдердің айырым белгілерінің бірі – құрылымдық белгісіне оны құраушы компоненттердің байланысу тәсілдері жатса, семантикалық белгісі ретінде компоненттердің байланысу тәсілдері негізінде берілетін мағыналық түрде алынады. Сондықтан синтаксистік компоненттер арасындағы қатынастан келіп шығатын мағына үйлес болады.

Мақал – мәтел құрамындағы сөздердің орын тәртібі ауысып, инверсия жасауы мақал – мәтел құрамындағы сөздердің орналасу заңдылығын айқындаудағы басты бағыт болып табылады:

- поэзиялық мақал – мәтелдер екі жай сөйлемнен немесе екі жолды өлең құрылысынан тұрады да, олардың әрбіркомпоненті өзара үйлес, ұйқас, ырғақ арқылы келіп отырады;

- прозалық құрылымда келетін мақал–мәтелдер құрамындағы бастауыштың ой екпініне байланысты, орын ауыстыру тәсілдері олардың құрамындағы басқа тұрлаусыз мүшелердің тұрақты орын тәртібін өзгертуіне себепші болады.

Қазақ халқының ертеден келе жатқан ауыз әдебиеті шағын жанрларының бірі — жаңылтпаштар. Жаңылтпаш – қай халық фольклорында болмасын кең таралған жанрлық түр. Қазақ жаңылтпаштарына да зерттеушілер ертеден назар аударып келеді.

А.Байтұрсынов: «Жаңылтпаш деген аты жаңылтудан шыққан. Қатарынан қайта-қайта шапшаң айтқанда, иә тіл келмейтін, иә тіл басқа сөз қылып бұзып кететін сөздердің басын құрап, келістірген

шығарма жаңылтпаш деп аталады» [3], – деп алғаш рет оның ғылыми анықтамасын берген. Жаңылтпаш жеке баланың ермегі емес, ол – көбінесе жұрт жиналған жерлерде балалардың тез де, жаңылыссыз, дыбыстарды анық сөйлеуіне дағдылануына үйрететін өлең-ойын. Оның ойындық сипаты балалардың бір-бірімен жарыса кезекпе-кезек айтысуында жатыр. Ол тіл жаттықтыру мақсатын ғана көздемейді, жаңылтпаштағы сөздер дұрыс айтылмаса, құлаққа мүлде басқаша естіліп, күлкі де туғызады. Мәселен:

Ақ тай ақ па?

Қара тай ақ па?

Бұл жаңылтпашты айтқанда интонацияны дұрыс сақтамай, жылдамдата айтса, Ақ таяқ па? Қара таяқ па? болып мағыналық жағынан мүлде өзгеріп кетеді. Ертеректе, жаңылтпаш балалар ғана емес, ересектердің де ермегі болған. Бірақ ол үлкендер арасында басқашалау қызмет атқарған. Жаңылтпаштың күрделі өлең құрылысына назар аударсақ, оны шығарушылардың ересектер екеніне күмән тумайды. Яғни, ерте заманда пайда болып, үлкендер тілінде өмір сүрген жаңылтпаш келе-келе балалар ортасына көшкен. Бұлай ауысудың өзі де жайдан-жай емес. Жаңылтпаштың тілге ауыр оралатын дыбыстардан құралатыны белгілі. Мысалы:

Есік алдындағы отынның,

Шыртылырағынан ала кел,

Томарлылығынан ала кел,

Түбірлірегiнен ала кел, – сияқты айтуға өте ауыр көп буынды сөздерден құралады. Егер жаңылтпаштар тек тіл жаттықтыру үшін ғана қолданылатын жанрлық түр десек бір жақты кеткен болар едік. Жаңылтпаш бойында сөз ойнатып, өзіне қызықтыра тартатын эмоциялық реңк, қисынды ұйқас бар.

Мысалы:

Шілікті шаптым,

Жілікті астым,

Шілікті жақтым,

Жілікті шақтым, – дегендегі «шаптым, астым, жақтым, шақтым» сияқты толымды ұйқаспен қоса бұл өлеңде сөздерді мағыналық жағынан да ойнату бар, сөзді тез айтуды ғана емес, логикалық қисынды бұзып алмауды да жадында сақтайды. Берілген сөйлемдер бір негізді. Бастауыш арнайы сөзбен берілмеген және сөйлем мазмұны мен құрылымы оны қажет етіп тұрған жоқ. Төрт сөйлемде де бастауыштық мағына баяндауыштағы 1 –жақтық тұлға арқылы берілген. Жіктік жалғауы арқылы келген. Сондықтан бұлар бір негізді сөйлемдер деп есептеледі.

Ал, егер бұны екі негізді сөйлемнің толымсыз түрі ретінде танып, бастауышты қоюға болады деп есептесек, онда сөйлем мағыналық реңкінен айырылып қалар еді, өйткені бастауыштың қосылуы сөйлем семантикасын айқындап, дәлдеп тұрған интонацияны да солғындатып, бәсеңдетер еді. Бұл – сөйлемнің тұлғалық құрылымы мен мағыналық құрылымының сәйкес келмеуінен туындайтын құбылыс. Нақтырақ айтқанда, бұл ерекшелік бір негізді сөйлемдерді екі негізді сөйлемдерден айыратын негізгі өлшем болып табылатыны белгілі.

Жаңылтпаштардың құрылысы әр қилы. Олар жай сөйлемнен де, құрмалас сөйлемнен де болады. Мысалы:

Киген тоны –

Оңды тон,

Өңді тон.

Оңды тон, өңді тон есім сөздерден болған бірыңғай баяндауыштар. Сөйлем екі негізді болып келген. Екі негізді аталатын сөйлем хабар мазмұнының нақты субъектісі мен предикаты арасындағы қатынасқа құрылған сөйлем болып табылады. Дәлірек айтсақ, грамматикалық бастауышы да, баяндауышы да айқын лексикалық сөз арқылы берілген немесе бастауышсыз айтылғанымен, оны сөйлемге енгізгенде мағынасына әсер етпейтіндей сөйлемді екі негізді сөйлем дейміз. Берілген сөйлемде бастауыш та, баяндауыш та бар.

Құрмалас сөйлем ретінде келген жаңылтпаштар:

Жаңбыр жауып келеді қар аралас,

Бір топ қатын келеді шал аралас.

Тауға қайың бітеді тал аралас,

Бір топ сиыр келеді тана аралас.

Баяндауыштары тиянақты(предикаттық қатынастар: *жаңбыр жауып келеді, қатын келеді, қайың бітеді, сиыр келеді*), құрамындағы жай сөйлемдерін дербес айтуға болатын салалас құрмалас сөйлем. Салаластың құрамындағы жай сөйлемдер жалғаулықсыз, ыңғайласа байланысқан.

Айыр атанды жүк қартайтар,

Семіз қойды май қартайтар.

Күйгелек менің атамды

Жас қартайтпас, ой қартайтар.

Жаңылтпаштың алғашқы екі тармағы да салаласа құрмаласса, үшінші және төртінші тармағы жалғаулықсыз сабақтаса байланысқан. *Күйгелек менің атамды Жас қартайтпас* – деген сабақтастың бірінші компоненті қосалқы айқындауыштармен келген күрделенген жай сөйлем болса, *ой қартайтар* – екінші компоненті жай сөйлем.

Сәби былдырлады.

Сылдырмақ сылдырласа,

Сәби былдырлай ма?

Сылдырмақты сындырмай ма?

Бұл жаңылтпашта жай сөйлем де, құрмалас та бар. *Сәби былдырлады* – екі негізді жай сөйлем. *Сылдырмақ сылдырласа, Сәби былдырлай ма?* – жалғаулықсыз байланысқан сабақтас құрмалас сөйлем. *Сылдырмақты сындырмай ма?* – жай сөйлем.

Сөйлемдер айтылу мақсатына, сазына байланысты хабарлы, сұраулы, бұйрықты болып бөлінетіні белгілі.

Бірінші жай сөйлем – хабарлы.

Екінші және үшінші сөйлемдер айтылу мақсатына қарай сұраулы сөйлемдер.

Ай, Тайқарбай, Тайқарбай

Қойыңды мақараға жай Тайқарбай,

Тайқарбай Майқарбайлар толып жатыр,

Ай, Тайқарбай дегенің қай Тайқарбай.

Ай, Тайқарбай, Тайқарбай //Қойыңды мақараға жай Тайқарбай – бұйрықты мәнде, *Тайқарбай Майқарбайлар толып жатыр, Ай, Тайқарбай дегенің қай Тайқарбай* – сұраулы сөйлем.

Жаңылтпаштардың айтылу мақсатына қарай хабарлы және сұраулы сөйлем түрлері жиі кездеседі. Олар жаңылтпаштың құрамында аралас келіп отырады:

Тебіншек ат – шегіншек,

Шегіншек ат – тебіншек.

Қатты қант тәтті қант па,

Тәтті қант қатты қант па,

Қай қант қатты қант,

Қай қант тәтті қант?

Тәтті қант па, тәтті қант па?

Үш кіші ішік піштім,

Бес кіші ішік піштім,

Неше кіші ішік піштім.

Сөйлем мағынасын түрлендіріп, ондағы жеке мүшеге ерекше стильдік қызмет арту үшін, оны басқа сөзбен орнын ауыстырып айтуды инверсия дейміз.

Тіліміздегі сөйлемдерде сөздердің белгілі орын тәртібі болады. Мысалы, қазақ тілінде бастауыш сөйлемнің басында, баяндауыш соңында келеді. Поэзиялық шығармаларда бұл орын тәртібі сақталмайды. Өйткені өлеңнің ұйқасты, ырғақты құрылысын түзу инверсия арқылы жүзеге асады. Жаңылтпаш шағын поэтикалық жанрға жататындықтан онда да барлық поэзиялық туындыларға тән инверсия құбылысының болатындығы даусыз. Инверсиялық құбылыстар прозада да кездесуі мүмкін. Инверсиялық құбылыстардың прозада қолданылуы – оқырманның назарын аудару үшін, сезіміне ерекше әсер беру мақсатында, кейіпкер толғанысын, қуанышы мен сүйінішін әсірелеу, айтылмақ ойды нақтылау үшін қызмет етеді. Кейде проза тіліндегі инверсиялық құбылыс кейіпкер тілінде келіп, оның ауызша сөйлеу ерекшелігін танытып, сол бір сәттегі кейіпкерге әсер еткен экстралингвистикалық жағдаятты да қоса қамти суреттеу үшін қызмет етеді.

Жұмбақтың композициялық құрылымы, әдетте, екі бөлікті болып келеді. Оның қазақ дәстүрінде «жұмбақтың байлауы» және «жұмбақтың шешуі» дейді. Шешімсіз жұмбақ өзінің жанрлық ерекшелігін айқындап, оқырманды ойландырып, толғандырады. Жұмбақтың екі бөлігі бір-бірімен

тығыз байланысты. Кейде бір жұмбақтың екі не одан да көп шешімі болуы мүмкін. Жұмбақтар жай сөйлем түрінде, құрмалас сөйлем түрінде де келе береді. Жай сөйлемнің жақты, жақсыз, белгісіз жақты, жалпылама жақты түрлері жұмбақтарға да тән. Оның үстіне толымды, толымсыз, атаулы сөйлемдер кездеседі. Жай сөйлем түрінде ұшырайтын жұмбақтар негізінде прозалық құрылымда келетін болса, сонымен қатар, олардың жай сөйлем түрлері өздерінің жұмсалыу мақсатына, айтылу сазына қарай бөлінгенде, жұмбақтар хабарлы және сұраулы сөйлем күйінде кездеседі.

Фольклорлық жанр мәтіндеріндегі белгілі бір мазмұн, ой, идея, пікір жеке сөйлеммен беріліп қоймай, көптеген сөйлем топтары арқылы беріледі. Ол сөйлемдер бір-бірімен байланыссыз, қалай болса солай, ретсіз емес, мағыналық жағынан тығыз жымдасып, белгілі бір ойды білдіреді. Күрделі синтаксистік тұтастық құрамына енетін әрбір жеке сөйлем оқшауланып қалмай, мағыналық және синтаксистік жағынан тұтастық құрамындағы өзге сөйлемдермен өзара тығыз байланысқа түседі. Күрделі синтаксистік бірлік жеке сөйлемдермен салыстырғанда ойдың дамуын неғұрлым толық бере алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
2. Балақаев М., Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ғылым, 1987.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

ОӘЖ 82

Сапиянова Д.

филология факультетінің магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Ғылыми жетекшісі: **Тлебалдина Н.Қ.**

педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

ТӨЛЕУ КӨБДІКОВТЫҢ АЙТЫСКЕРЛІК ШЕБЕРЛІГІ

Бұл мақалада Төлеу Көбдіковтың айтыскерлік шеберлігі туралы баяндалған.

Түйін сөздер: дарынды өкіл, қазақ ақыны, айтыскер ақын, ақындық дарын, мақтанышпен жырлау, айтыскерлік шеберлік, мәдени дәреже, ақындық қуат, замана идеологиясы, адамдардың қарым-қатынастары, тартыс формалары.

В данной статье рассказывается об импровизаторском мастерстве Толеуа Кобдикова.

Ключевые слова: талантливый представитель, казахский поэт, поэт импровизатор, поэтический талант, воспевать с гордостью, импровизаторское мастерство, культурный уровень, поэтическая сила, идеология века, взаимоотношение людей, форма состязания.

This article describes the improvisational mastery of Toleuh Kobdikov.

Key words: talented representative, Kazakh poet, poet improvisator, poetic talent, glorify with pride, improvisational skill, cultural level, poetic power, ideology of the century, people's relationship, form of competition.

Қазақ поэзиясының тарихында көптеген өлең-жырдың дарынды өкілдері бар. Сондай дарынды ақындардың бірі, қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында дүниеге келген - Төлеу Көбдіков.

Төлеу Көбдіковтың нағашы жұрты Сарыарқа жеріне даңқы шыққан ақындар әулеті болған екен. Қалың найманнан небір дүлділ шыққан, «сөз қонған» сыбан қызы Қуандық - ақынның анасы. Сондықтан, Төлеуге ақындық нағашы жұртынан қонған, ана сүтімен келген деген түсінік бар.

Заңғар жазушы М.Әуезов орыс жазушысы Павел Кузнецовқа жазған хатында былай деп жазады: «...Жолсапарымыздың соңғы күндерін біз Семейде өткіздік. Онда ақындар айтысы болды. Облыста бұрын неге көрінбегенін кім білсін, Төлеу деген ірі ақын бар екен. Оның тума шежіресі өте қызық. Ата-бабасынан - сонау алтыншы атасынан бері қарай тұқым қуалаған белгілі ақындар. Ал шешесі көпке әйгілі Қуандық — Абаймен айтысқа түскен әрі оның нақсүйері болған кісі. Менің бірінші кітабымда осы жай суреттелген-ді. Сонымен несін айтасың, Төлеу ақсақалды көргенде мен Қуандықпен кездесіп-жүздескендей күйге келдім. Төлеудің басқа қарт ақындардан өзгеше бір қасиеті - өленді жазып та, ауызша да шығаратындығы және өлеңіне көлденнен бір де бір жол енгіздірмейтіндігі...» [2,936].

Төлеу Көбдіков- ақындығымен қатар тағы бір өнердегі қыры — оның айтыскер ақын болғандығын айта кету керек. Оның дәлелі ретінде Мұқашпен айтысы, Уәйіспен айтысы,

Әбдрахманмен айтысы, «Айтжан қызбен айтысы», «Ұлы Мұратпен айтысы», «Қара байталмен айтысы», «Ақылыммен кеңесу» «Бодаумен қағысы», мысал айтыстары бар екендігінде.

Төлеу Көбдіков жас кезінен айтыскерлігімен ерекшеленіп, айтыста көзге түседі.

Төлеу Көбдіковтің алғашқы айтысы інісі Мұқашпен айтысуын айтуға болады. Бұл айтыс 1909 жылы жазылған, хатқа түскен айтыстарының бірі.

Шолтанай деген кісі Мәтім деген баласына Қарқаралы маңындағы бір елден Ыспан детен дәулетті кісінің қызын қалың беріп, әйелдікке әпереді. Келін түскен тойға Төлеу барып келгенде, шешесі Қуандық: «Келін қандай екен, жасау-жабдығы қандай екен?» -деп сұрапты. Сонда Төлеу ақын көрген жайын өлеңмен жазып беріпті. Өлең ел арасына тез тарап кетеді. Кейіннен ары- бері өткен ауыл адамдарына «Сендер бар қызықты біздің қызымыз келін боп барғанда көріпсіңдер. Сән де, салтанат та біздің елде ғой» деп мақтана берген көрінеді. Сонда Төлеудің інісі Мұқаш әлгі ауылына келін боп түскен қызын жасау- жабдығымен қоса жамандап өлең шығарған екен. [2,2006].

Төлеу ақын :

Сырмағы өңкей манат дүриядан,

Шығады тоқсан сауыт бір ұядан.

Жемісін жетпіс түрлі төккенінде,

Дастархан көрінбейді миуадан.

Бір кісі емес, халықтың тілегі үшін,

Бір асыл қолға түсті қиуадан.

Күн шалған талай жерді аралап ем,

Мұндай жан көргенім жоқ дүниеден.

Сурет тұр алтын мүйіз лағыл кошқар,

Су құйған дәрет шәуғім күміс қашқар. Жайнап тұр бір үстелдің үсті сыймай, Жасаған әр

порыммен асыл тастар.

«Қыз туар сепке лайық» деген осы,

Кез болды бір асыл зат дәулетке сай. Гауһардан шам орнына панар жаққан, Ділдадан қызыл алтын шашбау таққан...

Мұқаш:

Әй, Төлеу, сөз еместі сөз қыласың, Ақтарып жоқ нәрсені қоздырасың.

Күмісті болыскей мен алтын қылып, Қоланы, қаңылтырдан жез қыласың. Сырмағы манат дейсің, ылғи тікпе,

Жалаң қабат, жарамай қалған түкке. Жиылған тамашасын көреміз деп,

Ұялып көрсете алмай тығып көпке.

Қайтеді сонша асырып, ұлғайтпасаң, Сөзінді кім тыңдайды тура айтпасаң?

Бір ауыз мақтау сияр дәнеңе жоқ,

Илеген айыл-тұрман көнді айтпасаң. Көрінер әйел жақсы көркіменен, Мақтапсың тақиясын бөркіменен. Шолпысы үш теңгелік күміс еді,

Ауыздың алтындапсың еркіменен. [3,156].

Төлеу ақынның алғашқы қатысқан үлкен айтысы — 1943 жылы Алматыда өткен республикалық ақындар айтысы. Бұл айтыс туралы зерттеуші М.Жармұхамедов: «Басы Жамбыл болып, бір топ халық ақындары сол жолы бізде айтыстың әлі тоқтап, тоқырап қалмағанын ашып, дәлелдеп берді.

Ұлы Отан соғысының ең бір қауіпті жылдары өткен бұл айтыс халық бойындағы ақындық дарын-қуаттың түгел сарқыла қоймағанын паш етті» -деп жазады [4,526].

1943 жылы Қарағанды қаласында да ақындар айтысы ұйымдастырылады. Айтысқа сол кездегі Семей облысынан бір топ ақындар барады. Солардың ішінде Төлеу Көбдіков те болып, Қарағанды мен Семей облыстарының ақындары айтысқанда ақын:

...Себеппен келіп қапсың Семейіме,

Ардақты абырой-атақ мерейіме.

Құртырған жау шалғайыма жабыспаса, Серуен құр, сейіл жаса демейім бе?

Семейді көрген кісі сөкпейтін жер, Көргеннен көрмегенім көп дейтін жер.

Жауға сазай, досына жабдығы мол,

Сөз тауып айтуға тіл жетпейтін жер. Торқадай топырағы шумақталған,

Гүлденіп қар үстінде көктейтін жер.

Түгелдей түр сипатын жеткізе алсам....

Семей жерінің жеткен жетістіктерін мақтанышпен жырлайды.

«Айтыс — халық өмірін бейнелейтін көркем әдебиет саласының бірі. Одан халықтың қуанышы да, қайғысы да, саяси- шаруашылық тұрмысы да, мәдени дәрежесі де, замана идеологиясы да, әдет-ғұрпы да, жалпы әлеуметтік және жеке адамдардың қарым-қатынастары да, заманына лайық өрбіген тартыстың формалары да көрінеді» - дейді Сәбит Мұқанов [5,228б].

Төлеу Көбдіковтың айтыскерлік шеберлігін танытқан айтыстарының бірі 1945 жылы 9 наурызда өткен облыстық ақындар айтысындағы Нұрлыбек Баймұратовпен айтысқан айтысы. Ол айтыста:

Елім бар атам қазақ еркін өскен,

Басынан нелер қилы заман кешкен. Айбынды, арыстандай батыр тауып, Жауларын өрттей жайнап ерегескен. Адамдық, ақындықтың алтын туы,

Қалмайды Абай сөзі бар кеңестен.

Іші алтын, сырты күміс сымбат беріп,

Кілтін ақындықтың Абай шешкен.

Лақылдап, ақтарылып кетуші едім,

Өзім де ала қаптың аузын сөксем.

Қырандай желді күнгі самғайтұғын,

Жазбай тұр құлашымды, әттең, сексен! Айтысты жасым үлкен мен бастаймын,

Әзірше артық-кем деп бет ашпаймын. Нұрлыбек, оған дейін толғана бер,

Айтып кеп ақырында сөз тастайын....

Төлеу Көбдіков айтыс дәстүрін одан әрі жалғастырып, елдің жетістігін, соғыс жылдары тылда еңбек еткен адамдардың да еңбегін жырға қосады.

Айтыс жанрынан көрнекті орын алатын айтыс түрі — жұмбақ айтысы. «Жұмбақ айтысы — айтыстардың ішіндегі қиын түрінің бірі. Мұнда жалғыз ақындық қана емес, жұмбақ айтысы ақындықпен қатар білгірлікті, тез тапқырлықты тілейді» [5,11б].

Жұмбақ айтысы туралы зерттеуші М.Жармұхамедов: «Жұмбақ айтыстары халық поэзиясында алғырлық, тапқырлықты шындап жетілдірудің үлкен мектебі болған. Бұдан халықтың табиғат, өмір, қоғам туралы ой-қиялының дәрежесі мен түсінік, талғамын көргендей боламыз» деген пікір білдіреді [6,44б].

Қазақта айтыскер ақындар көп болғанымен, жұмбақ айтысына түскендер аз екенін айта кету керек. Бұл жұмбақ айтысының күрделі болғанын көрсетеді.

Төлеу мен Әбдрахманның жұмбақ айтысының толық мәтінін 1935 жылы М.Хакімжанова ел арасынан жазып алып, ҚР ҰҒА ОК қолжазба қорына тапсырған екен. [7].

Айтыс жұмбақпен басталып, жұмбақпен аяқталады. Төлеу ақын Әбдрахманның барлық жұмбағын атап-атап шешіп, мүдірместен жауабын беріп отырған.

Төлеу Көбдіковтың жұмбақ айтысына қатысуының өзі, ақындық өнерімен қатар білімді, тапқыр ақын екенінің дәлелі деп білеміз.

Қорыта айтқанда, Төлеу Көбдіков қазақтың айтыс жанрының дамуына өзіндік зор үлес қосты, айтыс өнерінің көшбасшыларының бірі бола білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Әуезов М. Письмо Кузнецову. // Простор, 1961. — № 9. —93 с.
- 2.Көбдіков Т. Жырларым. Алматы: Жазушы. 1975. — 207 б
- 3.Көбдіков Т. Өлендер. - Алматы: ҚМКӘБ. 1955. - 240 б.
- 4.Жармұхамедов М. Айтыс. — Алматы: Ғылым, 1990. - 52 б.
- 5.Мұқанов С. Айтыстар туралы // Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. Айтыс.1 том. - Алматы: Жазушы, 1988. - 288 б.
- 6.Жармұхамедов М. Қазақ поэзиясындағы айтыс жанры: тегі мен дамуы. Фил. ғыл. док. дәр. алу үшін дай-н дисс. жұм. автореф... - Алматы, 2001. - 58 б.
- 7.ҚР ҰҒА ОК ҚҚ. Төлеу мен Әбдрахман айтысы. Қ 253/5. 9-21 б.б. (латын әрпінде).

УДК 18.1

Слямканова М.К.

магистрант, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей

ОЦЕНКА И МОДАЛЬНОСТЬ В ИСТОРИИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Мақалада шетел және орыс тілдерінің тіл біліміндегі аралас-құралас лингвистикалық категория ретінде модальдылық пен бағаға сараптама жасалынады. Модальдылық пен бағаның жеке компоненті, және олардың экспрессивті байланысы қарастырылады.

Түйін сөздер: модальдылық, баға, айқындылық, эмоционалдық.

В статье анализируются оценка и модальность как смежные лингвистические категории в русском и зарубежном языкознании. Рассматривается личностный компонент модальности и оценки и их соотношение с экспрессивностью.

Ключевые слова: модальность, оценка, экспрессивность, эмоциональность.

The article analyzes the assessment and modality as adjacent linguistic categories in Russian and foreign linguistics. The personal component of modality and assessment, their relationship with expressiveness are considered.

Keywords: modality, assessment, expressiveness, emotionality.

Известно, что в начале XX века появляется наука о ценностях – аксиология (греч. *axios* – ценный и *logos* – учение). В философии мир делится на два компонента: бытие (действительность) и ценности, которые не существуют, а находятся вне и над бытием, по ту сторону объекта и субъекта [1, с.128]. Оценка как объективный и субъективный фактор отношения человека к реалиям действительности становится предметом исследования не только философии, но и психологии, социологии и языкознания. Н.Д. Арутюнова называет оценку собственно человеческой категорией. Она задана физической и психической природой человека, его бытием и чувствованием; она задает его мышление и деятельность, его отношение к другим людям и предметам действительности, его восприятие искусства [2, с.5].

Интеграция лингвистики с такими науками как философия, логика, психология привела к восприятию языка как способа бытия сознания. Именно поэтому изучение оценки, его инструментария весьма актуально, так как данная категория позволяет проникнуть в механизм познавательной и практической деятельности человека. Выяснение сущности оценочного компонента в языке чрезвычайно сложно потому, что сложны сами объекты, обозначенные языковыми знаками в оценочной сфере: это объекты, отражающие внутренний мир человека, мир его чувств, переживаний, определенные нормы поведения в обществе.

В современный антропоцентрический контекст лингвистических исследований рассматривается не только категория оценки, но и модальности, поскольку связаны с реализацией человеческого фактора. Кроме этого, оценка и модальность относятся к смежным понятиям, границу между которыми провести весьма сложно.

Категорию модальности подробно анализировал ещё Ш. Балли. Исследователь выделил диктум (лат. *dictum* — слово, выражение) и *модус* (лат. *modus* – способ) как компоненты предложения, которое является, по Балли, простым способом выражения мысли (реакции на действительность, содержащее различные желания, намерения, оценки и пр.) [3, с.44]. Выражением модальности служит модальный глагол, а его субъектом – модальный субъект, которые вместе составляют модус. Учёный различал объективную и субъективную части суждения.

Исследования и нормативные труды (грамматики) прошлого века неоднозначно интерпретировали категорию модальности. Так, В.В. Виноградов придерживался мнения, что «формы и виды выражения категории модальности и модальных оттенков в современном русском языке многообразны по своей лексической природе и по своему синтаксическому существу» [4, с.87]. Принимая во внимание опыт предшественников (А.А. Шахматова, А.А. Потемни, Д.Н. Овсяннико-Куликовского, А.М. Пешковского, И.И. Мещанинова), В.В. Виноградов представил классификацию способов выражения модальности в русском языке, которая до сих пор актуальна.

В.В. Виноградов утверждает, что модальность – обязательная синтаксическая категория предложения, выражающая представляемое автором предложения отношение высказываемого к реальному положению дел в параметрах реального, нереального, предположительного, желательного, возможного. Согласно его концепции, модальность понимается как семантическая категория, выражающая отношение содержания высказывания к внеязыковой действительности с точки зрения говорящего. Всякое выражение мысли, эмоции, побуждения отражают реальность средствами данной языковой системы, а также передают дополнительные синтаксические значения, формирующие категорию модальности [4].

Исследователь О.С. Ахманова постулирует, что модальность относится к категории со значением отношения говорящего к содержанию высказывания и отношению содержания высказывания к действительности (отношение сообщаемого к его реальному осуществлению); выражается различными грамматическими и лексическими средствами (формой наклонения, модальными глаголами) [5, с.237]. Прослеживается семантика модальности (отношение говорящего к содержанию высказывания и содержание высказывания к действительности) и выделяются средства выражения категории модальности.

Во второй половине прошлого века исследователи разграничили два различных типа модальных значений: объективно-модальное значение (относит сообщение к тому или иному плану действительности) и субъективно-модальное значение, т.е. выражение отношения говорящего к тому, что он сообщает: «К широкому кругу субъективно-модальных значений относятся значения усиления (подчеркивания, акцентирования), экспрессивной оценки, уверенности или неуверенности (определенности или неопределенности), принятия или непринятия (согласия или несогласия) и др.» [6, с.611]. Как видим, экспрессивная оценка – один из видов субъективно-модального значения.

Более того, модальность рассматривается как многозначное понятие, которое выражается многообразными средствами языка: им называются разные явления, объединяющиеся тем признаком, что все они так или иначе – грамматически, лексически, интонационно – выражают отношение говорящего к сообщаемому или сообщаемого к действительности [7, с.214]. Н.Ю. Шведова выделяет из всех многообразных групп субъективно-модальных значений оппозицию наиболее общих: оценочно-характеризующих и собственно-оценочных. Таким образом, оценка рассматривается как компонент субъективной модальности.

Объективная выражает отношение сообщаемого к действительности в плане реальности, связана с категорией времени и дифференцирована по признаку временной определенности – неопределенности. Значение времени и реальности/ирреальности слиты воедино; комплекс этих значений называется объективно-модальными значениями. Объективные отношения, наблюдаемые в данной ситуации (необходимые, действительные, возможные), выражаются объективной модальностью [8, с.39]. К способам выражения объективной модальности относится категория наклонения глагола, так, реальная модальность выражается изъявительным наклонением глагола, тогда как нереальная модальность выражается сослагательным наклонением глагола, а также, по мнению большинства учёных, повелительным наклонением глагола.

Субъективная модальность – это отношение говорящего к сообщаемому. Семантический объем субъективной модальности значительно шире объема объективной модальности. Смысловую основу субъективной модальности образует понятие оценки в широком смысле слова, включая не только логическую (интеллектуальную, рациональную) квалификацию сообщаемого, но и разные виды эмоциональной (иррациональной) реакции.

Исследователь И.Р. Гальперин констатирует, что отношение говорящего (пишущего) к действительности, постулируемое как основной признак модальности, в той или иной мере характерно для всякого высказывания. Поскольку отношение говорящего (пишущего) к действительности может быть выражено различными средствами (формально грамматическими, лексическими, фразеологическими, синтаксическими, интонационными, композиционными, стилистическими), модальность оказывается категорией, присущей языку в действии, т.е. речи, и поэтому является самой сущностью коммуникативного процесса [9, с.113]. Иными словами, модальность – неотъемлемый компонент речи, а оценка является существенным признаком модальности [9, с.114].

По И.Р. Гальперину, введение субъективно-модального значения в общую категорию модальности представляется важным этапом в расширении рамок грамматического анализа предложения и служит мостиком, переброшенным от предложения к высказыванию и к тексту [9, с.115].

Н.Ю. Шведова, Г.В. Колшанский, Е.М. Вольф, Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина и др. рассматривают категорию модальности более широко. Непосредственно в общении условно выделяется сущность сообщаемого и характер сообщения, который и отражает модальность (модус) – то, как адресант относится к адресату, к содержанию сообщаемого, к способу сообщения и к ситуации общения (В.И. Карасик).

Обобщая позиции исследователей, сформулируем некоторые положения: модальность реализуется в речи; субъективная модальность – это отношение говорящего к сообщаемому; семантический объем субъективной модальности значительно шире объема объективной модальности; оценка – существенный признак модальности.

В рамках аксиологической модальности оценку рассматривает и Е.М. Вольф [10]. Оценка охватывает весьма широкий диапазон языковых явлений, поскольку в неё входят многие значения, которые отражают отношение говорящего к высказываемому по определённым признакам (*нравиться/не нравится, ценить/не ценить, одобрять/не одобрять, красиво/не красиво, важно/ не важно* и т.д.).

При рассмотрении исследователями оценки с лингвистических позиций акцент смещается в сторону понимания оценки как закреплённой в семантике слова положительной или отрицательной квалификации предмета, объекта действительности по признаку «хорошо/плохо» со стороны говорящего субъекта.

Казахстанский исследователь З.К. Темиргазина анализирует оценку относительно понятия ценности. Ценность – значение объекта для субъекта – благо, добро, красота и др., а оценка – эмоционально-интеллектуальное выявление этого значения субъектом – переживание блага, приговор совести, суждение вкуса и др. [11]. Позиции исследователей сходны в том, что оценка связана с выражением положительного или отрицательного отношения говорящего субъекта, которое закреплено, т.е. зафиксировано в языковых средствах. Таким образом, оценочность представлена в языковых единицах и является, поэтому фактом языка, сфера функционирования которого является речь.

В современном языкознании оценка рассматривается в контексте сознания – личностного и языкового. В контексте личностного сознания оценка исследуется в психолингвистике, а в контексте языкового сознания оценка – фактор, структурирующий его ядро (Н.В. Уфимцева, О.А. Голубкова) и формирующий «ценностную картину мира» (Ю.Н. Караулов). Однако наряду с понятием оценки существуют и другие смежные понятия, к числу которых относятся экспрессивность и эмоциональность.

Современные исследователи определяют оценку как вербализованный (отраженный, зарегистрированный в речевом акте) результат квалифицирующей деятельности сознания или деятельность сенсорной (чувственной, эмотивной) сферы человеческой психики. Кроме того, это интеллектуально-психический акт, выявляющий положительную (отрицательную) характеристику предмета, обусловленную признанием или непризнанием ценности.

Сложность исследования семантической структуры и прагматического варьирования предмета обусловлена также трудностью разграничения оценочного и эмоционального в значении слова. Оценочность в лингвистике определяют как заложенную в слове положительную или отрицательную характеристику человека, предмета, явления. Эмоциональность как отраженное и закреплённое в семантике слова отношение, чувство адресанта (говорящего) к объекту речи. На современном этапе развития языкознания эмоциональность рассматривается как один из источников развития языка и неотъемлемый компонент речемыслительной деятельности человека.

Однозначного решения проблемы соотношения эмоциональности и оценочности в структуре оценочного слова, как известно, не существует. В.Н. Телия, И.А. Стернин разграничивают оценку и эмоциональность. Взаимосвязь оценки и эмоции объясняется тем, что оценка сопровождается появлением определенных чувств (грусти и радости, печали и ликования, скорби и торжества, гордости и гнева и т. п.). Следовательно, проявление эмоций также в той или иной степени вызывает оценку. И если на лексическом уровне оценочность не предопределяет эмоциональность, то при непосредственном коммуникативном акте (в прямом обращении) оценка сопровождается эмоциями.

Как известно, эмоциональные оценки преобладают в сфере межличностных отношений. Формирование оценочных высказываний складывается под влиянием нескольких факторов:

- 1) жизненной позиции субъекта оценки;
- 2) ценностной установки;
- 3) его психологического состояния и др.

Эмоциональное воздействие на слушающего является обязательным компонентом речевого акта: адресат воспринимает сообщение и сопоставляет его с имеющимися у него представлениями о мире; он или принимает новую информацию и меняет свои представления, или отвергает эту информацию. И при этом на него оказывается определённое эмоциональное воздействие.

Английские грамматик «вообще избегают давать определение этой категории, очевидно, рассматривая ее как данность, и ограничиваются лишь указанием форм, в которых заложена модальность (Джон Лайонз, Рэндольф Кверк)» [9]. Категория модальности отождествляется с категорией наклонения глагола (Э. Хэмп). Определяя модальность научного текста как отношение автора к содержанию высказывания, Дж. Лайонз расширяет понятие «отношение», заменяя его понятием «субъективизм» [12]. Субъективизм понимается как вовлечение автором собственного «Я» в научный текст (его желаний, сомнений, убеждений и т.д.). Таким образом, субъект и есть источник модальности.

Д. Лайонз по характеру модальности выделяет два класса предложений: повелительные (выражают приказ или предписание); вопросительные (выражают дополнительные модальные признаки, на те или иные ожидания говорящего).

Д. Лайонз также находит в различных языках разнообразные способы грамматического выражения отношения говорящего к содержанию высказывания. Выделяются три шкалы модальности: шкала «желания и намерения»; шкала «необходимости и обязательности»; шкала «уверенности и возможности». Лингвист также подчеркивает, что наблюдается определенная смысловая близость между повелительными предложениями и модальными «желания» и «необходимости», с одной стороны, и между вопросительными предложениями и модальностью по признаку «возможности», с другой стороны: *Will you come here* может быть равнозначно *Come here, will you?* или *Come here!*

Английские грамматики описывают модальные глаголы *can, could, shall, should, will, would, may might, ought to, must*, маргинальные модальные глаголы *need, dare, used to*, модальные фразы *had better, had best, would rather, would sooner*. Модальность не рассматривается как языковая категория и имеет весьма узкое толкование.

Таким образом, модальность – неотъемлемый компонент речи, а оценка является существенным признаком модальности. Проявление эмоций (говорящего) также в определённой степени вызывает оценку. Если на лексическом уровне оценочность не предопределяет эмоциональность, то в общении оценка сопровождается эмоциями.

Список использованной литературы

1. Ивин А.А. Логика. – М., 2002. – С.128-137.
2. Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1982. – С.5-23.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.
4. Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 559с.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – С.237.
6. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767с.
7. Русская грамматика. Т.1. – М.: Наука, 1982. – 783с.
8. Панфилов В.З. Категория модальности и её роль в конструировании структуры предложения и суждения // Вопросы языкознания. – 1977. – №4. – С.36-48.
9. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: КомКнига, 2006. – 144 с.
10. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 280с.
11. Темиргазина З.К. Субъект оценки // Поиск. Серия гуманитарных наук. 1998. – №4. – С.27-32.
12. Lyons J. Semantics. Cambridge University Press, 1977.

ОӘЖ 81'373; 001.4

Слямова Айжан

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің магистранты, Семей қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ КОГНИТИВТІ ТҮРҒЫДА ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада қазақ тіліндегі ономастикалық атаулардың когнитивтік қызметінің зерттелуі жан жақты қарастырылған. Қазақ ономастикасының негізін қалаушылар Т.Жанұзақов, Ә.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаев, Ғ.Қоңқаибаев, В.Н.Попова, Е. Керімбаев т.б. ғылыми еңбектерінде қазақ жалқы есімдеріне кешенді түрде тілдік зерттеулер жасалған. Мақалада қазақ ономастикасының антропоэзектік парадигмада зерттелуі Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, М.Копыленко, Ғ.Смағұлова, Б.Тілеубердиев, Рысберген сияқты қазақ зерттеушілерінің еңбектерімен байланыстырылады.

Түйін сөздер: ономастика, когнитивті лингвистика, антропоэзекті парадигма, тіл, таным, антропоним, оним, топоним.

В статье подробно рассматривается когнитивная функция ономастических имен на казахском языке. Основатели казахской ономастики Т.Жанұзақов, А. Абдрахманов, Е. Койшыбаев, Ғ. Конқаибаев, В. Н. Попова, Е. Керимбаева и других. В своих научных работах было проведено комплексное исследование ономастических единиц языка. В статье рассматривается казахская ономастика по антропоцентрической парадигме А. Кайдара, Э.Жанпейсова, Дж. Манкеева, М. Копыленко, Ғ. Смағұловой, Тлеубердиев, Рысберген и другие.

Ключевые слова: ономастика, когнитивная лингвистика, антропоцентрическая парадигма, язык, познание, антропонимы, онимы, топонимы.

The article considers in detail the cognitive function of onomastic names in the Kazakh language. The founders of Kazakh onomastics T.Zhanuzakov, A. Abdrakhmanov, E. Koishibaev, G. Konkashbaev, V.N. Popova, E. Kerimbaeva and others. In his scientific works, a comprehensive study of onomastic language units was carried out. Kazakh isomastics is considered in the article on the anthropocentric paradigm of A. Kaidar, E. Zhanpeisov, J. Mankeev, M. Kopylenko, G. Smagulova. Tleuberdiev, Rysbergen and others.

Keywords: *onomatique, cognitive linguistics, anthropocentric paradigm, language, sentiment, anthroponyms, onimy, toponymy.*

Қазіргі тіл білімінде осы бағыттағы зерттеулер кешенді сипатта антропоцентристік бағытта және когнитивтік лингвистиканың «ғаламның тілдік бейнесі» теориясының негізінде жүргізілуде. Өйткені тілді зерттеудің когнитивтік жүйесі «дүниені тіл әлемінде тану» қағидасына сай бағытта жүргізілуі - тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі.

Тіл мен таным процестерінің ара қатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Когнитивтік деген сөз «білім» деген ағылшын сөзінен алынған. Психикалық процестердің өтуін басқаратын білімдер жүйесінің құрылымы когнитивтік құрылым делінеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатысы адам баласының өмірінде құндылықтар қаншалықты роль атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен танымның арақатысын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі. Аталған құрылымды жіктеп, бөлшектеп ұсыну өте қиын.

Когнитивтік лингвистиканы танымдық тіл білімі немесе немесе тілдің танымдық сипатын зерттеуші антропоцентристік бағыттағы тіл білімінің үлкен бір саласы деуге болады. Танымдық тіл білімінің негізгі зерттеу нысандары – таным мен ақыл, ой мен сана, тіл мен таным, тіл мен ой.

Когнитивтік ғылым ақпараттарды өңдеу мен мағлұматтар жайлы түсініктер жүйесін және ойлау процесін басқарудың жалпы принциптерін айқындайды. Адамның физиологиялық, психологиялық, психофизиологиялық ерекшеліктерін ғана есепке алмай, оны қоршаған дүние жайлы мағлұматтарды жүйелеу, сарапқа салу қажеттілігі туады. Когнитивтік лингвистикалық зерттеулерде түрлі ұлттарда дүниенің тілдік бейнесі түрліше қалыптасқаны айқындалып отыр.

Когнитивтік лингвистика саласындағы негізгі бағыт тіл мен адам санасын, тіл мен танымды біртұтас жүйеде қарастыру. Айнала қоршаған ортаның адам санасында бейнеленіп, тілде көрініс табуы, тілдің танымдық сипаты когнитивтік лингвистикада тереңнен қарастырылады.

Қазіргі лингвистикалық теорияның маңызды ерекшелігі-когнитивтік лингвистикада ойлау, тіл және танымның біртұтас бүтін, біртұтас когнитивтік тілдік кешен болып айқын көрінуінде. Біртұтас когнитивтік тілдік кешен ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басындағы лингвистикада тілді түсіну аумағын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Бастапқыда танымдық процестерді қазіргі заманның есептеуіш техника негізінде белгілі бір құрылымдар ретінде түсіндіру орын алады. Алайда бұндай пікірге қарсы пікірлер де аз емес: «Когнитивтік ғылым адам танымының құрылымын қазіргі заманғы есептеуіш техника көмегімен үлгілеу жолдары арқылы зерттеу әрине өзекті, ең бастысы-іс жүзінде қолданбалы. Дей тұрғанмен, адамның танымдық құрылымдарын механикалық құрылымдарға пара-пар етуге болмайды. Бұл адамның ойлау қабілетін немесе когнициясын зерттеу ақпаратты символдық өңдеудің бағдарламасын зерттеумен бірдей дегенге әкелер еді. Онда адамның ми қыртысын нерв жүйелерінің өзара қарым-қатынасы ретінде де, оның ментальды жағдайын танымдық ғылым аясында зерттеудің ешқандай да қажеті болмас еді.

Адамзат өзін қоршаған әлемді, оның болмысы мен оған тән ақиқат дүниені, сапасы мен салдары туралы ақпаратты таным арқылы, танымның түрлі деңгейі арқылы бағалайды. Адам санасында таным деңгейі әртүрлі болуы мүмкін, дегенмен, тілдік қоғамдастық мүшелерінің белгілі бір нысан жайындағы таным деңгейінде сәл айырмашылық болғанымен, жалпы уәжділік формасы мен оны ұқсату деңгейі бір-бірімен үндесіп жататыны заңдылық. Оған себеп, кез келген құбылысқа қатысты тілдік, тілдік емес ақпараттар тілдік ұжым үшін ортақ болып келеді. Өйткені ол туралы ақпарат қоғамдастық мүшелеріне кезең-кезеңмен, сатылы түрде ортақ беріледі. Ал бұл этностың, оны құраушы жеке индивидтің таным деңгейіне ғана емес, генетикалық табиғатына, сол тілді тұтынушы тілдік ұжымның психологиясына, әлеуметтік жағдайына, мәдени-шаруашылық болмысы мен әдет-ғұрыптарына, тіпті сол ортаның аймақтық ерекшеліктеріне тікелей қатысты болуы мүмкін. Бұл ретте антропоөзектік бағыттағы когнитивтік зерттеулердің ерекше мәні зор

Антропоөзектік парадигма өз шеңберінде этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, лингвопсихология тәрізді жаңа бағыттарға жол ашты. Бұл аспектінің негізгі нысанында адамзаттың ойлауы мен қабылдауы, қоршаған орта жайында дүниетанымы, ойлау арқылы алған ақпаратты тіл арқылы жеткізуі бір динамиканың аясында жүріп жатады. Сондықтан болар, соңғы

кезеңде зерттеушілердің назары, әсіресе, тілші ғалымдарда әлемдік лингвистикада осы бағытты жедел зерттеу нысанына айналдырды. Расында да, қоғам дамуы мен заман талабы тілге де өзгерістерін әкелді. Соңғы уақытта ғылым дамуындағы сан-салалы парадигмалық құрылымды антропоэлекттік парадигма ығыстыра бастағанын мойындауға тура келеді. Бұдан дәстүрлі тіл біліміндегі құнды зерттеулер, дереккөздері жоққа шығарылады екен деген теріс ұғым тумаса керек. Бүгінгі жағдайда тіл тарихы сахнасындағы екі тілдік парадигма бірін-бірі толықтыратын, игіліктерді сақтап жалғастыруға мүмкіндік беретін бір-бірінің үрдісті желісі ретінде сипат алып, қабылдануы қажет.

Әлемдік деңгейдегі ғалымдармен қатар, қазақ тіл біліміндегі осы бағытты кеңінен қарастырып жүрген ғалымдар айтқандай, антропоэлекттік бағыттың негізі Батыстан бастау алады. Яғни этнолингвистикалық бағыттардың негіздері Европа мен Америка тіл білімінде жасалған деуге болады.

Когнитивтік ғылымның негізгі ерекшеліктеріне, зерттеу нысанына, бағыттары мен ұғымдарына алғаш рет көңіл бөлген шетелдік ғалымдар болатын. Дж. Миллер когнитивтік ғылымды «XX ғасырдың 50 жылдарында дүниеге келген ақпараттар теориясының симпозиумы» деп бағалаған. Осы тұста Т. Ван Дейк, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Дж Хэйман т.б. зерттеушілердің когнитология саласына арналған зерттеу еңбектері жарық көре бастады. XX ғасырдың ортасында когнитивтік лингвистика қазіргі антропоэлекттік парадигмадағы базалық ілім деңгейінде қарастырылады. Жалпы адам танымна деген қызығушылық ерте кезден-ақ ежелгі гректерден басталып, бұл үрдістің негізгі ерекшелігі – тіл туралы жаңаша зерттеулерде танымдық тұрғыдан келуінде. Жүйелі құрылымдық зерттеулер мен антропоэлекттік ізденістердің ұштасуы тілді белгілі бір ұлттың рухани-мәдени коды ретінде қарастырып, ұлт пен рухты – тілді тұтас тануды мұрат ететін Германияда В.Гумбольдт теориясы мен кейін Лео Вайсгербердің ұғымның (концепт) креативтілігі теорияларында көрініс берсе, Швейцариядағы құрылымдық жүйе өкілі Ф.де Соссюр теориясының тіл мен сөйлеу арақатынасы туралы терең пайымдауларынан да табылады. Ф.де Соссюр тіл тарихы мен ұлт тарихы байланысын байқап, бұл екеуінің сабақтастығы тілде бейнеленетінін, ал тіл ұлтты қалыптастыратынын көрсетіп, тілдің әлеуметтік, психологиялық табиғатын дұрыс таныған [1,27 б.]. Сондықтан болар, жаңа ғылыми парадигмаға сай тілді зерттеуде негізгі назар тілдік тұлғаға аударылады, сонымен байланысты тілді зерттеудің жаңа мақсаттары, маңызды ұғымдар мен тәсілдер, метатілдік теориялық негіздер қалыптаса бастады. Мұндай когнитивтік лингвистикалық зерттеулер Америкада – Хомский Н., Джонсон М., Лакофф Дж., Лангакер Р. және Ресейде – Апресян Ю.Д., Кубрякова Е.М., Караулов Ю.Н. т.б. еңбектерінен көрініс тапқан.

Когнитивтік лингвистика психология, философия, логика, мәдениеттану, нейрофизиология, антропология секілді пәндермен теориялық тұрғыдан тығыз байланысты екендігін ескерсек, әр саладағы зерттеу барысында айқындалған антропоэлекттік парадигманың теориялық принциптері мен ізденістерінің әрқайсысының лингвистикадағы когнитивтік бағыттың дамуы үшін айтарлықтай мәні зор.

Алғашқы когнитивтік зерттеулер этнолингвистикалық және лингвистикалық типологияны шендестіру деңгейінде сипат алды. Бұл туралы қазақ тіл біліміндегі этнолингвистика саласының негізін салушы ғалым Ә.Қайдар: «...кейінгі кезде (АҚШ-та) қалыптаса бастаған тағы бір көзқараста этносты «Адам» деген ұғыммен алмастыру арқылы этнолингвистиканың баламасы ретінде «антропология» (адам туралы ғылым) терминін қолдану үрдісі байқалып отыр», –деп көрсетеді [2,9 б.]. Әр түрлі деңгейде антропоэлекттік парадигма элементтерін қамти дамыған зерттеулердің бір-бірімен сабақтасуы тіл біліміндегі барлық салаларға, оның ішінде ономастика саласының ғылыми-теориялық, танымдық жүйесінің айқындалуына, жан-жақты зерттелуіне де ықпал етті.

Когнитивтік лингвистика саласында зерттеу жасап жүрген ресейлік Н.Н.Рябцева, Ю.А.Апресян, Н.Д.Арутюнова, А.Г.Шмелев, Г.В.Булыгина, В.Левонтина т.б. тілші ғалымдар қазіргі таңда когнитивтік ғылымның негізгі ерекшеліктері мен оның басқа салалардан айырым белгілерін, адамзаттың санасындағы когнитивтік таным мәселесі мен оған қатысты анықтамалар мен теориялық пайымдауларын ұсынып келеді.

Жалпы, қазақ тіл білімінде кейінгі он жылдықта ғана осы бағытта ізденістер жасалуда. Бұған дейін арнайы термин ретінде қолданылмаса да когнитивтік бағыттың зерттеу нысанына қатысты пайымдаулар бұрын да қазақ тіл біліміндегі ғылыми еңбектерден көрініс тапқан. Қ.Жұбановтың: «Әр сөз өз алдына жеке ұғым (представление). Мысалы «бор» дегеннің не екенін білмек болсақ, оның неше түрлі қасиеттерін біліп үйренеміз. Осы үйренуіміздің жинағы «ұғым» представление болады», – деген [3,64 б.] ойларында тілдің әлеуметтік жағдайға тәуелділігі, адамның сөйлеп тұрған уақыттағы

психологиялық күйіне тікелей қатысы ескерілуі қажеттігін меңзейтіні оны Бодуэн де Куртэненің тілдің индивидтің санасында, психикасында, жанында өмір сүретіндігін айтқан идеяларымен сәйкес келеді.

Когнитивтік лингвистиканың ең басты категорияларының бірі – «ғаламның тілдік бейнесі» немесе «дүниенің тілдік бейнесі». Г.В.Колшанскийдің пікірінше, «ғаламның тілдік бейнесі» жөнінде жеке әңгіме етуге болмайды, себебі бұл ұғым «тілдік санамен» тікелей байланысты [4,25 б.].

Қазіргі таңда отандық лингвистикада этнолингвистикалық зерттеулердің үлесі ерекше. Бұл негізде жемісті еңбек еткен қазақ ғалымдары Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, М.Копыленко, Г.Смағұлова т.б. еңбектері тек этнолингвистика үшін емес, когнитивтік зерттеулер үшін де құнды мазмұнға ие. Ал соңғы уақыттағы таза когнитивтік бағыттағы ізденістер жалпы алғанда нәтижесіз емес. Мысалы, Г.Г.Гиздатовтың «Сөйлеу қызметіндегі когнитивтік модельдер: типологиясы мен динамикасы» атты ғылыми зерттеу еңбегінде білімді жинақтаудың интервалды тәсілдерінің типологиясы мен динамикасы қарастырылған.

Когнитивтік лингвистика антропоэзектік парадигманы, яғни адам және адам танымын құрастырушы тілді бір-бірі арқылы зерттеуді мұрат ете отырып, тіл біліміндегі этнолингвистика, психолінгвистика, социолінгвистика, нейролингвистика және лингвомәдениеттану, философия, математика, кибернетика т.б. пәндерімен тығыз байланысты. Бұл пәндермен когнитивтік лингвистика кейбір зерттеу әдістері мен ортақ зерттеу объектісі – тілдің қызметі деңгейінде тоғысады. Антропоэзектік бағыт алғашқыда лексикография, оқу әдебиеті негізінде тар көлемде қолданылғанмен, кейін, әсіресе, семантика саласында ауқымын кеңейткен.

Қазақ ономастикасының негізін қалаушылар Т.Жанұзақов, Ә.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаев, Ғ.Қоңқашбаев, В.Н.Попова, Е. Керімбаев т.б. ғылыми еңбектерінде қазақ жалқы есімдеріне кешенді түрде тілдік зерттеулер жасалған.

Қазақ тіл біліміндегі ономастика саласына қатысты антропоэзектік парадигмадағы зерттеулердің қатарында Б.Тілеубердиевтің еңбегін ерекше атауға болады. Бұл еңбекті қазақ ономастикасын лингвокогнитивтік бағытта қарастырған тіл біліміндегі көлемді зерттеулердің бірі ретінде бағалауға болады. Ғалым өз еңбегінде: «Антропоэзектік парадигма тілді санамен байланысты қарастырады: тілдік таным процестеріне, тілдік тұлғаға, яғни тілді адам арқылы анықтауға осы бағыт басты назар аударады», - дей келіп, «Қазақ ономастикасының жеке тілдік аспектілерін зерттеуде онимнің тілдік мағынасы, антропонимдер мен топонимдердің лексика-семантикалық топтары, номинациялау принциптері, онимдердің этимологиясы, өзге тілдерден енген қабаттар т.б. қазақ жалқы есімдері жүйелі дәстүрлі тұрғыда зерттелсе, енді қазақ онимдерін антропоэзектік тұрғыда қарастыру негізінде лингвомәдениеттану, этнолингвистика, семиотика және когнитивтік лингвистика тұрғысынан зерттеу нәтижелі болмақ [5,16 б.] – деген құнды пікір айтады.

Ал ғалым Қ.Қ.Рысберген өз зерттеуінде: «Қазақ тіл біліміндегі соңғы жылдары қарқынды дамып келе жатқан жаңа антропоэзектік парадигманың тиімділігі – тілдік материалды адам менталдығымен ұштастыра терең зерттеуге мол мүмкіндік беретіндігінде. Осы тұрғыдан алғанда ономастикалық, топонимдік бірліктерді когнитивтік құрылымдар ретінде қазақ халқының, жеке тілдік тұлғаның ғаламның тілдік бейнесінен күрделі өзіндік орын алады. Оның фрагменті ретінде жалқы есімдер дәстүрлі ұлттық мәдениеттің вербалды кодының құрамдас бөлігі болып табылатын жеке ономастикалық код құрайды» [6,297 б.] – деген тұжырым жасайды.

Жалпы алғанда қазақ тіл біліміндегі когнитивтік зерттеулер қатарының толысып келе жатқаны байқалады. Егер ғаламның тілдік бейнесі түрлі деңгейдегі тілдік бірліктерде оның ұлттық бейнесін көрсетсе, онда ономастикалық деңгейдегі жалқы есімдер ғаламның ұлттық, тілдік бейнесінің фрагменті болып табылады да, ғаламның ономастикалық ұлттық бейнесін құрай алады деп қисынды түрде айтуға болады. Тілдік санада халықтың ділі сайрап тұрады, одан халық ділінің ішкі мазмұны мен қасиетін танимыз. Ұлт пен тіл біртұтас дейтін болсақ, ұлттың ұлттығын айқындайтын діл мен тіл біртұтас деп айтуымызға әбден болады, себебі олар танымының менталды және вербалды көріністері. Осыған орай, академик Ә.Қайдар: «Егер кез келген тілдің ономастикалық жүйесін сол тілдің құрамдас бөлігі ретінде қарайтын болсақ, онда ономастика да тіл сияқты халықтың сан қырлы өмірінің, болмысының айнасы ретінде өзінің жинақтаушы, сақтаушы кумулятивті қызметін атқарады деп айтуымызға болады. Кез келген халықтың ономастиканы – жалқы есімдер бірлестігінде бейнеленген әлемдік үлгі, халықтың өткен өмірінің әдемі және қайталанбас суреті», – [2,104 б.] дейді.

Егер тілдік бірліктер арқылы ғаламның тілдік бейнесі мен ғаламның ұлттық бейнесі айқындалса, онда ономастикалық атаулар ғаламның ұлттық, тілдік бейнесінің фрагменті болып табылады да, ғаламның ономастикалық ұлттық бейнесін құрай алады деген қағидаға ерекше назар

аударуға болады. Оған тағы бір себеп ретінде, белгілі лингвист В.А.Маслованың: «Когнитивтік лингвистика лингвистикалық зерттеулердің шеңберін маңызды түрде күшейте түсетін қазіргі антропоэлекттік парадигмалар шегіндегі когнитивизм негізінде туындайды» [7,9 б.] – деген пікірін қосуға болады.

Осы уақытқа дейін жүргізілген түрлі деңгейдегі когнитивтік зерттеулерді қарастырғанда, жоғарыда көрсетілгендей, олардың барлығына ортақ мәселе тілдік антропоэлекттік, дәлірек айтқанда, тілді тұтынушының рухани болмысы мен өмірлік тәжірибесі, шаруашылық мәдениеті концептуалды түрде ғаламның тілдік бейнесі ретінде көрініс табуы екендігі анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ф. Де.Соссюр. Курс общей лингвистики // В кн.: Ф.Де Соссюр труды по языкознанию. –М., 1977.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. –Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 450 б.
4. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. –М.: Наука, 1990. –245 с.
5. Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. –Алматы: Арыс, 2006. –277 б.
6. Рысбергген Қ.Қ. Концептуалды зерттеудің мегааспектологиясы жөнінде // «Қазақ тілінің лексикология, лексикография, фольклортану мен көркем аударма мәселелері: қалыптасуы, дамуы мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2007. – 320б.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск: Тетра Системе, 2004. –255с.

ОӘЖ 82.1512122

Тәжмұхаметова Айсәуле Аманғалиқызы

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, гуманитарлық факультетінің II курс магистранты, Семей қ.

Ғылыми жетекшісі: **Доскеева Ш.А.**

филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

МҰЗАФАР ӘЛІМБАЕВ ПОЭЗИЯСЫ

Мақала Қазақстанның халық жазушысы, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Ы.Алтынсарин медалінің иегері, көрнекті ақын, көп қырлы талант иесі Мұзафар Әлімбаевтың поэзиясына арналды. Сонымен бірге, мақалада ақын шығармаларынан көрінетін лирикалық қаһарман бейнесі, ақын өлеңдеріндегі көркемдік ерекшеліктер мен ақын стилі қарастырылды.

Түйін сөздер: халық жазушысы, қазақ ақыны, поэзия, лирикалық кейіпкер, өлең құрылысы, ақындық жауапкершілік.

Эта статья посвящается народному писателю Казахстана лауреату государственных премии имени Ы.Алтынсарина, народному представителю, талантливому, Музафар Алимбаеву. В этой статье рассматривается художественное описание стихотворений его стиль, а также лирический герой.

Ключевые слова: народный писатель талантливый представитель, казахский поэт, поэзия, лирический герой, теория стихосложение, поэтический ответственность.

This article dedicated the national writer of Kazakhstan, winner of the state prize of the owner of Altynsarin medal, national representative, talented writer Muzafer Alimbaev. This article considered artistic description style of poems and lyrical hero.

Keywords: national writer, talented representative, Kazakh poet, poetry, lyrical hero, construction of poem, poetic responsibility.

Мұзафар Әлімбаев әдебиеттің қырлы да сырлы соқпақтарынан өзіндік жол тартып, жұрттының жүрегіне бойлаған, өлең қамын ерте ойлаған, қаламы қолынан бір сәт түспеген, шығармашылық қыруар еңбегін халқының рухани дамуына бағыштаған, қазіргі қазақ балалар әдебиетінің классигі және оның зерттеушісі, өлең-баталарды қайта жаңғыртушы және дамытушы тұңғыш ақын. Елін шексіз сүйетін біртуар дарынды ақын 1996 жылы шыққан «Көңіл күнделігі» атты кітабындағы Мұзағанның өз сөзімен айтқанда: «Жақсылық пен ізгілік, ерлік пен елдік дәстүрі ешқашан үзілмесе екен. Осы дәстүр аға ұрпақтан бала ұрпаққа мирас болып жалғаса, жарқырай берсе екен. Ол үшін аға ұрпақ бала ұрпақ алдында маңдайға ұстап, мақтан тұтар марғасқалардың өшпес өнегесін, өлмес ерлігін дәріштеп, сонымен қабат өздері кешкен опығын да, тіпті қателігінде жасырмай, бүгіп қалмай, әрдайым баяндап отырса екен. Шынайы қаламгер өз творчествосында осындай мұратты көздесе керек!» бұл халық ақыны, ар-иманын кіршіксіз сақтай білген, ел ұлы Мұзафар Әлімбаевтың халқына, шығармашылық иелеріне берген ақ батасы.

Лирикалық кейіпкер болмысы ақынның адамгершілік қасиеттерін, ой, сана, сезім, дүниетаным тереңдігін, ақындық мәдениетін, көркемдік шеберлігін, эстетикалық һәм философиялық көзқарасын айқын танытады. Б.Кенжебаев: «Лирикалық образ — сыршыл өлең-жырлардағы ақынның өз бейнесі, оның ішкі бітімі, ақынның мың иірім көңіл-күйінен, нәзік сыры мен сылқым сезімінен өріліп жасалған өзгеше кейіпкер» [1,127-б]-дейді. Ақын парасаты кейіпкер парасатына, одан әрі адамзат құдіретіне ұштасады. Поэзиядағы азаматтық, ұлттық рух та ақын тұлғасына қатысты.

«Адақтап біржолата ел есінен,
Кітапты суырғандай сөресінен,
Сөзіме қосып әлде өзімді де

Уақыттың лақтырар ма кемесінен?! Міне, осындай да үрейлі ойлар кейде мазалайды. Көркем ой мен көрікті жыр тауып, көп алдына шығу қиындап барады» [2, 339-б], - деп жазады Мұзафар Әлімбаев.

Ақындық жауапкершілікті қазақтың аса көрнекті ақыны Қ.Мырзалиев:

Дос деймін жақсы жазсам өзімді өзім,

Бүлдірсем, дұшпаным да бір өзімнен [3,194-б], — деп сипаттаса, жазушы жауапкершілігін терең сезініп, ақындық арын биік ұстауды армандайды.

«Өтеді ақын батыр боп» өлеңінде:

Кіші болсын, дәу болсын,

Сырқат болсын, сау болсын:

Ақын шептің алдында!

Қандай шүбә бар мұнда?!» [2, 207-б], — деген ой келтіреді. Бұл оның арман аңсары да, өз сенімі де секілді. Ақынның өзі қандай деңгейде? Бұл екі мәселенің де ақын өнернамасының болмысын, бітімін, салмағын анықтауда атқарар рөлі аз емес.

Мұзафар Әлімбаев ақындығының бір белгісі – сөзге жауапкершілігі айрықша екенін талай әдебиетші-сыншылар атап көрсеткен. Көрнекті ақын, дуалы ауыз Ғафу Қайырбеков ақынға мынандай баға береді: «Мен Мұзағаңмен республика ішінде де, сыртында да талай сапарлас болдым. Баладай алаңсыз ақ көңілі мен сергек, сезімтал, әңгімешіл, сырласқыш, жадында оқыған, білгенін, естігенін, елтігенін магниттей тартып жібермейтін, көп білгенін көпке үлестіргісі келетін, өзгенің табысына, жақсысына қуанып, өзінікіндей көріп, мәз болғыш, күлегеш те қызық мінезді, жаратылысы жақсы адам екеніне сол жылдарда да әбден көзім жеткен еді. Сол үшін де айрықша жақсы көріп, құрметтейтінмін» [4].

Ақынын алыстан танып, талантты тамыршыдай тап баса білген халықтың оған деген ықылас-құрметі қашан да зор болған. Халықтың берген бағасынан бөлек, ақын туралы баспасөз беттерінде көптеген сын мақалалар жазылып, кейбір еңбектерде біршама зерттелді. М.Әлімбаевтың азаматтығы жайында онымен ондаған жыл бойында өмір өріне қатар аттап келе жатқан әйгілі әрі ақиқатшыл әдебиетші ғалым, профессор Тұрсынбек Кәкішев: «Сырт келбетімен де, күлкісімен де, әзіл-қалжыңымен де, жаны жақсыларға жанасқыш майда мінезімен де, ешкімді жатсынбайтын бауырмалдығымен де, әңгімеден аузы құрғамайтын сөзуарлығымен де Мұзафар қырғызша айтқанда, шоң қазақтың бірі. Мұзағаңның азаматтығы оның ақындығына күш-қуат беретін, тар қолтықтан демеп, өрлі жерден асырып жіберетін қасиет десем, артық болмас. Сонда Некрасовтың баршаға мәлім кемеңгер нақылын еске аламыз да, ақындығына дән риза боламыз» [5], - деп жазады

Мұзафар Әлімбаев ақындықтың парыз-міндетін имандай сыр қылып, аса бір әсем өлеңімен иландыра, пәтуалы образбен ашып берген деуімізге әбден болады. «Ақынның образдары — ақыннан өзге ешкім де емес, тек бұл оның өлеңінде әр түрлі пішіндегі объективті тұрпаты ғана. Сондықтан ол осынау ұлы әлемнің тұтқасы ретінде «Мен» деп сөйлеуге толық хақысы бар...» - деп тұжырымдайды Ф.Ницше. Ендеше, ақынның сыр-симфониясына тоқталайық:

Тумайды жұртын ақын жылатуға,

Туады жүректерді нұрлантуға.

Өлеңін орамал ғып өтеді олар,

Көз жасын адамзаттың құрғатуға» [2, 206-б]- деген өлең жолдарының М.Әлімбаевтың жалаң ақын ғана емес, ол өзі де әдебиет зерттеуші екенін аңғарамыз. Аса көрнекті ақын Ғ. Қайырбеков сөзімен айтсақ, «Мұзафар Әлімбаев шынтуайтқа келсек, нағыз ғылымның адамы» [4]. Ақынның «Поэзия патшалығында» және «Поэзия парасаты» деп аталатын екі циклі жүз бір өлеңнен тұрады. Бұл тақырыптағы жеке өлеңдері өзі бір төбе. Мысалы, мына бір шумақта: Өлгендер өре тұрардай

Өңмеңнен ұрып жығардай,

Бір сөзді жалған жазсам мен,

Ғұмыры сағым сыңардай[6, 325-б], - делінген.

Жалпы алғанда, ақынның «Көңіл күнделігінен», «Қалам қайраты», «Өмір. Өнер. Өнерпаз.», «Толқыннан толқын туады», «Көңіл күнделігі» сияқты әдеби-зерттеу кітаптарында да көркем әдебиет, ақындық, өнер жайындағы көзқарасы мол қамтылған.

Ақиқаттан айныса, ақын сорлы.

Сөзін айтпай біткені ақыр соңғы...

Одан кейін жөні жоқ жақ ашудың,

Ку кедейдей жайлаған тақыр сорды [7, 171-б]. - бұл дербес туынды, жеке төрттаған, рубаи, автор оны «Ақиқаттан айныса...» деп атаған. Осыны әрі ақынның өз сөзі, әрі лирикалық кейіпкердің сөзі деп қабылдауға әбден болады, кімнің сөзі екендігінің ара-жігін айыру қиын десек те болады.

Әр ақынның көкейінде оның өлеңін жан-жүрегімен сезініп, түсінетін, әр сөзін бар бояуымен, әр дыбысын бар әуезімен қалтқысыз қабылдайтын өз оқырманының аңсарлы образы бар. Өлең жазылып жатқан сәтте ол образ – бейне ақынның көз алдында көлденеңдеп тұрып алуы шарт емес, әрине. Ол ақынның болмысымен тұтасып кеткен тұлға

Әрине, мұндай ұласуға, яғни ақын мен лирикалық қаһарманның бір бейнеге, тұтастық дәрежесіне жету – ақындықтағы белгілі бір биіктік. Ақынның лирикалық кейіпкері арғы аталардың өзінің алдындағы барша Алашына бақыт сыйлаған жолындағы жемісті еңбегін аса жоғары бағалайтын азамат болғандығынан ондай ағаларды достар түгіл, дұшпан да табалай алмайды — деп түйеді «Аталар мен ағалар» атты өлеңінде [8, 61-б].

М.Әлімбаевтың:

«Өзің от боп жанасың,

Өзгелердің нұрлантуға санасың.

Өзің күл боп қаласың,

Өзгелердің құнартуға даласың» [8,322-б], — дегені оқырманды нандырады, иландырады Ақын мен лирикалық кейіпкердің бір тұтас тұлғаға ұштасқанын, тоғысқанын байқаймыз.

Ақын поэзиясындағы лирикалық қаһарман өткеніне үнемі ой жіберіп, талдау таразысына тартып, қорытынды жасауды үрдіске айналдырған. Онысы - болашақтың қамы, өзін жан-жақты жетілдіру қамы. Мысалы «Шәкірттіктен құтылды — деп шаттандық» дейтін өлеңде «Көп нәрсені әлі шала білеміз» —деп өкінеді. Оқуды аяқтаумен тынуға болмайды.

«Аз білердің сөзі әр кез кібірттік», «Абзал ұстаз — мінсіз шәкірт». Ол ғұмыр бойында үйренуден тиылмайды. Оқу білімін үстемелеу, үзілмес үрдіс болғанда ғана — өмір өкінішсіз, еңбек жемісті [8, 31-б]. Екінші бір өлеңде («Ақиқатты іздеген») лирикалық кейіпкер ақиқатты іздеген жанды өзіне дос санайды, ал жалғандықты жақтаған бір туғанын да жат деп есептейді.

М.Әлімбаевтың өлеңдерін оқығанда, ақын мен өлеңнің тұтастығы, бірлігі айқын байқалады. Осы ретте әдебиетші, ғалым С.Қирабаевтың: «Ақын арманы, қуаныш, қайғысы өлең боп тууы керек. Егер ол өлеңге айналмаса — өлгені. Ақын мен өлең туысса, бас қосса, өмір көктің төсінде жарқылдап жаңғырықпақ, екеуі де мұнды күйін ұмытпақ. Өлең бар жерде ақын өлмек емес. Өлең оны өлім ауызынан құтқарып алмақ. Өмір болып тіл қатпақ» [9]- деген жолдары ойға оралады.

Сұлулықтың кінә ғой әрін сылу,

Батырлықтың өлім ғой сағы сыну...

Көтереді батырдың аруағын

Туған жер топырағына қаны сіңу.[7, 94-б] – бұл өлең жолдарынан туған ел тәуелсіздігі үшін ажал құшу өлім емес, — өмірдің жалғасуы деген идея бойына осылай сіңгенін байқаймыз. Ақынның ішкі жан-дүниесінің қалауы, мақсат бағыты оқырман тілегімен қауышып жататын тұстары аз емес. Мұндай қырлары сыншылар пікірімен де толық сәйкесіп отырады. Суреткер жазушы қоғамдық ой-пікір мен салт-сананың мәнді сипаттарын әр уақытта аңғарып, байқай біледі, оларды айқындап көрсетіп, ойшыл адамдардың көз алдына тікелей қоя алады.

Ерлік дәстүрді әлсін-әлсін аялай жырлау М.Әлімбаевтың үлгілі үрдісі болып табылады.

Дананың жолы

Елден елге дейін.

Шаланың жолы

Үйден көрге дейін [8, 253-б] -«Құлпытастағы жазуда» осындай ізгі ой бар. Ел мен елді ерлер өнерімен, ғылымымен, ерлігімен жалғастырады.

Тамшыға өлең арнаған

Ұмытпас ұлы теңізді

Бірге ғой (бәрі Алладан!)

Қосалқы мен негізгі [7, 239-б].- деген өлең жолдарын да ақын адам жаһан дүниенің бір бөлшегі, сондықтан да сол шетсіз-шексіз тылсым дүниенің құпиясын, неғұрлым тұтас қалпында ұғынғаны абзал дейді.

Есіңнен елің шықса — есалаңсың,

Ендеше қайтып тірлік кеше аларсың [7, 239-б]. Үзілді-кесілді айтылса да, ұтымды. Кім-кімді де сілкіндірер қуаты бар тұжырым.

М.Әлімбаев — пәлсапалық ойдың ақыны. Ақынның осындай сипаттағы «Дәлдір менен дананың», «Көшеде тұр бүрісіп», «Бір метр», «Тал кестім», «Биіктер», «Біреулер көзбен көріп жүрмін дейді», «Кім қисын?!», «Бір кезде жұрт сынайтын «баласың» деп», «Адамзат кешпеген ауыр сын», «Үндемейді неге анау қара тас?», «Бастай алмай дағдарсаң өмір көшін», «Бәлен ақын пәлсапалап жазды жыр», «Өшпес із», «Бөктердегі шым құдық», «Түс» және тағы басқа жырлары бүгінгі қазақ ой-толғамының бір көрінісі іспетті.

Түрлік тұрғыдан алғанда Мұзафар Әлімбаев ұдайы ізденістегі ақын. Тандаған тақырыптың көркемдік мұқтажына қарай әр жолдағы буын сандарын, кейде тармақ санын өзгерте отырып, жаңа ырғақтар табады, өлеңнің шумақтық құрылымына да жаңалық енгізеді.

Жаңашыл ақын соңғы жылдары жалғыз жолды жырлар жазумен де шұғылданды. Бұл Батыс Еуропа поэзиясында қанат жайған дәстүр, ал қазіргі орыс поэзиясында сирек үрдіс. Ақынның тәжірибесі қазақ поэзиясындағы ең алғашқы қадам. «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған жалғыз жолды жырлардан бірнеше мысал келтірейік: «Айтылмағыш ақиқат аңсаттырғыш», «Шынарынды шыбық деп қомсынар жат», «Тасырға тас атам деп, тарихқа атпа», «Әр қазақ көкірегінде — бір Кене хан», «Аздық ол қорлық емес — ездік қорлық», «Шындық бір, адам біреу, пікір екеу» [10].

Өзінің тамырын тереңге жіберген алып бәйтеректі біз – ақындар десек оның сансыз жапырағын – ақынның жыры іспетті дейміз. Осы қазақ өлеңі дейтін өлкеде өз үнін, өз қолтаңбасын бізге, яғни болашақ ұрпаққа танытып келе жатқан талантты ақындарымыздың бірі М.Әлімбаевтың 1994 жылы «Ана тілі» газетінде 14 рубайдан құралған «Туған тіл туралы төрттағандар» деп аталатын тұтас топтамасы жарияланды. Мұндай топтама-рубаилар — қазақ поэзиясындағы жаңа дүние, көркемдік табыс. «Ана тілі» газеті жариялаған төрттағандар топтамасынан бірнеше мысал келтіріп көрелік:

Уақыттың желі аңызак, күні кебір,
Заманның болмай тұр ғой мұңы жеңіл
Күн көрік, ай шырайлы Ана тілім!
Айнаңды сүрткім келер күніге бір.
Қадірін сұлу білмес өз көркінің,
Ару тіл жайлап жаяр саз толқынын.
Шәкірт күрд... Тілші жапон... Елші венгер...
Сұрайды қазақшалап сөз төркінін.
Жұпарлы қырда алуан гүлдер таптым,
Өміршең өзіміздің тілден таптым,
Тіл екен жемістісі, жұпарлысы.

Аялап халық баққан гүл мен бақтың [11] . Бір тақырыпқа мұндай топтамалар тудыру ұзақ ізденісті, асқан ойшылдықты, қиял ұшқырлығын талап етеді. Шынтуайтқа келгенде, «Күн көрік, ай шырайлы ана тілім», «Ару тіл жайлап жаяр саз толқынын» деген жолдардың метафоралық-бейнелілік сипаты жаңаша. Сондай-ақ поэзиялық мағыналас сөздер де («жемісті, жұпарлысы») ырғақтылығымен, әуезділігімен көңілде із қалдырады.

Жарты ғасырдан астам уақыт ішінде ауыз әдебиеті нұсқаларын жинаушы, әрі зерттеуші ақын халықтан көп нәрсе үйренгенін дәлелдейді.

Көптеген келісті кестелердің бірі мынадай. Өлең 1969 жылы жазылған.

Жердің
Қойнындағы
Жез.
Қазбасаң,
кім алады?!
Елдің
Ойындағы
Сөз.
Жазбасаң,

жоғалады [7, 180- б]. Автордың айтуына қарағанда “осы шумақ өрнекке бірден түскен”. Он жолдық дербес сыңар шумақ. Екі-ақ сөйлем. Аралас буынды ырғақ. Дауыс толқынының еркін құбылуы бар. Тұтастық – бірлік бар. Шумақтың схемасы: жолдары мына ретпен жалғасады – 2 буын – 4 буын – 1 буын – 3 буын – 4 буын – 2 буын – 4 буын – 1 буын – 3 буын – 4 буын.

Ұйқастардың реті: а-б-в-г-д-а-б-в-г-д.

Поэзия - қасиетті де киелі сөз. Поэзияны үлкен құлып десек, оны ашатын алтын кілт - ақын жүрегі. Ақын халықтың сүйікті де ардақты азаматтарының қатарында тұрады. Халық қалаулысы болу ақынның тілге шешен болуы ғана емес, сонымен бірге халық тұрмысының шындығын суреттеуі, оның қуанышына бірге қуанып, қайғысына бірге қайғыруы.

Қорыта айтсақ, дарынды ақынның біз атаған қырлары міне осындай. Сонымен қазақ лирикасын, жалпы қазақ поэзиясын, шындап келсек, бүкіл туған әдебиетімізді әр салада аса қымбат жаңа көркемдік сапалармен көркейткен М.Әлімбаевтың еңбегі орасан зор. Қаламгер жырлары бүлдіршіндер үшін бір жағынан ұғынықты болса, екінші жағынан көркем, бейнелі, әрі әсерлі. Бұл, әрине, ақын шеберлігінің айғағы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Кенжебаев Б. Жылдар жемісі. – Алматы: «Жазушы», 1984.-252б.
- 2.Әлімбаев М. Көңіл күні (Таңдамалы) – Алматы: «Жазушы»,1971
- 3.Мырзалиев Қ. Шығармалар жинағы. I т.- Алматы: Жазушы, 1989
- 4.Қайырбеков Ғ.Сарабдал сөз сардары//Егеменді Қазақстан.- 1993.- 29 қазан;
- 5.Кәкішев Т. Қайратты қалам қарышы//Жұлдыз.- 1983.- №10;
- 6.Әлімбаев М. Таңдамалы II томдық. I т.- Алматы: Жазушы, 1983.
- 7.Әлімбаев М. Шығармалар жинағы.- Алматы: Санат, 1997.
- 8.Әлімбаев М. Сүймеген жүрек семеді.- Алматы: Жазушы, 1987
- 9.Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері.- Алматы: Білім, 1995
10. Әлімбаев М. Жалғыз жолды жырлар//«Қазақ әдебиеті».- 1996.- №18
11. Әлімбаев М. Туған тіл туралы төрттағандар//«Ана тілі».-1994.- №12

ОӘЖ 81'373; 001.4

Төребекова Іңкәр Қымбатқызы

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің магистранты, Семей қ.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ - ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ

Қай тілде болмасын терминология саласының орнын және терминологиялық қорды байытуға қосқан үлесін анықтау аса қажет. Бұл мәселеге жайында ғылыми ізденіс жасау қашан да өзекті болмақ. Мақалада А.Байтұрсынұлы тіліндегі терминдердің жасалуындағы түрлі қағидаларды жүйелеп, саралау, ерекшеліктері айқындалды, тіл бірлігі ретінде тіл тарапынан қойылатын құрылымдық-мазмұндық және лексикалық талаптар табиғаты, соңғылараның қойылу шегі, қатардағы жай сөздерге тән қысқалық, бейнелілік, дәлдік құбылыстарының терминдік жүйедегі орны мен үлесі анықталды.

Түйін сөздер: терминология, термин, терминжасам, ғылыми ұғымдар, терминжасам принциптері, ғылыми мәтін.

Краине важно определить роль терминологии на любом языке и вклад в обогащение терминологических ресурсов. Научные исследования по этому вопросу всегда будут актуальны. В статье описывается дифференциация и дифференциация терминологии на языке А. Байтұрсынова, характер структурно-содержательных и лексических требований языка как языковой единицы, предел последнего, место и роль явлений, точность, точность обычных слов в терминологической системе.

Ключевые слова: терминология, термины, научные концепции, принципы терминологии, научный текст.

It is extremely important to determine the role of terminology in any language and contribute to the enrichment of terminological resources. Scientific research on this issue will always be relevant. The article describes the differentiation and differentiation of terminology in the language of A. Baytursynov, the nature of the structural-content and lexical requirements of the language as a linguistic unit, the limit of the latter, the place and role of phenomena, the accuracy and precision of ordinary words in the terminological system.

Keywords: terminology, terms, scientific concepts, terminology principles, scientific text.

А. Байтұрсынұлы - қазақ терминологиясының әрі жол салушысы, әрі негізін қалаушысы. А. Байтұрсынұлы қазақ терминологиясының жол салушысы ретінде жалғыз емес, себебі А. Байтұрсынұлына дейін де, А. Байтұрсынұлының заманында да қазақ тілі терминологиясы саласында қызмет еткен қазақ зиялылары болған. Бірақ қазақ тіліндегі терминологияның негізін қалаушы, негізін салушы ретінде дара тұлға. А. Байтұрсынұлы терминнің негізгі екі түрлі жолмен жасалатынын

жақсы игерген (термин - ұғымды атайтын сөзден жасалады; термин - затты атайтын сөзден жасалады). А. Байтұрсынұлының жасаған терминдері тіл, әдебиет, әдістеме ғылымдарына арналған соң, олар ұғымның аты негізінде жасалған.

А. Байтұрсынұлының терминологиялық мұрасында терминжасамның осы екі негізгі жолы бірін-бірі қиып өтпеген. Яғни, Ахмет Байтұрсынұлы термин жасағанда, ең алдымен, қазақ халқының жалпылама (абстракциялық) ойлау қабілетінің мүмкіншіліктерін пайдаланған, себебі қазақ пәлсапасында, қазақ менталитетінде жалпылама ұғымдық категория басым.

А. Байтұрсынұлы терминдерді көп жағдайда оқыту (білім беру) мақсатында жасағанымен, соңынан сол терминдер нақ ғылыми салада да (ғылыми стильде) өз орнын нықтап мекендеді, себебі ол терминдер, ең алдымен, тілтанымдық ұғымдардың маркерлері болды, содан соң әдістемелік, білім беру мен білім алу ұғымдарының маркерлері болды. Сонымен ХХ ғасырдың басында А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің негізінде қазақ тілі терминологиясын жасады да, қазақ тілтанымында терминжасам ілімінің негізін салды.

А. Байтұрсынұлы қазақ терминологиясының негізін қалаған кезде қазақ тілтанымында әр түрлі теориялар жоқ еді, негізгі тілтанымдық ұғымдар әлі анықталмаған еді, сондықтан Ғалым терминдерді жасау үшін, ең алдымен, ғылыми ұғымдар қорын анықтады, оларды атады, сөйтіп тілтанымдық, әдебиеттанымдық-әдістемелік ғылыми мектептерді дүниеге келтірді, қалыптастырды.

Ғылым тарихында бір термин қолданыстан шығып, орнына басқа (жаңа) термин қолданылуы мүмкін. Мысалы, жалпы қазақ ғылымы және қазақ тіл білімі тарихында: тәлім-тәрбие - педагогика, пәлсапа - философия; дауыстылар гармониясы - дауыстылар үндестігі - сингармонизм - дыбыстар үндестігі - үндесім - үндестік.

Мұндай жағдай әлем тіл білімінде де, ұлттық тіл білімінде де, бір ғалымның творчестволық өмірінде де кездеседі. Мысалы, А. Байтұрсынұлы бір ұғымды (әріп ұғымын) екі терминмен атайды және сол екі терминнің біреуінің үш фонотипін қолданады: қаріп - харіп - әріп, таңба. Яғни Ғалым әріп, таңба терминдеріне нық тоқтағанынша біраз уақыт өткен, біраз контекстуалдық эксперименттер (қолданыстар) жасаған.

А. Байтұрсынұлының термин жасау процесінде негіз тұтқан принциптері: 1) терминнің түсініктілігі (оқушыға); 2) терминнің ана тілі негізінде жасалуы; 3) көпшілік түсінбейтін, бірақ қолданыста бар арабша, парсыша терминдерді қолданыстан тыс шығару; 4) қажеті мол жағдайда жат тілдің терминін де қолдану (Европа және араб, парсы тілдерінен). Сонымен А. Байтұрсынұлы өзінің терминжасамдық концепциясында жат тіл бірліктерінен жасалған терминдердің қазақ тілінде қолданылуының қажеттілігін толық жоққа шығармайды.

Термин тілге алдымен жат тілден енуі мүмкін (лингвистика), содан соң ана тілінің негізінде жаңа термин пайда болуы мүмкін (тіл білімі, тілтаным). Керісінше де болады: термин алдымен ана тілі негізінде жасалады да, содан кейін интертермин еніп, оны ғылыми қолданыстан шеттетеді (мысалы, А. Байтұрсынұлының пән сөз ғылыми атауын интернационалдық атаулар (термин, терминология) қолданыстан шығарды).

Терминология сөздермен аталған ұғымдар жүйесі (мысалы, тілтанымдық ұғымдар жүйесі және олардың атаулары - терминдері). Терминдер номенклатурасы - нақты ғылым саласының ұғымдар жиынтығының атаулар жүйесі (мысалы, фонетика объектерінің, ұғымдарының атаулар жүйесі).

Сонымен терминология ұғымы терминдер номенклатурасы ұғымынан кең, себебі, терминдер номенклатурасы нақты ғылыми саланың ғылыми объектілерінің (ұғымдарының) аттары (яғни терминология ұғымынан тар ұғым).

А. Байтұрсынұлы өзінің терминжасамдық творчествосының барысында жалпы терминологияға да, терминдер номенклатурасына да арнап терминдер жасаған. Мысалы: тіл, сөз жүйесі, сөйлем жүйесі атаулары жалпы терминологияға жатады: дыбыс, жуан дыбыс, жіңішке дыбыс атаулары фонетиканың терминдер номенклатурасына жатады.

А. Байтұрсынұлының ғылымды табиғи объективтік болмыс ұғымында түсінуі және қазақ тілі ғылыми стилінің негізін қалауы. Ғылым ұлттандырылмайды. А. Байтұрсынұлы қазақтың ұлттық тіл білімі ғылымының негізін қалады, бірақ жалпы ғылымды ұлттық дүние деп түсінген жоқ. Ғылымды жалпы адамзаттық, жалпы әлемдік дүние деп түсінген, сондықтан да ол "Тіл - құрал" деген, "Тіл - адамның белгісінің зоры"- деген [1, 5].

А. Байтұрсынұлы ашқан тіл, әдістеме ғылымдарының заңдылықтары, ұғымдары ғалымның ғылыми мәтіндерінің мазмұны болып қалыптасқан. А. Байтұрсынұлының ғылыми мәтіндерінің мазмұны сан түрлі (фонетика, орфография, графика, морфология, синтаксис, әдістеме, әдебиеттану, тарих), себебі ғалым ғылымның бірнеше саласында ғылыми ұғымдар, заңдылықтар ашып, оларды

терминдендіріп, оқыту, ғылымтану қызметінде пайдаланып, әдістемелік, тілтанымдық, әдебиеттанымдық, ізденістерді алып баруды дәстүр ретінде қалыптастырған. Сонымен А. Байтұрсынұлының ғылыми, ғылыми-әдістемелік мәтіндерінің мазмұны - өзі ашқан қазақ тілінің заңдылықтары мен ұғымдарының жазбаша тілдесім түрінің қоры.

Тіл үш негізгі әлеуметтік қызмет атқарады - қарым-қатынас қызметі, хабарландыру қызметі, әрекеттендіру қызметі. Осы үш қызметтің екеуі (хабарландыру, әрекеттендіру) ғылыми стильдің негізі болады. Яғни, барлық ғылыми стиль мәтіндерінде жаңа ғылыми дерек, шешілім, заңдылық,... жайында хабар болады және сол ғылыми хабарды ереже, шарт ретінде қолдану керек екендігі туралы тілдің әсер ету (әрекеттендіру) функциясы арқылы жеткізіледі.

А. Байтұрсынұлы ғылыми стиль қызметінің екі түрлі қызметтен құрастырылғанын (ғылыми стиль қарым-қатынас қызметін сирек атқарады) жақсы түсінген, себебі Ғалымның нақ ғылыми, ғылыми-әдістемелік мәтіндерінің ішкі дүниесінен тілдің хабарландыру қызметі де, әрекеттендіру қызметі де үлкен орын алады. Мысалы: "Дауыссыз дыбыстардың кейі қатаң, болады. Соған қарай харіптері де қатаң әм ұяң деп аталады... Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі қатаң харіфтердің астын сызып көрсетіңіздер". (А. Байтұрсынұлы, 1914; 1992. 148 б.).

А. Байтұрсынұлы мәтінінің осы үзіндісінде ғылыми стильдің әрі хабарландыру, әрі әрекеттендіру қызметтері айқын байқалады. Хабарландыру қызметі - дауыссыз дыбыстардың екі түрлі болатындығы жайында (қатаң, ұяң). Әрекеттендіру қызметі - осы жаңа ғылыми хабарды түсініп білім алу процесінде қолдану үшін сөздердің құрамындағы қатаң әріптерді тауып, солардың астын сызу керек екендігі. Яғни бұл ғылыми мәтін балалардан ұғу қызметін де, машықтану қызметін де атқаруды талап етеді.

Ғылыми стильді екі түрлі факторлар қалыптастырады - лингвистикалық, экстралингвистикалық. Лингвистикалық факторлар - тіл бірліктерінің (сөз, термин, терминдер тіркесі, сөйлем (хабарлы сөйлем, құрмалас сөйлем,...) ғылыми мәтінде қолданылуы. Экстралингвистикалық факторлар - ғылыми мәтіннің тілдік ұғымдардан тыс ұғымдарды, шарттарды сақтайтындығы (нақтылық, біройлылық, көркемсіздік, бейэмоциялылық, жалпыламапық, күшейтеушілік, жекелендірмеушілік, объективтік, әділдік, шындық, т.б.). А. Байтұрсынұлының ғылыми, ғылыми-оқыту мәтіндерінде лингвистикалық та, экстралингвистикалық та факторлар нық қалыптасқан. Ғалымның ғылыми және ғылыми-әдістемелік мәтіндерінде жоғарыда аталған лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар сақталғандықтан, ғылыми стильдің барлық негізгі көрсеткіштері қалыптасқан және басқа функционалдық стильдердің көрсеткіштері ендірілмеген (тұрмыстық қарым-қатынас, көркемдік, публицистикалық).

Сонымен А. Байтұрсынұлы ХХ ғасырдың басында қазақ тілі ғылыми стилінің лингвистикалық және экстралингвистикалық негізгі факторларын, қасиеттерін қалыптастырған; қазақ стилистикасының тілдік және тілдесімдік стандарттарын өзі жаратқан, себебі терминдерді, терминдер тіркестерін, мәтіннің ғылыми стильдік реңкін дүниеге келтірген, қолданған, дәстүрлендірген.

Ғылыми стильдің тағы бір үлкен ерекшеліктері - терминнің, терминдер тіркесінің жиі қолданылуы. Бұл ерекшеліксіз ғылыми стиль қалыптаспайды. А. Байтұрсынұлының ғылыми еңбектерінің бәрінде терминдердің қолдану жиілігі жоғары. Бұл жағдай қазақ тілі ғылыми стилінің енді қалыптаса бастаған кезін өзінде оның бір мағыналық, нақтылық, қысқалық сияқты негізгі қасиеттерінің нық болып дүниеге келгенін дәлелдейді. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының 20 жолдан тұратын (жарты бет) мәтінінде терминдердің қолданылу жиілігі төмендегідей: әдіс - 11 рет; емле - 9 рет; дыбыс негізгі әдіс - 4 рет; тұтас тұлғалы әдіс - 3 рет; дыбыс жүйелі емле - 3 рет; тарих жүйелі емле - 2 рет.

Сонымен А. Байтұрсынұлының ғылыми мәтіндері терминдердің қолданылу жиілігі жағынан да қазіргі ғылыми стильдің талаптарына, ерекшеліктеріне толық жауап береді.

Ғалымның терминологиялық мұрасына көңіл белгендердің ішінде әр түрлі ғылыми салалардың мамандары бар: тілшілер, әдебиетшілер, әдістемешілер, математиктер, химиктер, биологтар, дәрігерлер, тарихшылар, техника саласының мамандары. Бұл жағдай А. Байтұрсынұлының терминжасамдық дүниесінің маңызы жан-жақты екендігін, қазақ қоғамының барлық әлеуметтік салалары үшін еңбек етіп жатқанын дәлелдейді. Яғни А. Байтұрсынұлының терминологиялық мұрасы - полиғылыми, полиәлеуметтік дүние. Ө. Айтбаевтың сөзімен айтатын болсақ, "Қазақ әдебиеті тарихында ұлы Абайдың орны қандай болса, қазақ тіл білімі мен мәдениеті тарихында Ахмет Байтұрсынұлының орны сондай" [2,15].

Зерттеушілер көңіл бөлген негізгі мәселелер әр түрлі. Сол мәселелердің мағыналық көлемін біз төмендегідей анықтадық: А. Байтұрсынұлы - жалпы қазақ терминологиясының жолын көрсетуші

(родоначалық) және негізін салушы (основоположник); А. Байтұрсынұлы - қазақ тіл білімінің, қазақ әдебиеттануының, қазақ әдістемесінің негізін салушы; А. Байтұрсынұлы - салалық ғылыми терминологияның негізін салушы; А. Байтұрсынұлы - қазақ тілі терминжасамы теориясының негізін салушы (ұғымдар, принциптер, жасалу жолдары, т.б.); А. Байтұрсынұлы - терминжасамдық қызметте қазақ тілі мүмкіншілігінің ажарын ашушы, қазақ тілі бірліктерін термин ретінде қолдануды бас міндет деп баяндаушы және соларды ғылыми қызмет айналымында қолданушы; А. Байтұрсынұлы - қазақ тарихындағы, жалпы түркі әлемі тарихындағы терминжасам ілімінде дара тұлға.

А. Байтұрсынұлы жалпы терминологияға (ұғымдар жүйесіне), терминдер номенклатурасына (нақты- ғылым саласына) арнап терминдер жасаған, семасиологиялық таңбалар ретінде қалыптастырған. Тіл туралы сол тілде тілдесім жасау - ғылыми ізденістер жасау. А. Байтұрсынұлы еңбектерінің тілтанымдық мұрасы - қазіргі қазақ тіл білімінің негізі. А. Байтұрсынұлының терминологиялық мұрасын зерттеушілер концептуалдық жақтан терминнің шығу тегін, жасалу жолын, қолданыстағы ерекшеліктерін әңгімелейді. А. Байтұрсынұлының зерттеулері тілтанымдық табиғаты тілдік тілдесім негізін, қорын құрайтын құнды ғылыми еңбектер, оның әлі де зерделенер тұстары көп деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қалиұлы Б. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ терминдері // Ұлттық рухтың ұлы тілі. - Алматы: Ғылым, 1999. - 409-416 бб; Байтұрсынұлы А. Тіл - құрал (қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. Орынбор, 1914.
2. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. Алматы: Рауан, 1997. - 240 б.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ОӘЖ: 378

Аннаева Ширин Агамырадовна

5B011100-Информатика мамандығының 4-курс студенті, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

Ғылыми жетекшісі: Ниязова Гулжан Жолаушиевна
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚ ҚҰРУДЫҢ ТИІМДІ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Мақалада электронды оқулық құрудың маңыздылығы негізделген. Сонымен қатар, «Информатика, есептеу техникасы және бағдарламалау тілдерінің тарихы» атты электронды оқулық құру технологиясы мазмұндалған.

Түйін сөздер:цифрлық Қазақстан, электронды оқулық, Auto Play Media Studio.

Обоснованы необходимость электронного учебника как основного средства обучения. А также описывается технология создания электронного учебника «История информатики, вычислительной техники и языков программирования».

Ключевые слова: цифровой Казахстан, электронный учебник, Auto Play Media Studio.

The necessity of an electronic textbook as the main means of training is grounded. And also describes the technology of creating an electronic textbook "The history of computer science, computer technology and programming languages.

Keywords: digital Kazakhstan, electronic electronic textbook, Auto Play Media Studio.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жолдауы негізінде қабылданған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы қоғамды цифрландыру жұмыстарын жетілдірудегі кілттік құжаттардың бірі болып табылады. Бағдарлама мазмұнында «цифрлық қоғам - адамдардың өмір жағдайына, олардың біліміне және жұмысына, сонымен қатар мемлекет, бизнес және қоғам арақатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен шешуші әсер ететін, қоғам өмірінің барлық салаларында білім мен ақпараттық доминантты рөлімен ерекшеленетін цивилизация дамуының заманауи кезеңі» деп анықталған. Осы орайда, білім беру саласын цифрландыру, цифрлық технологияларға арналған заманауи қолжетімді электронды білім беру контенттерін жасау мен білім беру үдерісінде пайдаланудың маңызы зор. Осындай контенттердің бірі электронды оқулықтар.

Электронды кітап жасау тарихы 1971 жылы Майкл Харттың «АҚШ тәуелсіздік декларациясы» мәтінін компьютерде теріп шығуымен байланыстырылады.

Цифрлық технологиялар мен қолжетімді бағдарламалық қамтамалардың дамуы нәтижесінде электронды оқулықтардың да түрлі форматтары жасалды. Атап айтқанда:

- қарапайым мәтіндік (plain text).
- мәтіндік безендірілуімен жасалған — HTML, электронды кітаптардың ашық форматтары ElectronicPublication (.epub), (OPF FlipBook), OpenDocument, SGML, XML, FictionBook (.fb2), TeX, PDF, icrosoft HTMLHelp(.chm), eReader (.lit), PostScript (.ps, .eps), EхеBook, Mobipocket (.prc, .mobi) және т.б.;
- растрлық графикалық— TIFF, JPEG, DjVu және т.б.;
- мультимедиялық кітаптар— SWF, EXE, аудио кітаптар және т.б.;
- java (J2ME) қолдауына ие мобильді құрылғыларға арналған java-мидлеттер форматындағы кітаптар;
- қашықтықтан оқытуға арналған scorm оқулықтар;
- өзгертілуі оңай әрі жылдам smart оқулықтар.

Қазіргі кезде қолданылатын бағдарламалық жасақтамалар мен құрылған электронды оқулықтарға байланысты келесі ерекшеліктерге басымдық беріледі:

1. Электронды оқулық жасауда пайдаланылатын бағдарламалық жасақтаманың қолжетімділігі, құнының арзандығы немесе тегін пайдалану мүмкіндігі;

2. Жасалған электронды оқулықтың мазмұнын пайдаланушының цифрлық сауаттылығы деңгейінде түзету, толықтыру және жаңарту мүмкіндіктерінің қолжетімділігі және т.б.

Электронды оқулықтарды сабақ барысында оқытудың көрнекілік әдісінің иллюстрациялық және демонстрациялық түрлерін іске асыруда пайдаланудың да маңызы зор.

Оқытудың көрнекі әдісі деп оқу материалдарын игеру оқыту үдерісінде қолданылатын көрнекі құралдар мен техникалық жабдықтарға тәуелді болатын әдістер түсініледі. Көрнекі әдістер оқытудың сөздік және практикалықәдістерімен өзара байланыста пайдаланылады.

Оқытудың көрнекі әдістерін иллюстрация және демонстрация әдістері деп шартты түрде екі үлкен топқа бөлуге болады.

Иллюстрация әдісі студенттерге иллюстрацияланған құралдар: плакаттар, кестелер, суреттер, карталар, тақтаға суреттемелер салу т.б. көрсетуді көздейді.

Демонстрация әдісі құралдарды, тәжірибелерді, техникалық қондырғыларды, кинофильмдерді, диафильмдерді және т.б. көрсетумен байланысты.

Оқытудың көрнекі әдістерін пайдаланғанда мына талаптарды орындау қажет:

а) көрнекілік әдісті қажетіне қарай пайдаланылуға тиіс және оны бірте-бірте, тек сабақтың тиісті сәтінде көрсету керек;

б) бақылауды барлықстуденттер көрсетілетін пәнді жақсы көретіндей етіп ұйымдастыру керек;

в) иллюстрацияны көрсетуде басты нақты нәрселерді анық бөліп көрсету керек;

г) құбылыстарды көрсету кезінде берілетін түсініктемені мұқият көрсету керек;

д) көрсетілетін көрнекі құрал материалдардың мазмұнына сәйкес болуы керек;

е) көрнекі құралдардан және көрсететін қондырғылардан өздері ұнататын ақпараттарды табуға білімгерлердің өздерін жұмылдыру.

Аталған ерекшеліктерге басымдық беретін және оқытудың көрнекілік әдісін іске асыруда тиімді бағдарламалардың бірі AutoPlayMedia Studio бағдарламасы.

AutoPlay Media Studioкөмегімен электронды оқулықтар, CD\DVD визиткалар, презентациялар, жеңіл ойындар, электронды фотоальбомдар, видеофайлдар жиынтығы және т.б. құруға болады, сонымен қатар қарапайым аудио және/не видео плеерлер, өнім немесе қызметтердің кішігірім каталогтары және т.б. жасауға болады. Мұның барлығын бағдарламалау тілі білімінсіз іске асыруға болады. Ал C, C++, Java, Visual Basic бағдарламаларымен жұмыс істей білу, бұл бағдарламаның мүмкіншіліктерін өсіреді.

Autoplay Media Studio бағдарламасында визуалды құралдардың және баптаулардың үлкен саны бар, олар бағдарламаларды «жылдам және оңай» құруға мүмкіндік береді. Әсіресе, егер графикалық, видео, аудио, анимациялық және т.б. объектілерді құру үшін басқа мамандандырылған бағдарламалық орталарды қолдану мүмкіндігі бар.

AutoPlay Media Studio бағдарламасында мәзірді безендіру үшін бағдарламаларды қосуға арналған түрлі кнопкаларға, дыбыстарды қосуға, файлдарды баспаға жіберуге, Интернет-сайттарды ашуға және т.б. CD интерфейсін көрнекі етіп жасауға арналған дайын шаблондар саны көп. Жобаны музыка, видео, flash-анимация және мәтіннің көмегімен безендіруге болады.

«Информатика, есептеу техникасы және бағдарламалау тілдерінің тарихы» атты электронды оқулық құруда аталған бағдарлама пайдаланылды (сурет 1).

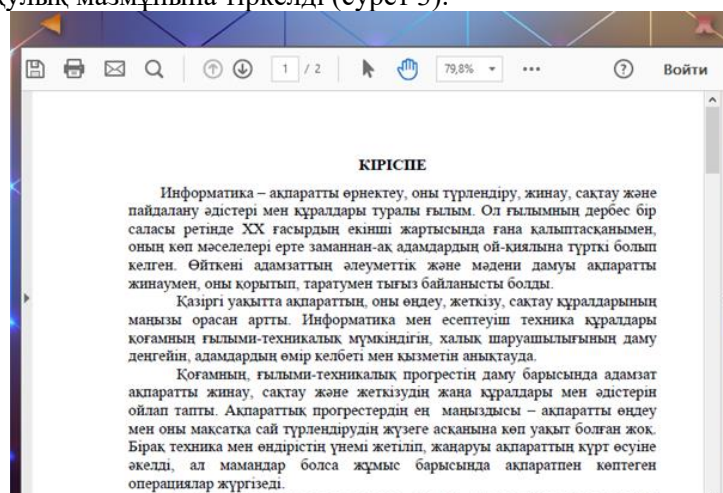
Сурет 1 – «Информатика, есептеу техникасы және бағдарламалау тарихы» атты электронды кітаптың титул беті

Жасалған электронды оқулықтың мазмұнында кіріспе, кітап тараулары мен пайдаланылған әдібиттер ендірілді (сурет 2).

Сурет 1 – «Информатика, есептеу техникасы және бағдарламалау тарихы» атты электронды кітаптың мазмұны

Электронды оқулық мазмұнындағы мәтіндік ақпараттар алдын-ала pdf форматында әзірленіп, бағдарлама көмегімен оқулық мазмұнына тіркелді (сурет 3).

Сурет 1 – Кіріспе бетінің көрінісі

Электронды оқулық мазмұнына дайын аудио, видео контенттерді де ендіру мүмкіндігі бар.

Қорыта айтқанда, Auto Play Media Studio бағдарламасында электронды оқулық құру цифрлық сауттылық деңгейінде іске асырылады. Электронды оқулық құраушыларын жаңарту, толықтыру жұмыстары көп уақыт қажет етпейді. Ал бағдарламаның өзін еркін таралымдағы қолжетімді жасақтама.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ниязова Г., Керімбаева Б. *Рысбекова С.* Білім беруде интербелсенді сандық білім беру ресурстарын қалыптастыру мәселелері. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. №3 (38). 2016. –Б. 162-165.
2. Ниязова Г., Досанов Н. Auto Play Media Studio. Әдістемелік құрал. Түркістан, 2016. -5,18 б.т.

ОӘЖ: 172.2

Бекенова Ә.А.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің магистранты, Семей қ.

Ғылыми жетекшісі: Абдуллина Г.К.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің аға оқытушысы, Семей қ.

СТУДЕНТТЕР ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІ

Мақалада студенттер құқықтық санасының әлеуметтенуі мәселесі жан-жақты қарастырылған. Студенттердің құқықтық әлеуметтенуі – жалпы әлеуметтенуінің бір бөлігі, бір түрі екендігі талданған. Студенттердің құқықтық әлеуметтенуі мен құқықтық мәдениетінің сапалық деңгейі сипатталады.

Түйін сөздер: құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық әлеуметтену.

В статье всесторонне рассмотрены проблемы правовой социализации студентов. Проанализирована правовая социализация, как одна из основной части общей социализации. Охарактеризованы качественные уровни правовой социализации и правовой культуры студентов.

Ключевые слова: правовое сознание, правовая культура, правовая социализация.

In the article the problems of legal socialization of students are comprehensively considered. Legal socialization is analyzed as one of the main part of general socialization. Qualitative levels of legal socialization and legal culture of students are characterized.

Keywords: legal consciousness, legal culture, legal socialization.

Студенттердің құқықтық санасы мен әлеуметтенуі өзекті мәселелердің бірі. Құқықтық сананың әлеуметтенуі — студенттерге қоғам мен оның құрылымдары тарапынан үнемі (жинақы, бақылаулы, шашыраңқы түрде) әсер ету процесі. Соның нәтижесінде студенттер белгілі бір білімдерді, құндылықтар мен нормаларды игеріп, нақты қоғамда, әлеуметтік топтар мен ұйымдарда өмір сүру тәжірибесін жинақтайды әрі тұлғаға, сол қоғамның тең құқылы мүшесіне айналады.

Құқық әуел баста әлеуметтік құбылыс және қоршаған ортаның нақты шындығын бейнелеуші ретінде, адамдардың әділеттілік ұғымына негізделген құқықтық нормалар, заңдар жайындағы ниеттерінен барып қалыптасады. Әділеттілік - бостандық, теңдік және қоғамдық татулық, келісім деп түсіндіріледі. Қоғам дамуының объективті қажеттіліктерін бейнелей отырып құқықтық сана құқықтың қайнар көзі болып табылады.

Студенттердің құқықтық санасы мен әлеуметтенуі құқықтық тәрбиемен тығыз байланысты. Студенттердің құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыруда ЖОО – ның және білім беретін мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың іс-әрекетінің маңызы өте зор. ЖОО – ы неғұрлым құқықтық тәрбиеге ерекше мән берсе – құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық білім биік дәрежеден көрініс табады. Өйткені, құқықтық сана, мәдениет, құқықтық ғылым – тәртіптің қайнар көзі, бастауы. Ал қоғамда қалыптасқан тәртіп — барлық жетістіктердің қайнар көзі, негізі.

Мемлекет басшысы, Қазақстан Республикасының Президенті Н.А.Назарбаев халыққа ұсынған «100 нақты қадам» - ында қоғам мен мемлекеттің түбегейлі өзгерістеріне қажетті қадамдарды, болашаққа ұмтылу стратегиясын қалыптастырудың нақты бағдарларын айқындап ұсынды. Болашаққа бастар «100 қадам» - ның қабылдануымен Қазақстан экономика мен әлеуметтік салада жаңа жетістіктерге жетудің перспективасы мен дамудың мүмкіндіктері де айқындалды. Мемлекет басшысы ұсынған бес институтционалды реформаның ішіндегі индустриализация мен экономикалық даму, ұлт болашағын қалыптастыру, тәрбие, интеллектуалды жетілу мен кәсіптік даму бағыттары жоғары оқу орындары қызметкерлеріне ұсынылады.

Мемлекеттік талаптар мен сұраныстарында айқындалған міндеттерді жүзеге асыру, сапалы білім беру арқылы жоғары білікті мамандарды қалыптастыру, оның ішінде қоғамның сұранысына қажетті кәсіби мамандарды дайындап, білім мен ғылымды интеграциялау арқылы кәсіптік білім сапасын жетілдіру мәселелеріне қол жеткізу, еліміздегі білім беру жүйесін дүниежүзілік озық тәжірибеге сай реформалауды талап етіп отыр.

Бүгінгі студент ертеңгі маман, қазіргі ғылыми-техникалық прогресс талаптарына сай еңбек ететін өзіне де өзгеге де пайдасы тиетін адам болып қалыптасуы тәрбиедегі қоғамның басты талаптарының біріне айналуға. «Студент» термині латын тілінен аударғанда «қарқынды еңбектенуші немесе білімді қарқынды меңгеруші» деген мағынаны білдіреді. Басқа жас кезеңдермен салыстырғанда студенттік жастық шақта есте сақтау қабілеті мен зейін аударылуының, вербальды – логикалық міндеттердің ең жоғарғы даму деңгейі тән. Сондайақ студенттік кезең биологиялық, психикалық және әлеуметтік даму үрдістеріне негізделген жетістіктердің жоғарғы нәтижелерімен сипатталады. Студенттік кезең 18-20 жас аралығын қамтиды, бұл кезеңде (ересек) үлкен адамдарға тән әлеуметтік рольдердің кешенін (азаматтық, кәсіптік, еңбек ету және т.б.) меңгереді, мінез – қылықтары тұрақталып қалыптасады, адамгершілік және эстетикалық сезімдері белсенді дамиды.

«Әлеуметтену» – (латын сөзінен шыққан «socialis» - қоғамдық) тұлғаның қалыптасу үрдісі, индивидтің тілді меңгеруі, әлеуметтік құндылықтар, тәжірибе және т.б. Әлеуметтік бейімделу: индивидтің әлеуметтік топқа, қоғам өміріне араласуы; адамның әлеуметтік тәжірибені меңгеруі; әлеуметтік доктринаға сай адамдардың әлеуметтік рөлдерді атқаруы және бейімделе алуы, т.б. Әлеуметтік бейімделу адамды өмір сүруге және басқа адамдармен, нәтижелі қарым-қатынас жасау үшін қолданылады. Ол тікелей әлеуметтік бақылаумен байланысты, өйткені ол өз құрамына білімнің меңгеруін, нормаларын, қоғамның құндылығын біріктіреді.

Студенттердің құқықтық әлеуметтенуі – жалпы әлеуметтенуінің бір бөлігі, бір түрі. Құқықтық әлеуметтену процесінде студенттер құқықтық сауаттылыққа үйреніп, құқықтық білім негіздерін

игеріп, өзінің құқықтық мінез-құлқын практикада қолдануға дағдыланып, құқықтық мәдениеттің белгілі бір сапалық деңгейін сипаттайды. Құқықтық әлеуметтену – тұлғаны әлеуметтік-құқықтық қатынастарға тартып, саяси және құқықтық талаптарға, құндылықтарға араластыру, жекелік құқықтық сана мен мәдениетті қалыптастыру процесін білдіреді.

Әлеуметтену — қысқа мерзімді, бір мәртелік емес, іс жүзінде жеке адамның бүкіл ғұмырын қамтитын ұзаққа созылатын көп қырлы құбылыс. Соның арқасында жеке адам қоғамдық өмірге араласып қана қоймайды, сондай-ақ өзінің әлеуметтік статусы мен рөлін иелене және өзгерте алады. Өйткені, әрбір жеке тұлға тиісті құқықтар мен міндеттерді иелене отырып, қоғамдағы өзіне лайықты орынды еншілейді және нақты қызмет міндеттерін атқарады, яғни әлдебір әлеуметтік статуска ие болады. Ол жеке тұлғаның жағдайын жан-жақты, әрі жинақтай бейнелейтін сипаттамаларды: мамандығын, кәсіби білігін, атқарып жүрген жұмыстарының сипатын, лауазымын, материалдық әлауалын, саяси ықпалын, партияға және кәсіподаққа мүшелілігін, іскерлік байланыстарын, туыстық тарамдарын т.б. қамтиды. Бұлардың барлығын белгілі социолог Р. Мертон (1910 жылы туған) «статустық жиын» деп атаған. Әлеуметтік және жеке бастық статустар бір-бірімен сәйкес келмеуі де мүмкін. Жеке тұлғаға сипаттама беру үшін, сондай-ақ, әлеуметтік рөл ұғымын пайдаланудың да маңызы ерекше. Ол белгілі бір әлеуметтік статус иеленетін адамнан және нақты қоғамдағы осы статустар тән адамдар тобынан үміт етілетін мінез-құлықтар болып саналады. Әлеуметтік статус та, әлеуметтік рөл де ресми түрде (мысалы, заңмен не басқалай құқықтық актімен) бекітілуі немесе бейресми сипат (мінез-құлықтың моральдық нормалары) иеленуі мүмкін. Әлеуметтанушылар (Р. Линтон, Дж. Мид, Т. Шибутани т.б.) әлеуметтік рөл проблемаларын әлеуметтік статус мәселелерімен байланыстыра отырып, оны әлеуметтік статустың қозғаушы күші ретінде түсіндіреді. Өсіресе, П. Парсонс (1902 — 1979) рөлдердің құндылықтармен ажырамас байланысын айрықша атап көрсетіп, әлеуметтік рөлді жалпыға бірдей құндылықтарға негізделген әрі әлеуметтік жүйеге қажетті құрылымдық элемент құрайтын, нормативті түрде реттелетін мінез-құлық ретінде қарастырады. Яғни, әлеуметтік рөл әлеуметтік құндылықтарды жеке тұлғаның нақты әлеуметтік іс-әрекеттеріне ұластырудың құралы қызметін атқарады.

Құқықтық сана әлеуметтік құбылыстарды ерекше бағалай отырып, қоғамдық сананың басқа нысандарымен өзара әрекет етеді. Мәселен, меншіктің экономикалық санамен қатынастары тұрмыс деңгейі мен тұрмыс салтының алғашқы негіздерінің бірі ретінде, адамгершілік санамен қатынастары - ізгілік пен зұлымдық тұрғысынан, құқықтық санамен қатынастары олардың заңдылығын тану тұрғысынан қарастырылады. Құқықтық сана өзінің сабақтастығымен, мәдени-тарихи мазмұнымен күшті.

Құқықтық сананың құбылмалы элементі көңіл-күйі болып табылады, өйткені ол өзгеріп отырады, құқықтық идеяларды таратудың көмегімен иландыру мен көтермелеуге сәйкес келетін саналы әсерге бейім болуы мүмкін. Студенттік жастық шақ өз-өзіне баға беру, өз ісін талдау кезеңі. Бірақ қиялдағы «мен» образы мен нақты өмірдегі «мені» мен сәйкес келе бермеуі өз-өзіне сенімсіздік пен сыртқы агрессияның, түсінбеушілік сезімдерге әкеледі.

Адамдардың дағдысына, олардың тұрмыс-салтына енетін нәрсе құқықтық сананың белгілі-бір әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді сақтауға байланысты тұрақты элементтерін айқындайды. Азаматтық құқықта сол заңдарға қоғамдық құқықтық сана арқылы және оны мақұлдауымен адамдардың әдет-ғұрпымен сенгізілген кінәден арылу туралы, зиянды жуып-шаюу туралы, моральдық нұқсаның орнын толтыру туралы ережелер кездесетіні анық.

Студент жастардың бүгінгі тәлім-тәрбиесі мен ертеңгі болашағы ерекше мәнге ие. Қазіргі толассыз тасқындаған ақпараттар, қоғамдағы күрделі өзгерістер мен даму қарқыны ағымында өмір сүріп жатқан жастарды тәрбиелеу өзекті мәселе. Тек тәрбиелі адам ғана жоғарғы-мәдениетті, адамгершілігі биік, парасатты қасиеттерімен дараланатындығы белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.А. 100 қадам баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет. - Астана, 2015.
2. Қазақстандағы үздіксіз кәсіби білім берудің мәселелері мен перспективалары //Халықаралық ғылыми-теориялық конференция.-Астана, 2009
3. Назарбаев Н.А. «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» - атты Жолдауы. – Астана, 2015
4. Немировский В.Г., Неврико Д.Д., Гришев С.В. Социология: классические подходы к анализу социальной реальности.-М.,-555с.
5. Дюркгейм Э. Социология и теория познания.-Спб.,-С.38 3 Кудрявцова В.Н., Казимирчук В.П. современная социология права.- М.: Юрист, 1995.- 300с
6. Әбдікерова Г.О. Тұлға әлеуметтенуі.- Алматы,2009.-222б.
7. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования.- Москва: Омега. 2007.-348с.

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

ОӘЖ 94 (574)

Кайнарқызы Рза

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университетінің 2 курс «Тарих» мамандығының магистранты, Семей қ.

Жанғалиев У.К.

Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің тарих мамандығының 1 курс докторанты, Астана қ.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ САЯСИ ИДЕЯЛАРЫМЕН ЖЕР МӘСЕЛЕСІНЕ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Қазақ интеллигенциясының негізгі проблемасы әрдайым жер мәселесі болды. Бұл мақалада саяси көзқарастар мен қазақ зиялыларының жері туралы сұрақтар зерттеледі. XX ғасырдың басында. Капиталист елдер арасындағы қатынастар бұрынғыдан да өткір болды. Үлкен мемлекеттер қазірдің өзінде дисперсті колониялардың қайта бөлінуіне тырысты.

Түйін сөздер: *уақытша үкімет, Айқап, Алаш, жер, зиялы қауым, Ақ жол.*

У Казахской интеллигенции главной проблемой всегда был вопрос о земле. В данной статье рассматриваются изучение политических взглядов и вопросы о земле казахских интеллигентов. В начале XX в. обострились отношения между капиталистическими странами. Крупные государства предпринимали попытки нового передела уже распределенных колоний.

Ключевые слова: *временное правительство, журнал Айқап, Алаш, земля, интеллигенция, Ақ жол.*

The main problem for the Kazakh intelligentsia has always been the issue of land. This article examines the study of political views and questions about the land of Kazakh intellectuals. At the beginning of the XX century. Relations between capitalist countries have become more acute. Large states attempted a new redistribution of already dispersed colonies.

Keywords: *The Provisional Government, the journal Ayapan, Alash, the land, the intelligentsia, Ak zhol.*

Қазақ демократиялық интеллигенциясы үшін әр уақытта ең негізгі мәселе — жер мәселесі болды. Патша үкіметі, оның мұрагері болған Уақытша үкімет, ең соңында Кеңес үкіметі мен қазақ демократиялық интеллигенциясы арасындағы кейде ашық, кейде астыртын жүріп отырған күрес, арбасулардың түп-тамыры, қайнар көзі осы жер мәселесі еді. XX ғасырдың алғашқы ширегінде бұл мәселенің қазақ елі үшін қоғамдық маңызын ғылыми тұрғыдан өз дәрежесінде көтеріп және терең түсіндіріп берген қайраткер, ғалым, әрине, Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов еді. Уақытша үкіметтің Торғай облыстық комиссары қызметінде жүргенде де ол үшін жер мәселесі ең негізгі мәселе болып қала берді. Ә.Бөкейханов бұл кезеңде жер мәселесі үшін күресіп оның шешілуінің көптеген жолдарын қарастырған [1].

XX ғасырдың басындағы алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары өздерінің саяси қызметінде ұлттық, сондай-ақ жалпы адамзаттық құндылықтарды қорғауды басты мақсат деп білді. Олар өз халқына тәуелсіздік және отаршылдық құлдықтан азаттық алу жолындағы күресінде көмектесуге ұмтылды, әрбір адамның және әрбір халықтың жеке өз бостандығына құқығы мен бүкіл адамзат мәдениетінің жетістіктері мен табыстарына еркін қол жеткізуі сияқты жалпы адамзаттық қазыналар үшін күресті. Қазақ зиялылары 1905 жылдан бастап осы мақсатта дала өңірінде қызу қызмет жүргізді. Қазақ зиялыларының көшбасшылары халықтың саяси жағынан көзін ашу үшін оның бойында білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою қажет екенін түсінді. Қазақ зиялыларының бүкіл қызметі осы мақсатқа арналды деуге болады. Ұлттық «Қазақ», «Қазақстан» газеттерінің, «Айқап», «Сарыарқа», Абай журналдары мен басқаларының беттерінде олар тек білім ғана өркениетті дүниеге жол ашады, қазақтардың ұлт ретінде сақталуына көмектеседі деп, қазақ халқын білім алуға шақырды [2]. Тіл мен әдебиетті дамыту ерекше бөліп көрсетілді. Қазақ тілі мен әдебиетінің дамыту проблемалары жөнінде араб графикасы негізіндегі қазақ әліпбиінің тұңғыш талантты реформаторы, «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), «Жаңа әліпби» (1928) атты қазақтың тіл ғылымында ғана емес, бүкіл ғылыми түркітану әлемінде де жаңашылдық деп саналған еңбектердің авторы А.Байтұрсынов көптеген мақалалар жазды.

«Қазақ» беттеріндегі еңбектерінде А. Байтұрсынов балаларды мектептер мен медреселерде оқытудың маңыздылығын атап көрсетті. Ол өзінің қазақ және орыс мектептеріндегі оқыту проблемалары туралы ой-пікірлерін баяндай келіп, балаларды міндетті түрде екі жыл қазақ тілінде оқытуды талап етеді, «бастауыш мектептер миссионерлік саясаттан тыс болуға тиіс, яғни әрбір

халықтың өз тіліне, жазуына және дініне құқығы болуға тиіс» деп санайды. Сонымен бірге ол орысша сауаттылықты да үйрену қажет екенін атап өтеді [3].

XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының қызметінде құқық проблемалары елеулі орын алды, өйткені қолданыстағы патша заңдары көшпелі халықтың құқығына нұқсан келтірді, мұның наразылық туғызғаны табиғи нәрсе. Өз халқының ежелгі өз жеріндегі қасіретті жағдайы туралы толық хабардар болған олар патша өкіметіне қазақ халқының әлеуметтік қажеттері туралы хабар жеткізуге, оның құқықтық мүдделерін қорғауға тырысты. Олардың көпшілігі арнаулы заң даярлығынан өткендер еді, бұл олардың халық бұқарасының құқықтық білімін кенейтуіне, олардың құқықтық білімін байытуы мен тереңдетуіне мүмкіндік берді. Қазақ зиялыларының қызметінде жер туралы мәселе өзекті орын алды. Олар өздерінің ғылыми және көсемсөздік мақалаларында, патшалық өкімет орындарына әр түрлі үндеулерінде патша үкіметінің қазақ халқының өмір жағдайларына сай келмейтін заң нормаларын әділ сынға алды. Қазақ қоғамының рухани саласында етек алған заңсыздыққа өз наразылығын білдіріп отырды [4].

Патша шенеуніктері қазақ халқы зиялы өкілдерінің дүниежүзілік өркениет пен мәдениет жетістіктерін игеруіне мүдделі болмады. Бірақ халықтың ғылым мен мәдениетке тартылуына кедергі жасауға бағытталған шаралар күткендегідей нәтиже бермеді.

Қазақ халқының білім алуға деген өскелен қажеттері патша үкіметін Орынборда, Омбыда, Оралда, Семейде, Верныйда және басқа қалаларда бірқатар оқу орындарын ашуға жолдар жасады және оларда қазақтар оқып, бастауыш және орта мектеп көлемінде білім алды.

Өз халқын оятуда зор рөл атқарған қазақ зиялыларының тамаша шок жұлдызы XX ғасырдың басына қарай нақ сол буыннан қалыптасты. Олар өз халқын отаршылдық бұғауынан азат, өркениетті, дербес және тәуелсіз жағдайда көруді армандады. Қазақ зиялыларының өкілдері патша өкіметін дала өңірінде білім беру ісін неғұрлым жедел жүргізгісі келмегендігі үшін сынады, ал өздері отандық ғылымды қалыптастырудың алғышарттарын жасауға ұмтылды [5].

Қазақ зиялылары ғылыми мақалалар, сөйлеген сөздері арқылы өркениетті елдердегі ғылым жетістіктерін насихаттауға, оның қажеттігін, қоғамды түбірінен өзгерте алатын құдіретті күшін дәлелдеуге ұмтылды. Олардың күш-жігері ізсіз қалмағанын атап өткен жөн. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары дәрігерлер, саясатшылар, судьялар, ақын-жазушылар болатын, бұл кезең қазақтың жан-жақты білімді азаматтары — Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және басқаларының қалыптасуымен ерекшеленді. М. Тынышбаев, Ә. Ермеков, Х. Досмұхамедов және басқа Алаш азаматтары ғылыми зерттеулермен айналысты. Қазақстан ғылымының қаулап дамуы Кеңес өкіметі жылдарында болғанын теріске шығаруға болмайды, бірақ оның іргетасын нақ XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының талантты жас өкілдері қалаған еді.

Қазақтың өзіне, болашаққа деген сенімі жерге деген сезімінен туындаған. Қазақта бір бірін жатсыну жоқ, тіл, дәстүр, өнер, рухани өмір ортақ, осының нәтижесінде болмыс тұтас. Ұлттың тұтастығын сақтаған, нығайтып отырған жер, жермен кіндіктес қазақтың тұрмысы, ата-кәсібі. Сондықтанда қазақ ұғымында жер жаратылыс иесінің ерекше жаратқан дүниесі, ол ұлттың дүниесі, ортақ меншігі, негізгі байлығы. Бұл ұғым көне дәуірдегі сақтардың, оның бергі жағындағы түркілердің де дүниетанымында орын алған. Күлтегін жырында жер адамзатқа, халыққа берілген басты құндылық, мүмкіндік мағынасында зерделенеді.

Отаршылдық заман қазақтың басына қалай туды жер мәселесіде өрши түсті. Отырықшылыққа үгіттеп, артық жерлерді өзіне алуға ұмтылған патша саясатына қарсы алаш зиялылары газет беттеріне көптеген мақала жазған, ашық түрде жерге, ел тағдырына араша түсті. Алаш зиялыларының жер мәселесіне қатысты жариялаған мақалаларынан ұғынатынымыз, қазақтың үш мың жыл бойғы болмысын бір сәтте өзгерту әділетсіздік. Яғни жұртқа бағыт бағдар беретін адамдар болса, мемлекет көмектесе қазақ егіншілікті, технологияны өзі ақ үйренеді, бұл бір уақыттың ішінде шешілетін іс емес.

1925 жылы «Ақ жол» газетінде жазған «Отырықшылықтың пайда зияны» атты мақаласында Жүсіпбек Аймауытов жер мәселесіне қатысты былай деген: «Отырықшы болса-ақ қазақ тұрмысы түзеліп кетеді, тез мәдениетті болады» деген пікір даусыз ақиқат емес, өзгермелі, екі ұшты, даулы мәселе деп қараймыз [6].

Байтұрсыновтың айтуы бойынша, жер жеке адамның емес алдыменен ұлттың мүддесі, сондықтанда ол мемлекеттің қазынасы, үнемі солай болады. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов қазаққа жерінен айрылмауды ескертті, себебі қазақ жерді жеке меншікке алуға әлі дайын емес. Патша өкіметінің отырықшы қылу саясатына сеніп, аз жерді иеленгенімен қазақ негізгі ұлттың байлығы ұлттық мүддесінен қол үзеді. Патша өкіметі халықтың аңғалдығын пайдаланып жақсы шұрайлы

жерлерді өзіне алып, халықты құнарсыз жерлерге ығыстырады. Сөйтіп ел жерінен айрылады, құнарлы жерлерінен қол үзген елдің тұрмысынан күй кетеді, елден күй кеткесін кейінгі ұрпаққа ештеңе қалмайды. «Отырықшы норманы қазаққа не үшін шығарғандығын, отырықшы нормамен қазақтар жер алғанын переселен чиновниктері не үшін қуаттайтындығын қазақтарға түсіну енді қиын болмас шығар – деген Ахмет Байтұрсынов, - «Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас» деген. Тісі шыққан адамдарға айтылып отырған сөзғой. Переселен чиновниктері – алушы, қазақтар - беруші. Алушыға көп алғаны жағымды, берушіге аз бергені жағымды. Қазақ әуелден осыны ойлау керек еді. Олар өздеріне жағымды жағын көздегенде қазақтар да өзіне жағымды жағын көздеуі тиіс. Құр пәленше пәлен етіп жатыр деген дақпыртқа жүгірмей, істің түбінен ойлау керек» [7].

Алаш зиялыларының ұлттық мүдде тұрғысындағы жан айғайы жайдан жай туған жоқ, олар қазақтың мыңдаған жылдар бойы жүріп өткен жерін кеңінен зерделеді, хандардың, батырлардың, ойшылдардың, ел мен жер тағдыры тұрғысындағы қазақтың діни қайраткерлерінің ілімін, ұстанымын, күресін ескерді, терең білді осының нәтижесінде өз еріктерімен жер тағдырына ара түсті. Бүгін ұлттың саны аз шығар, жағдай болса, апат болмаса (ауру, ашаршылық, соғыс) ертең ұрпақ өседі, ұрпақ өссе ұлт өседі сонда ұлттың тағдырын шешетін жер. Бұл қазақтың түсінігі. Тарихта қазақта неге көп бала болды? Көп балалы қазақ шаңырағының негізінде ұлттың идеологиясы жатыр. Әр бала ер жеткенсоң жерін, елін қорғайды, сол жер мен елді қорғауда адам шығыны көп болады, сырттан елге көзтіккен жау ақымақ емес, ал оны тоқтатып елді жаудан қорғау үшін күш керек, күш ұрпақ, ұлт санының көптігі. Сондықтанда қазақтың әр бір ата-анасы баланы өзі үшін емес ел болашағы үшін өсіріп, тәрбиелеп отырған. Алаш зиялылары ұлттық мүдде мәселесін зерделеуде тарихтағы қазақ халқының ерлігін, ерлік иелерін тәрбиелеп қоғам алдына шығарған ата-ананың еңбегін де ескерген.

Алаш зиялыларының ұғымында жерді қорғаған бабаларымыздың ерлігінен, яғни солардан жеткен мұра бар жерді пайдалану, өңдеу оңай. Батырлықтың мектебін құрып, ілімін сақтаған қазақ уақыты келсе жерді өңдеуді де үйренеді, тек оған жағдай керек. Жағдай болмаса шаруа қанша данышпан болса да өз ісін түрлендіре алмайды [8].

Жер мәселесіне келгенде жер иесі ұлттың құқын ескеру қажет, себебі ел мен жер үшін тер төккен адамдардың рухы осы ата мекенге сіңіп қалады. Батырлар кетсе олардың рухы, ісі, тарихы осы жердің бойында. Осы себептен жер қазақ үшін тауар емес, қасиетті нәрсе, ұлттың мекені. Қазақ болмысының тұтас әрі терең болуына жердің ықпалы мол. Қазақ баласына жерді жаралап ойнамауды да ескертеді. Жерді қазуға, бүлдіруге болмайды деген қарапайым түсініктің өзі қазақта ұлттық сана негізіне айналған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Козыбаев М.К., Татимов М.Б. и др. Территориальная целостность Казахстана: проблемы теории и истории // Вестник АН Каз ССР. - 1990. - № 12. - С. 5-13.
2. Қойгелдиев М. "Алаш қозғалысы". Алматы: Санат, 1995, 339-340 бет.
3. Черношвитов П. Колонизация по-русски // Родина. Российский исторический журнал. - 1999. - № 3. - С. 15-19.
4. Қойгелдиев М. Жетісудағы Ресей билігі. – Астана, 2004. - 216 б.
5. Жанпейсова Ж., Тенисбаев К. Казахская национальная интеллигенция в востании 1916 года /- Алматы: Жалын, 1997.- 134
6. Омарбекұлы С. «Алаш» шаңырағын бірге көтеріскен / С.Омарбекұлы // Ақиқат.- 2001.- № 4.- 55 бет.
7. Есмағамбетов К. Л. Азат рухтың күрескері //.- Алматы: Өркениет, 2003.- 176 бет.
8. Тоғжанұлы Ф. Абай //.- Алматы: Қазан, 1935.- 163 бет.

УДК 93.94

Откельбаева Насима

*магистрант кафедры истории и географии, Казахский гуманитарно-юридический
инновационный университет, г. Семей*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЭЛЕКТРИФИКАЦИИ В РЕКОНСТРУКЦИИ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ

Мақалада социалистік жаңғырту жылдарындағы экономикалық өзгерістердің жинақталған тәжірибесін түсіну тұрғысынан энергетикалық өнеркәсіптің қалыптастыру мен дамытудың тарихи тәжірибесі, кеңестік-өнеркәсіптік және энергетикалық саясатты жүзеге асырудың мәні мен негізгі бағыттары қарастырылады. Республиканың индустриалды мамандандыруының негізгі бағыттары, Қазақстанның индустрияландыру міндеттерін жүзеге асыру үрдісі байқалады.

Түйін сөздер: жаңғырту, энергетика, саясат, экономика, шикізат, ауқымды жол, ауыр индустрия, темп

В статье рассматривается исторический опыт становления и развития энергетического комплекса в контексте осмысления накопленного опыта преобразований в экономике в годы социалистической модернизации, раскрываются сущность и основные направления реализации советской промышленной и энергетической политики. Прослеживаются основные направления промышленной специализации республики, процесс реализации задач индустриализации Казахстана.

Ключевые слова: модернизация, энергетика, политика, экономика, сырьевые ресурсы, экстенсивный путь, тяжелая промышленность, темп

The article examines the historical experience of the formation and development of the energy complex in the context of understanding the accumulated experience of economic transformation in the years of socialist modernization, reveals the essence and main directions of the implementation of Soviet industrial and energy policy. The main directions of industrial specialization of the republic, the process of realizing the tasks of industrialization of Kazakhstan are traced.

Keywords: modernization, energy, politics, economy, raw materials, extensive way, heavy industry, temp

Энергетический комплекс является приоритетным сектором экономики, базовой отраслью, воздействуя на структуру всей экономики. От результатов его функционирования зависит обеспечение электроэнергией промышленных и сельскохозяйственных предприятий, социально-культурной сферы. Современный Казахстан имеет развитую электроэнергетику, занимая 3 место после России и Украины. За сравнительно короткий исторический срок был создан энергетический потенциал, который снабжал дефицитными сырьевыми ресурсами не только себя, но и центральные районы бывшего СССР.

20 годы XX века – время, когда в результате разработки плана ГОЭЛРО началось формирование энергетической отрасли Казахстана. Очевидный кризис промышленности в первой половине 20-х годов привел к осознанию необходимости ускорения индустриального развития. С 1926 г. страна берет курс на ускоренную индустриализацию.

Казахстан, по замыслам центральных властей, должен был стать одним из основных районов ускоренной индустриализации. Ф. Голощекин, активно проводивший политику центра, выступал за создание в республике добывающей промышленности и железнодорожного транспорта для вывоза сырья. Таким образом, предусматривалось превращение Казахстана и особенно южных его регионов в сырьевую базу промышленно развитых регионов СССР. Ряд казахских лидеров во главе с С. Садвокасовым выступили против и предлагали развивать обрабатывающую и легкую промышленность, учитывать при проведении индустриализации интересы республики, чтобы не превратить ее в колонию. Однако возобладала точка зрения Голощекина, и индустриализация Казахстана приняла неокOLONиальные формы.

Индустриализация осуществлялась в обстановке нагнетания темпов и неоправданно завышенных планов. Уже в 1929 году было принято решение о пересмотре пятилетнего плана в сторону увеличения основных показателей. В результате возникли сложности с обеспечением строящихся объектов рабочей силой, сырьем, оборудованием. Многие стройки были заморожены. Предприятия, хотя и давали продукцию, но тем не менее не могли набрать полную мощность. В целом индустриализация Казахстана продолжалась до самой войны.

Промышленный комплекс в республике создавался, прежде всего, на основе экстенсивного использования ее экономических возможностей и природных ресурсов, а также с приоритетным учетом интересов Центра. В этом плане в годы модернизации преимущественное развитие получили цветная металлургия, угольная, нефтяная промышленность, которые требовали огромных энергетических ресурсов. Масштабы расширения производства в этих отраслях определялись нуждами союзного центра и тех районов, в которых, по мнению партийного руководства решались ключевые вопросы индустриализации. Организация отраслей, определивших ведущие направления республики в общесоюзном разделении труда, вызвала к жизни ряд отраслей производства, связанных с общими потребностями индустриализации. К ним, прежде всего, относилась энергетика.

Таким образом, основные направления промышленной специализации республики были выявлены достаточно четко уже с первых шагов индустриализации. Промышленный облик Казахстана должны были определять ведущие отрасли тяжелой промышленности. Из всей суммы вложений в промышленность в первой пятилетке 83,7 % направлялось на строительство предприятий цветной металлургии, каменноугольной, нефтяной, химической промышленности, на сооружение электростанций [1].

Дореволюционное энергетическое наследие Казахстана по своим размерам было ничтожным. В 1913 г. установленная мощность всех электростанций составляла 2,5 тыс. квт, а производство электроэнергии – 1,3 млн. квт-ч. Самая крупная электростанция была на Спасском заводе, мощностью 455 квт. В Казахстане крупных электростанций не было. Мощность 6 городских электростанций и электроустановок не превышала 500 квт. Электростанции были малоэкономичны, с

высокой стоимостью электроэнергии. В основном электроэнергия использовалась для освещения. Низкий исходный уровень электрификации края означал, что развитие его энергетической базы, по существу, предстояло начинать заново [2,17-18].

Энергетическая база Казахстана начала создаваться после революции. Началом интенсивного использования огромных энергоресурсов Казахстана стал план ГОЭЛРО. Этот план был не только планом строительства электростанций и производства электроэнергии, но и государственным планом развития всего народного хозяйства. План ГОЭЛРО предусматривал наряду с укреплением электроэнергетической базы европейских промышленных районов СССР значительное развитие ее в Казахстане, который обладал большими и экономичными энергоресурсами минерального сырья. С первых же лет индустриализации выделялись значительные средства на строительство электростанций, были подготовлены высококвалифицированные кадры. И результаты не замедлили сказаться. Несмотря на высокие темпы развития электроэнергетики по стране в целом, в Казахстане они систематически превышали общесоюзные, и доля республики в общесоюзном производстве электроэнергии постоянно росла.

В результате на первом этапе в восстановительный период были построены различного типа электростанции небольших мощностей во всех городах республики, на железнодорожных станциях, в рабочих поселках, где действовали промышленные предприятия. 1920—1928 годы были временем восстановления народного хозяйства. Но в этот период электроэнергетика республики начала только создаваться. В эти годы был построен ряд электростанций, мощность которых значительно превышала ранее существовавшие. Так, на Карсакпайском медеплавильном заводе была пущена электростанция мощностью 1340 кВт (заметим, что в 1913 г. самая крупная электростанция в республике была на Спасском заводе - мощностью 435 кВт). Общая мощность всех электростанций составила в 1928 г. 4,2 тыс. кВт, что почти в 3 раза больше 1913 г., а выработка электроэнергии была выше в 5,7 раза.

В первом пятилетнем плане намечалось строительство крупных для того периода гидроэлектростанций в Алма-Ате и Восточном Казахстане, тепловых электростанций в Центральном Казахстане на базе Карагандинского угольного бассейна.

В количественном отношении преимущественно строились дизельные электростанции, работавшие на нефти, мазуте, керосине, дизельном топливе. Сооружались также тепловые станции более мощные (2-4 тыс. квт.), работавшие на угле, в Караганде, Чимкенте, Дзержинске, Карсакпае, Алма-Ате, Ачисае, Акмолинске, Актюбинске и в других городах и рабочих поселках.

Крупными для того времени энергетическими мощностями явились гидроэлектростанции, построенные по плану ГОЭЛРО, а именно, Ульбинская электростанция, затем - Хариузовская и Быструшинская, а позднее - каскад Алма-Атинских гидроэлектростанций.

Сложность развития энергетики в Казахстане усугублялась тем, что в республике не существовало ни котлостроения, ни строительства турбин и генераторов, ни производства каких-либо электротехнических изделий.

После окончания восстановительного периода (1928 г.) выработка электроэнергии достигла 7500 тыс. квт-ч, что в 7 раз превысило уровень 1913 года. Такой огромный скачок явился результатом обеспечения среднегодовых темпов прироста в размере 12 процентов (по Союзу было 6 процентов) [3,53].

Энергетическая база в довоенное время развивалась в соответствии с растущей потребностью в ней промышленности Казахстана. В этот период электростанции значительно повышали свои мощности. Однако они имели крайне ограниченное значение, не достигнув уровня районного масштаба даже в пределах границ области. Мощность их была не велика, ее было недостаточно, чтобы обеспечить электроэнергией предприятия различных отраслей. В то же время не было возможности строить разветвленные линии электропередач из-за ограниченности проводов и поэтому такое положение временно оправдывалось. В связи с этим считалось более выгодным строить больше электростанций с передачей электроэнергии на небольшие расстояния, чем станции больших мощностей.

Нужно иметь в виду, что в то время энергетика не существовала как самостоятельная отрасль промышленности. Электростанции входили в другие отрасли промышленности или в их предприятия. Индустриальное развитие потребовало быстрого распространения сооружения электростанций в республике параллельно с вводом мощностей предприятий промышленности, транспорта и МТС. При этом, как правило, мощности таких ведомственных электростанций

определялись с учетом отпуска электроэнергии на сторону и резерва для будущего расширения своего предприятия.

С самого начала возникновения этой отрасли знаменательным является тот факт, что темп роста ее валовой продукции шел с большим опережением по сравнению с другими отраслями промышленности. За довоенный период (1929-1940 гг.) коэффициент опережения стоимости выработанной продукции электростанций составлял 5,5 по сравнению с ростом валовой продукции всей промышленности Казахстана. Этот коэффициент опережения в энергетике считался самым большим, больше, чем в других отраслях - металлообрабатывающей, топливной промышленности, металлургии цветных металлов, коэффициенты опережения которых соответственно составляли 4,3, 1,2 и 2,2 [4, 100].

Такой быстрый ввод электростанций оказал большое влияние на развитие всей промышленности республики. Поэтому, если в конце восстановительного периода основные производственные фонды отрасли энергетике составляли всего 2,4 процента в общей структуре промышленности, то к началу 1941 года они достигли 9,7 процента (по СССР - 8,9 процента).

В связи с вводом новых мощностей значительно поднимался уровень выработки электроэнергии в целом по республике, который составил в 1940 году 632,0 млн. квт-ч против 7,5 в 1928 году и 1,3 млн. квт-ч в 1913 году. Таким образом, выработка электроэнергии увеличилась в 84 и в 486 раз соответственно. Вместе с вводом все больших мощностей энергетической базы республики возрастал удельный вес ее валовой продукции. Так, в 1940 году он составил 1,4 процента от стоимости всей валовой продукции промышленности Казахстана, в то время как в 1928 году - соответственно 0,3 процента [3,100].

Развитие энергетической базы в Казахстане стало одним из факторов укрепления материально-технической базы сельского хозяйства. Электрификацию сельского хозяйства можно условно разделить на два этапа. На первом этапе, который охватывает период с 30-х до конца 50-х годов, колхозы собственными силами строили для себя электростанции небольшой мощности. Тогда электричество в основном использовали для освещения, а не для производственных процессов. Небольшие электростанции были и в МТС, но их было очень мало. Даже в райцентрах, за исключением Катон-Карагая, где работала электрическая установка мощностью до 30 квт, не было электростанций. В то время еще только развертывалось строительство колхозных и межколхозных электростанций. Мощность многих из них определялась в несколько десятков киловатт.

Кроме удовлетворения запросов промышленности в электрической энергии, рост ее выработки имел для Казахстана особенно важное значение. Дело в том, что количественное развитие энергетической базы сопровождалось одновременно качественными сдвигами в сторону повышения эффективности работы электростанций, что и привело позднее к выделению ее в самостоятельную отрасль.

За довоенный период, начиная с 1928 года, на предприятиях цветной металлургии строились новые и расширялись существующие тепловые электростанции, мощные для того времени: в Риддере, селе Глубоком, в Карсакапае, Балхаше, Джезказгане, Чимкенте, Ачисае, Туркестане. Впервые в истории Казахстана в этой отрасли было положено начало развитию более прогрессивного способа выработки электроэнергии, так как были построены гидроэлектростанции в районе промышленного узла Рудного Алтая. Здесь начали работать гидростанции Тишинская, Хариузовская, Тургусунская и самая мощная - Ульбинская (27,6 тыс. квт).

Ульбинская ГЭС была первенцем Казахстана, она входила в план ГОЭЛРО, который предусматривал ее строительство наряду с такими мощными электростанциями, как Волховстрой, Свирьстрой и др. Символично, что Ульбинская ГЭС являлась самой мощной станцией в Казахстане. Она вызвала колоссальный скачок в развитии промышленности Риддера, была самой прогрессивной в техническом отношении в Казахстане, вырабатывала самую дешевую электроэнергию.

В период модернизации зародилась первая в республике энергосистема, объединившая все электростанции Рудного Алтая во внутриведомственную отрасль, находившуюся в ведении народного комиссариата цветной металлургии, стала прообразом мощных энергосистем межреспубликанского назначения.

В Казахстане были сооружены также мощная электростанция в Караганде и небольшая в Ленгере, которые работали на местном угле.

Вошли в эксплуатацию новые тепловые электростанции большой мощности в Алма-Ате (10,5 тыс. квт) и в Семипалатинске (9 тыс. квт). Были построены электростанции меньших мощностей и в

других городах, при железнодорожных станциях и МТС для удовлетворения коммунально-бытовых и производственных нужд.

В 1940 году общая установленная мощность электростанций составила 224 тыс. кВт, они выработали 632 млн. кВт-ч. Из всей произведенной электроэнергии за год на долю промышленных отраслей приходилось около 70 процентов, общего пользования - 8,2, железнодорожный транспорт - 5 процентов.

В конце 30-х годов наметились крупные энергетические узлы - будущие районные энергосистемы - в первую очередь, в таких промышленных областях, как Карагандинская, Восточно-Казахстанская и Семипалатинская. Эти электростанции в 1940 году дали более половины (59 процентов) всей электроэнергии, выработанной в республике. В южной части Казахстана (Чимкентская, Алма-Атинская области) тоже создавался крупный энергетический узел (20 процентов всей произведенной в республике электроэнергии).

В довоенный период из года в год возрастали мощности как энергетических агрегатов, так и самих электростанций. Если в 1928 году мощность самой большой станции (Карсакпайской) составляла 1200, в 1932 году - 6000 кВт, то в 1940 году она достигла 50 000 кВт (Балхашская). Наибольшая мощность тепловой турбины в 1928 году была 0,2 тыс. кВт; в 1934 году эта цифра поднялась до 400, а через три года мощность турбины Балхашской станции составляла уже 25 000 кВт [5, 102].

Рост выработки электроэнергии, большей, нежели увеличение численности рабочих, произошел благодаря общему росту, производительности труда, главным образом, за счет возрастающего применения электроэнергии в производстве. Из года в год увеличивалась и энерговооруженность труда рабочего. По сравнению с 1928 годом она возросла в 18,8 раза в 1940 году.

Потребность в электроэнергии, вызванная бурным развитием промышленности, диктовала необходимость создания соответствующих мощностей. Это положение вполне соответствовало общим задачам плана ГОЭЛРО. Без опережающего развития энергетических мощностей в промышленности нельзя было проводить индустриализацию Казахстана.

В 1928-1940 годах вступили в строй в Восточном Казахстане Тишинская, Хариузовская ГЭС, Глубоковская ТЭЦ, у озера Балхаш для вновь построенного металлургического комбината - Балхашская ТЭЦ на Карагандинских углях, крупная Карагандинская ГРЭС, Алма-Атинская, Семипалатинская ТЭЦ и др. За короткий срок в Казахстане были созданы такие крупные промышленно-энергетические центры, как Алма-Атинский, Карагандинский, Южно-Казахстанский, которыми в 1940 году генерировалось соответственно 26, 34 и 22 % электроэнергии, вырабатываемой в Казахстане.

Таким образом, становление энергетической отрасли в Казахстане было напрямую связано с осуществлением плана ГОЭЛРО, определившим стратегию развития энергетики. Развитие экономики Казахстана потребовало опережающих темпов развития электроэнергетики. С первых лет социалистической модернизации выделялись значительные средства на строительство электростанций, подготовку высококвалифицированных кадров для энергетической промышленности Казахстана. Результаты не замедлили сказаться. В результате выполнения задач, выдвинутых планом ГОЭЛРО, в Казахстане в предвоенный период была создана энергетическая отрасль, которая уже в этот период становилась одной из самых развитых в целом по СССР и имела общесоюзное значение. За годы довоенных пятилеток прирост энергетических мощностей в Казахстане составил 221 тыс. кВт, и в итоге к 1940 году установленная мощность всех электростанций достигла 224,7 тыс. кВт, а выработка электроэнергии — 632 млн. кВт-ч, что в 482 раза было больше, чем в 1913 году. Тем не менее, несмотря на самые высокие темпы развития энергетики в сравнении с общесоюзными показателями, энергетическая база республики еще не удовлетворяла нуждам быстрорастущей промышленности и транспорта. Основной проблемой в развитии энергетики было ее крайняя слабость в сельском хозяйстве и обеспечении бытовых нужд населения и социально-культурной сферы.

За годы советской индустриализации Казахстан превратился в индустриально-аграрное государство с рядом развитых отраслей промышленности. Наряду с достижениями, индустриализация в экономическом смысле принесла серьезные проблемы. Так, в экономике Казахстана складывались значительные диспропорции: легкая промышленность была принесена в жертву тяжелой индустрии и стала существенно отставать от нее; сельскохозяйственное производство претерпевало упадок. В результате особенностей индустриального развития

Казахстана, связанными с подчиненностью экономики республики диктату Центра, сформировались глубокие экономические структурные диспропорции, которые на десятилетия вперед будут характерны для всего развития экономики и общества в Казахстане. В этом контексте продолжалось социально-экономическое развитие в республике в последующие годы и только к концу 90-х годов в РК стало появляться четкое осознание необходимости смены курса экономического развития в направлении общих мировых тенденций перехода к инновационной экономике, базирующейся на активном использовании научно-технического фактора и интеллектуального потенциала.

Сегодня перед Казахстаном стоит первоочередная задача – уйти от сырьевой направленности экономики, унаследованной от индустриальной политики бывшего СССР и перейти к развитию новых высокотехнологичных производств.

Список использованной литературы

1. ЦГА РК, Ф.138, Оп.47, Д.42, Л.8
2. Романов Ю. И. Осуществление Ленинских идей электрификации в Казахстане. - Алма-Ата, 1977.- С.17-18
3. Симаков К. Очерк развития промышленности Казахстана. - Алма-Ата: Казахстан, 1970г. – С.53
4. Симаков К. Очерк развития промышленности Казахстана. - Алма-Ата: Казахстан, 1970г. – С.100
5. Симаков К. Очерк развития промышленности Казахстана. - Алма-Ата: Казахстан, 1970г. – С.102

ОӘЖ 94 (574)

Сәдірбаев Әділбек Тұрсынбайұлы

4-курс студенті, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ.

Муханғалиева Жанар Кажмуханбетовна

тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ.

ИСЛАМ ДІНІНІҢ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫНА ТИГІЗГЕН ЫҚПАЛЫ

Мақалада археологиялық және жазба деректерді жүйелеу, саралау арқылы ислам дінінің ортағасырлық мәдениеттің дамуына тигізген ықпалы талданған.

Түйін сөздер: ислам, мәдениет, архитектура, жазба деректер, археологиялық деректер.

В статье на основе систематизирование и анализа письменных и археологических источниках дается анализ воздействие ислама на средневековую культуру Казахстана.

Ключевые слова: ислам, культура, архитектура, письменные источники, археологические источники.

The article analyzes the impact of Islam on the medieval culture of Kazakhstan on the basis of systematization and analysis of written and archaeological sources.

Keywords: Islam, culture, architecture, written sources, archaeological sources.

Кез-келген халықтың ұстанатын діні, наным-сенімдері мен көзқарастары оның тарихына, рухани-мәдени, саяси өміріне үлкен әсер ететін үлкен фактор болып табылады. Дін тарихын білмейінше белгілі бір аймақты мекендеген халықтардың тұрмысын, өмірін, мәдени болмысының қыр-сырын терең тану мүмкін емес, яғни кез-келген ұлттық мәдениеттің рухани бастауларын, оның менталитеті мен дүниетанымын ұғыну үшін мәдени тұтастықтағы діни жүйелерді терең зерттеп, зерделудің маңызы ерекше.

Қазақ халқының рухани өмірі мен өткен тарихында ислам дінінің алатын орны ерекше. Өйткені, ислам дінінің қазақ топырағына орнығуы, кең байтақ жерімізге, араб-парсы өркениетінің озық үлгілерінің келіп, көшпелілердің бай өркениеті мен араб-парсы өркениеті ұштасып жаңа жасампаз өркениеттің қалыптасуына алып келді.

Еуразия даласының сан ғасырлық тарихы, қазақ халқының этногенезі мен этнографиясын зерттеу барысында қазақ мәдениеті мен руханияты Ислам өркениеті мен дүниесінің ажырамас бөлшегі екендігін көруге болады. Өйткені, халық санасына ислам діні бейбіт жолмен сіңісті. Ислам философиясын, құндылықтары мен өнерін дамыту мен жаңғыртуда біздің территориямызда мекен еткен ойшылдар - Әбу Насыр Әл-Фараби, Қожа Ахмет Яссауи, Махмуд Қашқари, Мұхаммед Хайдар Дулат, Жүсіп Баласағұн және тағы басқа мұраларының ислам өркениетінің асыл қазынасына айналуы қазақ халқының дүние танымында исламның рөлі басымдықты әрі маңызды екендігін дәлелдей түседі [1, 11 б.].

Орталық Азия мен Қазақстанға исламның енуі VII-VIII ғасырларға жатқызылады. Алғашқы араб дін таратушылары 670 жылдардан бастап келе бастады. VIII ғ. басында Орталық Азияда миссионерлік қозғалыстың жандануы байқалады. Көптеген араб саяхатшылары Орта азия мен Қазақ

жеріне сапар шегіп, жергілікті халықтың өмір салты мен мәдениетін, тарихы мен наным-сенімдері жайлы құнды еңбектер жазып қалдырды. Ал, исламның түбегейлі орнығуына VIII ғасырдың ортасында, дәлірек айтқанда 751 жылы Тараз қаласының маңындағы болған араб әскербасы Зияд ибн Салих пен қытай қолбасшысы Гао Сяньчжи арасында бірнеше күнге созылған Атлах шайқасында арабтардың жеңіске жетуі айтарлықтай ықпалын тигізді. Араб әскерінің бұл жеңісі Орта Азия жерінде ислам діні мен мәдениетінің орнығуының бастауы еді. Қазіргі уақыттағы Қазақстан жеріне исламның таралуы бірнеше ғасырларға созылды. Бастапқыда жаңа дін оңтүстік өңірлерге ене бастады. X ғасырдың аяғына қарай ислам Жетісу мен Сырдариядағы отырықшы халықтың басты дініне айналды. Міне, осы кезеңнен бастап қазақ жері ислам өркениеті тараған аймаққа айналды. Сунниттік бағыттағы мұсылман діні қазақ халқы рухани байлығының ажырамас бір бөлігіне айналды [2, 481 б.].

Ислам дінінің келуі Қазақ жеріндегі қала мәдениетінің дамуына жол ашты. X ғасырдың басында Қарахандар әулетінің негізін қалаушы Сатук ислам дінін қабылдады, ал оның ұлы Боғра-хан Харуб Мұса 960 жылы ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады. Мұсылман діні бірінші кезекте қалаларда тарады. Ибн Хордадбек Фарабтың бас қаласы Кердердегі мұсылман топтары туралы айтады. Ибн Хаукаль Фараб, Кеңжиде мен Шаш аралығында көшіп жүрген мұсылман түріктер жайында баяндайды. Әл-Макдиси Оңтүстік Қазақ жері мен Жетісудың X ғасырдағы қалаларын атай келіп, мешіттерді қалалардағы міндетті құрылыстардың бірі екендігін атайды. [2, 482 б.]

Жалпы алғанда Ислам діні қазақ жерінің жан-жақты дамуының негізгі қозғаушы күші болды. Бұл жайлы тек сол кезеңдегі араб, парсы саяхатшылары ғана емес, қазақтың кең даласында жүргізілген археологиялық заттай деректерде растайды.

Құйрықтөбе қаласының жұртын қазған кезде X-XIII ғасырдың басында салынған деп санайтын ғибадатханалы мешіттер табылды. Баласағұндағы мешіт пен мұнараның қалдықтары, Төменгі Сырдария мен Тараздағы мұсылман сәулет өнерінің діни құрылыстары неғұрлым кейінгі кезеңге жатады. Мешіт пен мұнара әкімшілік биліктің және билік басындағылардың дінге деген адалдығының нышанын білдіреді [2, 482 б.].

Ислам діні мен мәдениетінің Қазақ жеріне келуі мен орнығуы рухани өркендеуге жол ашты. Ислам діні мен, руханиятын қабылдаған түркі халықтары Ислам діні мен ғылымына өз үлестерін қосты. Ислам дінін қабылдаған түркі халықтары арабтық ассимиляцияға ұшырамай, төлтума тіл мен әдебиетін өркендетіп әлемге әйгілі болды. Түркі тілі мен әдебиетінің, түркі философиясы мен руханиятының дамыған кезеңі Ислам діні мен мәдениетінің кең қанат жаюымен тікелей байланысты. Ежелгі түркілер Ислам діні мен ілімін қабылдағаннан кейін түркі әлемінде өрлеу байқалып, ортағасырлық мұсылмандық ренесанс атауына ие болды [3, 7 б.].

Ислам дінінің таралуы сол кезеңдегі қалалар мәдениетінің дамуына айтарлықтай ықпал етті. Отырар, Иасы, Сауран, Сығанақ, Жент, Баласағұн, Сайрам, Тараз, Меркі қалалары мәдениет пен ғылым ордалары болды. Осы қалалардан көптеген ғұламалар шығып, ғылымда өшпес аттарын қалдырып кетті.

Ислам мәдениеті мен өркениетінің ірі орталықтары болған Тараз, Отырар, Сығанақ, Түркістан, Сайрам қалаларында медреселер мен мешіттер, ірі кітапхана қорлары болды. Бұл кітапханаларда дін ғылымы, философия, тарих, әдебиет, жаратылыстану ғылымдарының көрнекті майталмандары қолжазбаларды шығарумен айналысты. Бұл теңдесі жоқ жәдігерлер мешіттер жанындағы медреселер білім мен ғылым ордасы ретінде қызмет етіп, халықтың рухани сұранысын өтеумен қатар, білім мен ғылымның дамуына ауыз толтырып айтатындай, өшпес үлес қосты [3, 8 б.].

Қарахан дәуірі Қазақ жеріндегі ислам дінінің өркендеу дәуірі болды. Қарахандықтар дәуірінде қала мәдениеті дамып, мұсылмандық сәулет өнерінің ескерткіштері бой көтеріп, қазақ халқының мәдениетінің өшпес жауһарына айналды. Алаша хан кесенесі, Әули Ата, Айша Бибі кесенелері, мешіттер мен медреселер, кітапханалар Қарахан мемлекетіндегі рухани-мәдени және әлеуметтік-экономикалық дамудың жоғарғы болғанын дәлелдейді. Яғни, мұның барлығы ислам дінінің қазақ даласы дамуының жаңа сатысына жетуіне алып келген болатын. Қарахан мемлекетінің рухани-мәдени ұстанымы Ислам діні болды [3, 13 б.].

Ислам дінінің келуі қазақ жеріндегі жазба әдебиетін жаңа сатыға көтерді. Қарахан мемлекеті тұсында ежелгі түркі жазуы араб графикасына ауысып, көптеген түркі, парсы, шағатай, араб тілдерінде көптеген құндылығы мол еңбектер жазыла бастады. Мәселен, орта ғасырда қазақ даласынан шыққан ғұламалар Әл-Фараби мұралары, Махмуд Қашқаридың "Диуани лұғат ат-түрік", Жүсіп Баласағұн "Құтадғу білік", Ахмет Яссауи "Диуани Хикмет", Ахмед Иғнеки "Ақиқат сыйы",

Сүлеймен Бақырғани "Бақырған кітабы", Хусамуддин Сығанаки "Әт-тасдиқ фи шарх әт-тархмид" еңбектері Ислам мәдениеті аясында жазылған теңдесі жоқ жәдігерлер.

IX-XII ғасырларда исламның таралуына байланысты араб тілі кең өріс алды. Әдеби және ғылыми шығармалар сол тілде жазылды. Шығыстың аса көрнекті ғалымы Әбу Насыр әл-Фараби өз шығармаларын араб тілінде жазған [2, 484 б.].

Әбу Насыр әл-Фараби Фараб өлкесіне қараған Весидж қаласында туған. Ол сол кезеңдегі араб халифатының орталығы болған Бағдат қаласында араб тілін үйреніп, медицина мен логиканы, ежелгі грек философиясы мен музыкалық тілдер және математиканы зерттеп, оқып білді. Ойшылық сол дәуірдегі интеллектуалдық ортаға тигізген ықпалы ерекше болғандықтан әл-Фараби "Екінші ұстаз" атанған [4, с. 198].

Жалпы қазақ даласындағы Ислам дінінің дамуы Қожа Ахмет Яссауи бабамызбен тікелей байланысты. Ол Ислам діні мен оның құндылықтарын түркі тілінде жазып, араб-парсы тіліндегі қарапайым халыққа ауыр тиер көптеген діни мәселелерді халыққа ұғынықты түрде жеткізген бірегей ойшыл тұлға. Қожа Ахмет Яссауи – қазақты дүниетаным мен діл үшін имандылық пен тақуалықтың, еркіндік пен ізгіліктің, даналық пен діндарлықтың үлгісі. Яссауи сопылық философияның түркілік бұтағының негізін қалаушы ретінде Ислам әлеміне белгілі болған тұлға. Қожа Ахмет Яссауидың "Диуани Хикметі" – Ислам ілімі мен құндылықтарын, Ислам ахлағы мен даналығын үлгі-өнеге ретінде насихаттауға арналған рухани мұра [3, 38 б.].

Яссауидың түркі жұртында өте жоғары беделге ие екенін білген Әмір Темір өз билігін халық арасында нығайту, сонымен қатар Яссауиге деген құрметінің белгісі ретінде XIV-XV ғасырларда Қожа Ахмет Ясауи кесенесін салдырды. Қазіргі таңда бұл тарихи жәдігер тек Қазақстандағы ірі мұсылмандық сәулет ескерткіші ғана емес, сонымен қатар, әлемдік озық үлгілердің бірі болып саналады [5, с. 255].

Жалпы қазақ даласынан шыққан Махмуд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Іүгінеки, Мұхаммед Хайдар Дулат, Сүлеймен Бақырғани, Хусамуддин Сығанаки сияқты ұлы ғұламалардың барлығының да ілімінің бастау көзі Ислам діні екенін олардың өздері жазған еңбектерінен біздерге көрініп-ақ тұр.

Халық арасында Сунақ ата деп аталып кеткен Хусамуддин Сығанаки бабамызға ерекше тоқталмай кетпей жөн болмас. Сығанақ қаласында туып өскен бабамыздың ислам әлемінде ойып тұрып орын алар еңбектері барша араб әлеміне белгілі болғанмен де бүгінгі буында оның атын да білмейтіндер көптеп табылады.

Түркия кітапханаларындағы бізге белгілі мәліметтер бойынша, Имам Хусамеддин Хусайн бин Али Сығнақи (711 х./1311 ж. қайтыс болған) Сыр бойындағы Фараб аймағы Сығнақ қаласында дүниеге келген. Атақты түркі тарихшысы З.У. Тоғанның Сығнақидің XIII ғасырдың бірінші ширегінде дүниеге келгендігі туралы айтқан тұжырымдары Иасауи мен Сығнақи арасындағы уақытты анықтауда біршама шындыққа жақындайды [6, с. 315].

Қолдағы деректерге сүйене отырып, Имам Хусамеддин Хусайн бин Али Сығнақидің артында төрт түсіндірме және үш трактат, яғни жеті кітап қалдырғанын айта аламыз [6, 316 б.]. Қазіргі таңда ғұлама бабамыздың араб-парсы тілінде сақталған қолжазба еңбектері зерттеліп, қалың оқырманға "Әт-тасдиқ фи шарх әт-тахмид" деген атпен жол тартты. Мұның өзі әлі ашылмай жатқан қатпарлы тарихымыздың бір шетінің болса іргесінің сөгілгендігінің белгісі.

Ислам діні әсіресе Алтын Орда дәуірінде ерекше дамыды. Мысалға, Өзбек хан тұсында Алтын орданың астанасында 13 мешіт қызмет етіп, ханның өзі күніне 5 рет намаз оқыған. Дін әртүрлі тайпаларды біріктіруші құралдың біріне айналды. Көшпенділер арасына исламды мақсатты түрде тарату басталды. Дін уағызшылары далалы өңірге Орталық Азиядан, Еділ өңірлері мен мұсылман әлемінің басқа да аудандарынан ағыла бастады. Еділ өзені бойында жаңа сәулет өнерінің озық үлгілері салына бастады. Сонымен қатар, араб елдерімен де сауда, экономикалық, дипломатиялық байланыстар арта түсті [7,83 б.].

Ислам XV ғасырда Жәнібек пен Керей негізін қалаған Қазақ хандығының ресми идеологиясы болды. Ислам діні жоғарғы хандық биліктің нығайтуы мен түрлі қазақ тайпаларының бір этникалық қауымға біргуне ықпал еткен идеологиялық факторлардың бірі болды. Сөзімізге дәлел, қазақ хандығының заңдар жинақтар "Қасым ханның қасқа жолы", "Есім ханның ескі жолы", "Тәукенің Жеті жарғысы" ислам шариғатын негізге ала отырып жазылған заң жинақтары еді.

Сөзімізді қорытындылай келе Ислам дінінің қазақ мәдениетінің дамуына өте үлкен ықпалын тигізді. Көшпенділердің бай өркениеті мен араб-парсы өркениеті ұштасып, жаңа озық мәдениет қалыптасты. Ислам діні келгенге дейін түркі жұртында айтарлықтай кенжелеп қалған жазба

мәдениеті ислам дінінің келуімен жаңа серпіліс алып, баға жетпес құнды тарихи жәдігерлер жазылып, біздерге дейін жетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Оңғаров Е. А. Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары. – Алматы: Көкжиек баспасы, 2014. – 272 б.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. Алматы: Атамұра, 2010. – 544 бет.
3. Бейсенов Б. Қ. Қазақ ойшылдары дін туралы: оқу құралы. – Алматы, Көкжиек баспасы, 2015. – 192 б.
4. Қасымжанов А. Х; Қасымжанова С. А. Духовное наследие казахского народа. Алматы. 1991. – 256 с.
5. Орынбеков М. С. Генезия религиозности в Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005, – 240 с.
6. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. 1-том, – 400 бет.
7. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. Алматы: Атамұра, 2010. – 640 бет.

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 581.3

Алипбекова А.Б.

магистрант I курса специальности «Биотехнология», Казахский гуманитарно-юридический
инновационный университет, г. Семей

МИКРОКЛОНАЛЬНОЕ РАЗМНОЖЕНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ

Мақалада өсімдіктердің микроклоналды көбеюі, оның болашағы мен биотехнологиядағы даму тенденциялары туралы түсінік беріледі. Тұқым мен вегетативті таралулармен салыстырғанда бұл әдістің артықшылықтары қарастылырады. Агросфералық ресурстардың мәселелері және ауылшаруашылық өсімдіктерінің жоғарғы деңгейлі мәселелері талданды. Ауылшаруашылық өсімдіктерінің жаппай көбеюіне арналған микроклоналды тарату әдісін жасау және қолдану қажеттілігі анықталды және ақталған.

Түйін сөздер: көшірме жасау, микроклоналды көбейту, биотехнология, биоалуантүрлілік, агросфера, ауылшаруашылық өсімдіктер.

В статье дается понятие о микроклональном размножении растений, о его перспективах и тенденциях развития в биотехнологии. Рассматриваются преимущества этого способа перед семенным и вегетативным размножениями. Проанализированы проблемы ресурсов агросферы и высокой заболеваемости сельскохозяйственных растений. Выявлена и обоснована необходимость развивать и применять метод микроклонального размножения для массового размножения сельскохозяйственных растений.

Ключевые слова: размножение, микроклональное размножение, биотехнология, биоразнообразие, агросфера, сельскохозяйственные растения.

The article gives an idea of microclonal reproduction of plants, its perspectives and development trends in biotechnology. The advantages of this method before seed and vegetative propagation are considered. The problems of agrosphere resources and high incidence of agricultural plants are analyzed. The necessity to develop and apply the method of microclonal propagation for mass reproduction of agricultural plants is revealed and justified.

Keywords: reproduction, microclonal reproduction, biotechnology, biodiversity, agrosphere, agricultural plants.

В июле 2015 г. ООН опубликовала статистические данные, согласно которым к 2030 году нынешнее население Земли, составляющее 7,3 млрд. человек, вырастет до 8,4 млрд. А к 2050 году людей будет уже 9,7 млрд., к 2100 году численность населения достигнет 11,2 млрд.

В связи с быстрым ростом населения и урбанизацией, приводящей к сокращению сельскохозяйственных угодий, особую остроту приобретает вопрос обеспечения растущего населения питанием.

Часть биосферы, которую человек использует для сельскохозяйственного производства, называется агросферой. В настоящее время агросфера вступила в очевидный конфликт со стабильностью биосферы. Пашней занято 10% суши, сенокосами и пастбищами – еще 20%. Во многих районах планеты ее ресурсы исчерпаны и дальнейшее увеличение доли агросферы невозможно [1].

Всего же в сельское хозяйство вовлечено 4.5 млрд. га земли, где трудятся 2 млрд. человек. Из них под зерновым клином находится 1.5 млрд. га. Резервных площадей для экстенсивного развития отрасли практически нет, весь необходимый прирост продукции возможен лишь за счет интенсификации производства.

Развитие сельскохозяйственных технологий и распространение их на все континенты разрушает биоразнообразие. Биомасса создаваемых агроценозов, например, на месте леса, никогда не достигнет биомассы леса. Продуктивность агроценозов уступает продуктивности естественных экосистем. В экосистемах, где доминирует человек, теряется до трети первичной продукции. Современные сельскохозяйственные технологии ведут к разрушению почвы, загрязнению воды и т.д.

За 100 последних лет эрозия и другие процессы, вызывающие деградацию почвы, вывели из пользования 27% (2 млрд. га) сельскохозяйственных угодий. Для США, в частности, цифра потерь из-за эрозии составляет 120 млн. га в год, Франции - 5, а в бывшем СССР - 152 млн. га, или 2/3 всех пахотных земель, находится в эрозийно-опасном состоянии. Процесс опустынивания охватил 19% (около 30 млн. км²) всей суши планеты и распространяется на новые территории со скоростью 50 тыс. км² в год [2].

Как известно, в природе существует два способа размножения растений: половой (семенной) (рис. 1) и вегетативный (рис. 2). Оба эти способа имеют как свои преимущества, так и недостатки.

Рисунок 1 – Семенной способ размножения

Рисунок 2 – Вегетативный способ размножения

К недостаткам семенного размножения относятся генетическая пестрота семенного материала и длительность ювенильного периода.

При вегетативном размножении генотип материнского растения сохраняется, а также сокращается длительность ювенильного периода. Однако большинство видов плохо размножается вегетативным способом, к ним относятся многие древесные породы. Например, эффективность размножения, даже на ювенильной стадии, дуба, сосны, ели, орехоплодных не очень высока.

Кроме того, с помощью черенкования невозможно размножить многие виды древесных растений в возрасте старше 10-15 лет. Трудно получить стандартный посадочный материал, так как существует возможность накопления и передачи инфекции. Операции по размножению с помощью прививок сложны и трудоемки [3].

Клональное микроразмножение имеет ряд преимуществ по сравнению с обычными методами вегетативного размножения:

1. Высокий коэффициент размножения. Так, из одного растения герберы, земляники, хризантемы, розы при размножении их посредством культуры тканей можно получить в год свыше 1 млн. растений. Из одной почки яблони за 8 месяцев культуры можно получить до 60 тыс. побегов. При культивировании меристемы куста малины *in vitro* удастся получить до 50 тыс. растений в год. Культура меристемы персикового миндаля, который служит подвоем для прививок и с большим трудом размножается при использовании традиционных методов, позволяет получить 1 млн. растений в год. Таким образом, **коэффициент микроразмножения в несколько тысяч раз больше**, чем при использовании обычных методов вегетативного размножения.

2. Ускорение селекционного процесса. Сроки получения товарной продукции новых сортов сокращаются до 2-3 лет вместо 10-12.

3. Методом клонального размножения возможно размножение растений, которые с трудом или совсем не размножаются вегетативно, например пальмы. Так, методом клонального микроразмножения в промышленных масштабах размножается масличная пальма.

4. Экономичность. При микроразмножении экономятся площади теплиц.

5. Получение молодых растений (омоложение старых особей).

6. Можно поддерживать рост круглый год, что важно для растений, имеющих в цикле развития периоды покоя.

7. Возможность автоматизации процесса выращивания.

8. Ускорение перехода растений от ювенильной к репродуктивной фазе развития [4].

9. Одновременно с микроразмножением происходит оздоровление растения от вирусов и патогенных микроорганизмов [2,5].

Для 3-4 тыс. используемых человеком "культурных" растений известно около 30 тыс. видов патогенов: 25 тыс. грибковых болезней, 600 вызывают черви-нематоды, более 200 - бактерии, более 300 - вирусы. У риса и пшеницы известны по 100 возбудителей болезней, у кукурузы - 60, у ячменя и сорго - по 50. Из-за них еще до сбора урожая теряются 10-15% зерна. Различные паразиты, в том числе насекомые, и сорняки доводят объем предуборочных потерь уже до 25-40% [6].

При различных видах микрклонального размножения можно получить в дальнейшем здоровый посадочный материал (табл.1).

Таблица 1

Способы оздоровления растений при микрклональном размножении

Вид инфекции	Способы оздоровления
Вирусы, вироиды, микоплазмы	Применение термо- и хемотерапии в

	культуре меристем,
Патогенные грибы и бактерии	Микроклональное размножение

Биотехнология как область прикладной биологии играет все возрастающую роль в отрасли сельского хозяйства, открывая новые возможности в размножении растительных организмов.

Одним из наиболее радикальных методов решения вышесказанных проблем является микроклонирование сельскохозяйственных растений в культуре *in vitro* [7].

Метод размножения растений с использованием техники изолированных тканей и органов привлекает внимание физиологов, вирусологов, селекционеров, а также практиков. Причин этому несколько. Прежде всего, сейчас ни у кого не осталось сомнения, что именно этот способ (обозначаемый как клональное микроразмножение или просто микроразмножение) на сегодняшний день позволяет полнее всего реализовать потенциал растительного организма к размножению. Это направление в культуре тканей быстро развивается и является чрезвычайно перспективным [8].

Микроклональное размножение – это использование техники *in vitro* для быстрого получения неполовым путем растений, идентичных исходному растению. Живые клетки самых различных специализированных растительных тканей, помещенные на питательную среду в стерильных условиях, могут реализовать свою тотипотентность и дать начало целому растению.

Методы *in vitro* могут вносить ценный вклад на каждом этапе селекционного процесса. Использование клонального микроразмножения позволяет сократить сроки размножения новых сортов по сравнению с традиционными методами в 4-5 раз. Преимущества микроразмножения *in vitro* заключаются в необходимости малого количества исходного материала, минимальной лабораторной площади для культур, в высоком коэффициенте размножения.

Небольшой размер экспланта, применяемого для клонального микроразмножения, поверхностная стерилизация его, асептический перенос на питательную среду и субкультивирование в условиях, исключающих инфицирование, приводит к оздоровлению полученных растений от вирусных и бактериальных заболеваний, нематод, грибных патогенов.

В борьбе против вирусных болезней сельскохозяйственных растений не эффективно использование агротехнических или химических методов. Единственным способом борьбы является получение безвирусного посадочного материала. Наиболее надежным методом оздоровления посадочного материала, например винограда, является использование культуры меристемы и последующее клональное микроразмножение оздоровленных растений [8].

Темпы развития биотехнологии в настоящее время можно сравнить с впечатляющим прогрессом компьютерной техники более 20 лет назад, а толчком к этому послужило рождение генетической и клеточной инженерии.

Микроразмножение растений получило широкое распространение во второй половине XX века, а в последние десятилетия оформилось как мощное промышленное производство, быстро реагирующее на запросы рынка. К примеру, только за период с 1985 по 1990 год число растений, размножаемых *in vitro*, возросло с 130 млн. до 513 млн. Мировыми лидерами в этой области являются Нидерланды, США, Индия, Израиль, Италия, Польша и другие страны. В основном эта перспективная технология связана с ориентацией на производство декоративных, плодовых, лесных и овощных культур. Использование микроразмножения дает возможность быстро перейти на высокопродуктивные сорта.

Микроразмножение является весьма эффективным приемом быстрого распространения и оздоровления от инфекции новых сортов и гибридов картофеля, плодовых, ягодных, декоративных и лесных растений. Методы микроразмножения широко используются селекционерами для ускоренной репродукции ценного материала. Размножение растений *in vitro* может стать важным инструментом поддержания существующего биоразнообразия редких и исчезающих видов, занесенных в Красную книгу Казахстана [9].

Таким образом, микроклональное размножение растений является одним из наиболее перспективных направлений в растениеводстве: селекции, садоводстве, озеленении, сельском хозяйстве, сохранении редких и исчезающих видов и др. областях.

Список использованной литературы

1. Сельскохозяйственная биотехнология.- [Интернет страничка] <http://biofile.ru/bio/16287.html>
2. Шевелуха В.С. Сельскохозяйственная биотехнология: Учеб./, В.С. Шевелуха, Е. А. Калашникова, С. В. Дегтярев - М.: Высшая школа, 1998. - 416с.

3. Широков А.И., Крюков Л.А. Основы биотехнологии растений. Электронное учебно-методическое пособие. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2012. – 49 с.
4. Кузьмина Н.А. Культивирование меристем различных сортов роз in vitro. Естественные науки и экология: Ежегодник / Н.А. Кузьмина, О.А. Потапова. - Омск, 2000. вып. 5. - С. 38-39.
5. Бирюков В.С. Основы промышленной биотехнологии. М.: КолосС, 2004. - 296с.
6. Бутенко Р. Г. Биология клеток высших растений in vitro и биотехнологии на их основе: Учеб. пособие.- М.: ФБК-ПРЕСС, 1991. - 160с.
7. Дорошенко Н.П., Трошин Л.П. Биотехнология – наука и отрасль сельского хозяйства // Научный журнал КубГАУ. – 2016. - №116(33). – С.9-10.
8. Калашникова Е.А. Получение посадочного материала древесных, цветочных и травянистых растений с использованием методов клеточной и генной инженерии. Учебное пособие / Е.А. Калашникова, А.Р. Родин. - Москва, 2001. - 71с.
9. Плаксина Т.В., Пищева Г.Н. Биотехнология в селекции, размножении и сохранении растений. // Бюллетень Ботанического сада-института ДВО РАН. – 2014. – вып.12. – 22-30 с.

ОӘЖ 599.735.53

Әмірова Гүлнұр Орынбасарқызы

экология мамандығының 2 курс магистранты бМ060800, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.

Исенғалиева Гуля Амиржановна

техника ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, бМ060800-Экология кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе қ.

Смағұлова Дания Бауыржанқызы

жаратылыстану ғылымдарының магистрі, ФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебінің биология пәнінің оқытушысы, Ақтөбе қ.

ЫРҒЫЗ-ТОРҒАЙ МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ РЕЗЕРВАТЫ АУМАҒЫНДА МЕКЕН ЕТЕІН КИІКТЕРДІҢ САНЫ, ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЛПЫНА КЕЛУІ

Мақалада көшпелі жабайы жануар ретінде CITES конвенциясымен қорғалатын, халықаралық табиғат қорғау одағының (ХТҚО) қызыл кітабына енген бетпақдалалық ақбөкен – Saiga tatarica популяциясының Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерватының аумағында таралымы (2008-2017жж.), территориядағы маусымдық төлдеу нүктелері (Құланак, Сұңқарқия, және т.б.) жайында мәліметтер келтірілген.

Кілт сөздер: *бетпақдалалық ақбөкен популяциясы, популяция саны, ерекше қорғалатын табиғи аумақ, Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерваты.*

В статье представлены данные о распространении (2008-2017гг.) и точки сезонных окот (Куланак, Сункаркия и т.д.) бетпақдалинская популяция сайги - Saiga tatarica, как кочевое дикое животное, защищенное конвенцией CITES и занесенных в красную книгу Международного союза охраны природы (МСОП) на территории Иргиз-Тургайского государственного природного резервата.

Ключевые слова: *бетпақдалинская популяция сайги, численность популяции, особо охраняемая природная территория, Иргиз-Тургайский государственный природный резерват.*

The article presents data about distribution (2008-2017) and the points of seasonal calving (Kulanak, Sunkarkia, etc.) of the Betpakdala saiga population - Saiga tatarica, as a nomadic wild animal protected by the CITES convention and listed in the red book of the International Union for Conservation of Nature (IUCN) on the territory of the Irgiz-Turgai State Nature Reserve.

Keywords: *Betpakdala saiga population, population size, specially protected natural area, Irgiz-Turgai State Nature Reserve.*

Киік - Қазақстанда 1950 жылдың ортасынан 1990 жылдың ортасына дейін негізгі аң ау объектісі болып табылған тұяқты жануардың бірі. Кейіннен 20 ғасырдың соңына қарай елдегі экономикалық жағдайдың тұрақсыздығына байланысты жергілікті тұрғындар жаппай браконьерлікпен айналысып, киік саны бірден төмендеп, құрылымы өзгеріске ұшырай бастады [6, 47].

1970 жылдың басында максимал санға 1,1-1,2 млн-ға жетті (Фадеев, Слудский, 1982). Грачев пен Бекеновтың (1993) зерттеулері бойынша, 1980 жылдың басы 1990 жылдарға дейін киік саны 600-900 мыңға дейін есепке алынды. Киік санының күрт төмендеуі 1990 жылдың ортасынан бастап 10 жылға созылып, 2003 жылы минимум 21 200 ғана қалды. Ары қарай 2003-2014 жж аралығында киік саны 12 есеге көбейіп, тұяқты жануарлар (*Artiodactyla Owen 1848*) ішінде фондық түрге айналды [6, 48].

Бетпақдала популяциясы 2015 жылы киіктердің төлдеуі кезінде жаппай қырылуы орын алып, киік санының өсімін беріп келе жатқан негізгі популяция 90%-ке азайып қалды [2, 28].

Қазақстанда 2016-2017жж. жыл сайын сәуірде өтетін авиасанақтың қорытындысы бойынша киіктер саны қалып келе бастады, мысалға 2015 жылы популяция саны күрт төмендеп 295 400 бас құраса, 2016 жылы бұл көрсеткіш 187 100 басқа қысқарып, 108 300 көрсетті. Ал 2017 жылы 152 600 басқа көбейді [1-кесте].

1-кесте.

Қазақстандағы киік саны

Жылдар	Популяциядағы киіктің саны			
	Бетпақдала популяциясы	Үстірт	Орал	Барлығы
2008	32 300	10400	18300	61 000
2009	45200	9200	26600	81 000
2010	53400	4900	39100	97 400
2011	78000	6100	17900	102 000
2012	110100	6500	20900	137 000
2013	155200	5400	26440	187 000
2014	216000	1700	39000	256 700
2015	242000	1270	54700	295 400
2016	36700	1900	70200	108 300
2017	51700	2700	98200	152 600

Бетпақдала популяциясының батыс бөлігін қамтитын 2007 жылы ашылған ерекше қорғалатын табиғи аумақ «Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерваты» территориясы (одан әрі-резерват) киіктердің шоғырлану, төлдеу, лақтарын жүгірту процестері үшін қолайлы аумақ.

1-сурет. А-Киіктердің күзгі табындары (қараша, 2014 ж); Б-Киіктердің төлдеу кезінде шоғырлануы (мамыр, 2017жыл)

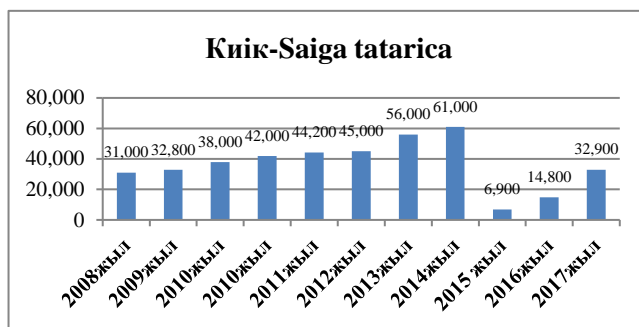
Резерваттың территориясы 2016 жылы территориясы 409 962 га ұлғайып, қазір аумағы 1 173 511 га құрайды. Ақтөбе облысының оңтүстік шығыс бөлігінде шөлді, жартылай шөлді, дала зоналарында орналасқандықтан, бұл территорияның экожүйесі де әртүрлі болып келеді. Ерекше қорғалатын табиғи аумақ төрт бідей облыстың шалғай шекараларында орналасқан. Солтүстігінде Ақтөбе облысының Әйтеке би ауданымен, шығысында Қостанай облысымен толықтай шектесе, оңтүстік шығысында және оңтүстігінде Қарағанды және Қызылорда облыстарымен шекаралас, немесе жанамалай шектеседі. Ауа райына және су, қорек көзіне байланысты қыста оңтүстіктегі Қарақұмға (Қызылорда облысы) еніп, жазда солтүстікке Қостанай, Қарағанды облыстары), солтүстік батысқа (Ақтөбе облысы Әйтеке би ауданы) жайылым ауыстырады [1,29].

Киіктерге есеп жүргізуде ҚР АШМ Орман және аңшылық шаруашылығы Комитетінің 23.08.2005ж. №191 бұйрығы негізінде бекітілген «Жабайы жануарлардың жекелеген түрлерін есепке алуды жүргізуге арналған әдістемелік ұсыным» және 09.04.2003 жылғы № 81 бұйрығымен бекітілген ҚР БЖҒМ Ғылым Комитетінің «Зоология институты» келісімімен өңделген «Автотранспортты қолдану арқылы киіктердің визуальды есебін жүргізу» әдісі қолданылды.

«Ырғыз-Торғай резерваты жыл сайын Бетпақдала популяциясы бойынша авиасанаққа қатысып келеді, сонымен қатар ерекше қорғалатын табиғи аумақта автомаршрутты санақ жүргізіп келеді. Резерват территориясында киіктер саны 2008-2014 жж аралығында есепке алу бойынша 32 мыңнан 61 мың басқа дейін өскен. Киіктер табыны немесе оның топ құрамының саны популяцияның жалпы

көлеміне байланысты, саны көп болған сайын күрделі табындар кездеседі. 2015 жылы киіктердің жаппай қырылуынан кейін киік саны 2016 жылы 14800 дарақ болса 2017 жылдың күзгі-қысқы есебі бойынша 32900 дараққа көбейді (Диаграмма 1).

Киіктер күзгі-қысқы мерзімде миграция кезінде кездеседі яғни, шағылысқа түсер алдында бірнеше киіктер ұсақ немесе орташа топтарға шоғырланады. Резерват аумағында киік көбейген 2010-2014 жылдары күзгі-қысқы (қараша-желтоқсан) есепте 1-ден 50-ге дейін топтасқан ұсақ табындар (58%), 51-500-ге дейін орташа табындар (32%), 501-ден 1000-ға дейін топтасқан ірі табындар (10%) кездесті. 2015 жылы Бетпақдала популяциясындағы киіктердің жаппай қырылуы индетінен кейін 2016 жылы ЕҚТА территориясындағы күзгі-қысқы есепте 1-ден 50-ге дейін топтасқан ұсақ табындар (67%), 51-500-ге дейін топтасқан орташа табындар (30%), 500-1000-ға дейін топтасқан ірі табындар (3%) кездесті[3,35].

1-диаграмма. Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерват территориясындағы киіктің –saiga tatarica 2008-2017 жылдар арасындағы динамикасы

Төлдеу мерзімі жақындағаннан бастап киіктер табынға бөлінбей, бір тұтас болып шоғырлана бастайды. Киіктер 2010-2014жж мамыр айының 09-20 аралығында резерват территориясының Құланак, Сұңқарқия, Қосбүйрек жерлерінде жаппай шамамен 5 мың бастан төлдеген. 2016-2017жж аралығында киіктердің төлдеу мерзімі 5-16 мамыр аралығында болып, төлдеу орындары Қосбүйректен Шалқар тебізі жағалауы, Саршағылға қарай, яғни далалық экожүйеден жартылай шөлейтті жерлерге орын ауыстырған.

Резерват аумағындағы киіктердің жыныстық құрамы киіктің саны көбейген 2010-2014 жж аралығында теке үлесі -19%, ешкісінің үлесі - 40%, лақтарының үлесі-41% болды. 2015 жылы Бетпақдала популяциясында киіктердің жаппай қырылуы индеті кезінде көбіне аналықтары мен лақтары көп шығынға ұшырағандықтан, теке үлесі 19 дан 25 %-ға көбейген. 2016-2017 жж аралығында резерват аумағында жағдай тұрақталғандықтан, киік саны қалпына келе бастады.

Киік - көшпелі жабайы жануар ретінде СИТЕС 2-қосымшасымен қорғалатын, дүниежүзілік табиғат қорғау одағының (МСОП) қызыл кітабына 2002 жылы CR (жойылып кету қаупі бар) категориясымен енген [5, 28]. ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің 10.11.2010 жылы №704 бұйрығына сәйкес Қазақстан аумағында ғылыми мақсатты қоспағанда 2020 жылға дейін киікті атуға тыйым салды. Киіктер санына, оның құрамына браконьерліктің де әсер ететіні белгілі. Қазір де заң күшейтіліп киіктің аталығын (текесін) алғаны (аулағаны, атқаны) үшін 500 АЕК, аналығы мен төлі үшін 300 АЕК айыппұл салынатын болды. Себебі браконьерліктің әсерінен киіктердің аталығының көбірек атылуына байланысты, құрылымы өзгеріске ұшырап, киіктің жалпы санының азаюына әсер етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Естественно-научное обоснование расширения территория Иргиз-Тургайского государственного резервата // Экопроект.-2010.-С.123
- 2.Кривошеева. А Окоп сайгаков: изучение и итоги // Зеленый мир.-2016.-№3.-С.25-26.
- 3.Фадеев.В.А.,Слудский.А.А. Сайгак в Казахстане:Алма-ата:Наука,-1982.-160с.
- 4.Серикбаев А.Т., Байтанаев.О.А.,Ташенов Б.Д., Кулемин М.В., Белый Д.Г. Проблемы сохранения сайгака (Saiga tatarica L., 1766) в Казахстане //
- 5.Э Милнер-Гуланд. Сохранение сайгака-специальная тема XXIX Конгресса Международного союза биологов-охотоведов//Степной бюлетьень.-2009.-№27.-С.39-42.
- 6.Ю.А.Грачев, А.М.Мелдебеков, А.Б.Бекенов. Численность, структура и воспроизводства популяций сайгака в Казахстане//Степной бюлетьень.-2009.- №27. –С.78.

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

ОӘЖ 004.4' 27

Айтмухамбетова Балжан Ерлановна

6M060200 «Информатика» мамандығының 2 курс магистранты, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, Семей қ.

БАҒДАРЛАМА ЖАСАУ ҮРДІСІНДЕ ӨНІМДІЛІКТІ ТАЛДАУДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Қазіргі кезде бағдарламалық қамтудың маңызды сипаттамалардың бірі оның өнімділігі болып табылады. Сонымен қатар төменгі өнімділік пайдаланушылар жұмысының тиімділіксіздігіне әкеледі. Бұл мақалада бағдарламалық қамту үрдісінің ерекшеліктері келтірілген.

Түйін сөздер: бағдарламалық қамтамасыз ету, өнімділік, бағдарламалық қамтамасыз етуді құру.

В настоящее время одной из важных характеристик программного обеспечения является его производительность. К тому же низкая производительность может обуславливать неэффективность работы пользователей. В статье приведены особенности процесса разработки программного обеспечения.

Ключевые слова: программное обеспечение, производительность, разработка программного обеспечения.

Presently one of important descriptions of software is his productivity. Besides the subzero productivity can stipulate uneffectiveness of work of users. To the article the features of software development process are driven.

Keywords: software, productivity, software development

Бағдарламалық қамтамасыз етуді өңдеу үрдісі ол бағдарламалық қамтамасыз етуге негізделіп құрылған құрылым болып табылады.

Бағдарламалық қамтамасыз етудің маңызды сипаттамаларының бірі ол оның өнімділігі болып табылады. Бағдарламалық қамтамасыз етудің өнімділігімен байланысты көптеген мәселелер оның бастапқы кезеңдеріндегі өңдеу үрдісін, сонымен қатар оның жобалаудағы бағалаусыздықпен туындаған.

Бағдарламалау жүйесі – бұл нақты бағдарламалау тілінде жаңа бағдарламаларды өңдеуге арналған жүйе. Әдетте қазіргі бағдарламалау жүйелері қолданушыларға бағдарламаларды өңдеу құралдарының қолайлы және қуатты жабдықтарын береді. Оларға жататындар:

- компилятор немесе интерпретатор;
- өңдеудің интегралданған ортасы;
- бағдарлама мәндерін құру және түзету жабдықтары;
- стандартты бағдарламалар мен функциялардың көлемді кітапханалары;
- бағдарламадағы қателерді табуға және жоюға көмектесетін бағдарламалар;
- диалогтік орта;
- жұмыстың көптерезелі режимі;
- қуатты графикалық кітапханалар; кітапханалармен жұмыс істеуге арналған утилиталар;
- орнатылған анықтамалық қызмет;
- басқа да өзгеше ерекшеліктер.

Бағдарламалаушы жазған бағдарлама біріншіден, оның өзіне емес, қолданушыға арналған. Егер жобамен бағдарламалаушылар тобы жұмыс істесе, онда бағдарлама мәтіні алдымен, онымен жұмыс істейтін адамдарға арналған. Сондықтан, жұмыс тиімді болу үшін бағдарламаны оқу жеңіл, құрылымы шешілетін мәселе алгоритміне сәйкес болу керек. Ол үшін бағдарламалаудың жақсы стилінің тәртібіне сүйену керек. Бағдарламалау стилі — бұл өз жұмысыңыздың кезінде ұстануға тиіс ережелер жинағы.

Бағдарламалаудың жақсы стилі мынандай:

- түсініктемелер қолдану;
- мағыналық мәні бар айнымалыларды, процедуралар мен функцияларды қолдану;
- шегіністер мен бос жолдарды қолдану;
- жеке бөлімдерді көрсету үшін жұлдызшалар қатарын қолдану;
- түсініктемелер мен спецификациялар форматтарын барлық модульдерде келістіру.

Бағдарламалаудың жақсы стилінің ережелеріне сүйену мәтінді енгізу кезінде қателер жіберу ықтималдығын төмендетеді, бағдарламаны оқу жеңілдейді, яғни түзету және өзгертулер енгізу процесі де жеңілдейді.

Сенімділік деп бағдарламаның барлық енгізілетін деректерді тексеріп, қандай да бір себеппен орындалмай қалатын операциялардың орындалуын бақылауын айтады, мысалы, дисктер мен файлдар үшін орындалатын операциялар.

Бағдарламаны жасаудың қорытынды кезеннің ажырамас бөлігі ол тапсырушының өндірістегі тасымалдау үрдісіндегі құралған өнімнің кезекті техникалық қолдау болып табылады.

Бағдарламалық қамтамасыз етуді үрдісіндегі өнімділікті талдаудың дұрыс таңдалған технологиясы өмірлік циклдің бастапқы кезеңдеріндегі өнімділікпен байланысты мәселелерді шығаруға және шешуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Рудаков А. В., Федорова Г. Н. Технология разработки программных продуктов. Практикум; Академия - Москва, 2010. - 192 с.

2.Крылов Е. В., Острейковский В. А., Типикин Н. Г. Техника разработки программ. В 2 книгах. Книга 2. Технология, надежность и качество программного обеспечения; Высшая школа - Москва, 2008. - 472 с.

3.Вендров А. М. Практикум по проектированию программного обеспечения экономических информационных систем; Финансы и статистика - , 2006. - 192 с.

ОӘЖ 004.921

Ардашева Дина Ерболатовна

*Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, БМ060200 «Информатика»
мамандығының 2 курс магистранты, Семей қ.*

ОБЪКТИГЕ БАҒЫТТАЛҒАН БАҒДАРЛАМАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада объектіге бағытталған бағдарламалаудың әдістері, қасиеттері және ерекшеліктері қарастырылады.

***Түйін сөздер:** объектіге-бағытталған бағдарламалау, мұрагерлік, полиморфизм, кластар.*

В статье рассматриваются особенности объектно-ориентированного программирования, свойства и методы.

***Ключевые слова:** объектно-ориентированное программирование, наследование, полиморфизм, классы.*

The features of the object-oriented programming, properties and methods, are examined in the article.

***Keywords:** object-oriented programming, inheritance, polymorphism, classes.*

Объектіге-бағытталған бағдарламалау - объектілерді қолдану арқылы бағдарламалау парадигмасы, объектілік-бағдарланған архитектурағы пайдаланады. Мәліметтердің әрбір құрылымы тек бір программалық модульде тұруы тиіс. Бұл мәліметтер құрылымындағы өзгерістердің және мәліметтермен орындалатын әрекеттердің оңашалануына кепілдік береді. Мәліметтерге кез келген қатынас құру тек модульді пайдалану арқылы болады. Объектілік-бағдарланған программалау негізгі 3 қасиетімен: инкапсуляцияларымен, мұрагерлігімен және полиморфизмімен сипатталады. Объект ұғымы дәстүрлі Паскаль, Си процедуралық-бейімделген программалау тілдеріне де енгізіледі. Объектіге бағытталған бағдарламалау (ОББ) негізінде программа тізбектей орындалатын нұсқау ретінде емес, ұқсас қасиеттері және ұқсас орындайтын қызметтері бар объектілердің жиынтығы ретінде қарастырылады.

Барлық объектілі бағытталған программалау тілдерінің ішінде ең кең таралған C++ тілі. Осы бағытта соңғы пайда болған Java тілінің C++ тілімен салыстырылғанда келесі кемшіліктері бар: көрсеткіштер, шаблондар, бірнеше қайтара мұрагерлік Java тілінде қарастырылмаған. Барлық синтаксис жағынан бұл тілдер ұқсас.

Қазіргі таңда Microsoft және Borland компаниялары құрған C++ тілінің Microsoft Windows жүйесінде программалау ортасы көп тараған.

Объектілі бағытталған программалау үш тұжырымға негізделген: кластар, мұрагерлік және полиморфизм.

Процуралық тілдерде жазылған программалар негізінен инструкциялар жиынтығы болып табылады. Бұл тілдердегі программалар функциялардан тұрады, олар тізбектелген іс-әрекеттер тізімін орындайды. Бірнеше функцияларды модульдерге біріктіруге болады, бірақ сонда да процедуралық принцип сақталады.

Процуралық тілдерде екі түрлі берілгендер типтері бар: жергілікті (локальді) және кең ауқымды (глобальді). Жергілікті берілгендер тек функциялардың ішінде және тек сол функцияларда ғана қолданылады, ал барлық функцияларда қолдану керек болса кең ауқымды етіп жариялайды.

Функциялар мен берілгендер арасындағы күрделі байланыстар программаның құрылымын да күрделендіреді. Кең ауқымды берілгендерді функциялар шектеусіз қолдана алады. Бұл процедуралық тілдердің ең бір үлкен кемшілігі. Екінші кемшілігі, ол берілгендер мен функциялардың жеке-жеке қолданылуы. Бұл жағдайда нақты өмірдегі объектілерді дәл сипаттай алмаймыз. Мысалы егер объект машина болса, онда оның қасиеттері (мінездемесі) – двигательдің күші, есіктер саны болады, ал іс-әрекеті ретінде мысалы, тормозды басуды жатқызуға болады. Яғни қасиеттерге программада берілгендерді, ал іс-әрекеттерге программада функцияларды сәйкестендіруге болады. Іс-әрекет дегеніміз, объектінің сырттан берілген әсерге жауабы.

Объектіге бағытталған бағдарламалаудың негізгі идеясы – ол берілгендермен осы берілгендерге қолданылатын іс-әрекеттердің объект деп аталатын бір бүтінге бірігуі.

Объектілердегі функциялар C++ тілінде әдістер деп аталады. Егер объектінің кейбір берілгендерін оқу керек болса, онда осы әрекетті орындау үшін қолданылатын әдісті шақыру керек. Бұл әдіс берілгенді оқиды да оның мәнін қайтарады. Оның мәнін тіке, әдісті қолданбай ала алмаймыз. Яғни берілгендер кездейсоқ сыртқы әсерден қорғалған. Берілгендер мен функциялар инкапсуляцияланған (біріктірілген) делінеді.

Жасыру және инкапсуляция объектіге бағытталған бағдарламалаудың негізгі терминдері болып табылады. Егер берілгенді өзгерту қажет болса, онда оны да объектінің әдісінің көмегімен орындау керек. C++ тіліндегі бағдарлама объектілер жиынтығынан тұрады. Олар бірінің бірі әдістерін шақыру арқылы бір-бірімен әрекеттерді орындайды.

Мұрагерлік дегеніміз алдын-ала бар кластардан туынды кластарды құру. Алдын-ала бар класты негізгі (базалық) класс деп, ал мұрагер класты туынды класс деп атаймыз. Туынды класс негізгі кластың барлық мүмкіндіктерін қабылдаумен қатар, өзінің мүмкіндіктерінде дамыта алады. Бұл жағдайда негізгі класс өзгеріссіз қалады. Мұрагерлік бар кодты бірнеше рет қайталап қолдану мүмкіндік береді. Туынды класты алу үшін класс есімімен кейін қос нүкте, содан соң public сөзінен кейін негізгі кластың есімі көрсетіледі. Біз кластың private және public бөліктерінің бар екендігін білеміз. Кластың ішінде private бөліктердегі берілгендер мен әдістерді көре аламыз. Ал сырттан тек public бөлігіндегі берілгендер мен функцияларды көруге болады.

Полиморфизм (polymorphism)- бұл техникалық әртүрлі есептерді, бірақ ұқсас екі немесе бірнеше есепті шығару үшін бірдей атты қолдануға мүмкіндік беретін қасиет. Полиморфизмның объектіге бағытталған программалауда қолдану мақсаты, бір атты тапсырмасы ортақ класс әдістері үшін қолдану болып табылады. Әрбір нақты әдістердің орындалуы мәліметтер типімен анықталады. Жалпы полиморфизмның негізгі тұжырымдамасы «бір интерфейс, көп әдіс» идеясы болып табылады. Яғни мағынасы жақын әдістер тобы үшін ортақ бір интерфейс құруға болады деген сөз. Полиморфизмнің негізгі қасиеті күрделі программалардың орындалуын жеңілдетеді, ол әр түрлі әдістерді орындау үшін бір ғана функцияны шақырып қолдануға мүмкіндік береді. Нақты бір әдісті алу программистке емес негізінен компиляторға жүктеледі, программист тек ортақ интерфейсті қолдануды ұмытпауы қажет.

Полиморфизм сонымен бірге операторларға да қолданыла алады. Іс жүзінде барлық программалау тілдерінде полиморфизм шектеулі түрде қолданылады, мысалы арифметикалық операторлар. «+» символы Си тілінде бүтін, ұзын бүтін, символды айнымалылар және жылжымалы нүктедегі сандарды қосу үшін қолданылады. Бұл жағдайда компилятор автоматты түрде арифметиканың қай типі керек екенін анықтайды. Ал C++ тілінде бұл концепцияны басқа да өзіміз берген мәліметтер типіне сәйкес қолдана аламыз. Полиморфизмнің бұндай түрі операторлардың жүктелуі (operator overloading) деп аталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Вайсфельд, М. Объектно-ориентированное мышление / М. Вайсфельд. - М.: Питер, 2014. - 338 с.
2. Васильев, Алексей С#. Объектно-ориентированное программирование / Алексей Васильев. - М.: Питер, 2012. - 320 с.
3. Иванова, Г. С. Объектно-ориентированное программирование / Г.С. Иванова, Т.Н. Ничушкина, Е.К. Пугачев. - М.: МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2003. - 368 с.

КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗДЕРІН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада компьютерлік модельдеу негіздерін оқытудың ерекшеліктері, мақсаты мен міндеттері қарастырылады.

Түйін сөздер: компьютерлік модельдеу, ақпарат, информатика, бағдарлама.

В статье рассматриваются особенности, цели и задачи преподавания основ компьютерного моделирования.

Ключевые слова: компьютерное моделирование, информация, информатика, программа.

Features, aims and tasks of teaching of bases of computer design, are examined in the article.

Keywords: computer design, information, informatics, program.

Қазіргі кезде информатиканы оқытудың басты міндеттері негізінде оқу бағдарламасында нақты дидактикалық міндеттер айқындалады, сонымен қатар оқушыларды біліммен қаруландыру тәсілдерін үйрету аса маңызды болып табылады.

Компьютерлік модельдеу ақпараттық модельдеудің бір түрі болып табылады. Адам құрылатын модельдің бейнесін алдын-ала ойлағаннан соң оны іске асыруға ыңғайлы программалық құралдардың көмегіне жүгінеді. Яғни компьютерлік модель деп программалық орта көмегімен жүзеге асатын модельдерді айтамыз. Ал модельдеуді компьютерлік бағдарламалар көмегімен жүзеге асыруды – компьютерлік модельдеу деп атауға болады. Мысалы, геометриялық модель құру үшін – графикалық редакторлар, сөзбен сипатталатын модель үшін мәтіндік редактор, кестелік модельдер үшін электрондық кестелер немесе деректер базасын басқару жүйелері қолданылуы мүмкін. Кейде объектінің немесе процестің математикалық моделі құрылып оны ары қарай компьютерді зерттеу арнайы программалау тілдерінің көмегімен жүзеге асырылады.

Компьютерлік модельдеуді оқытудың мақсаты мен міндеттері келесідей:

мектепте және мектептен тыс пәндік және тәжірибелік тапсырмаларды шешуде, ақпараттық және байланыстық технологияларды, қарапайым компьютерлік модельдерді қолдануда бастапқы біліктілік пен компьютерлік сауаттылықты жинақтауға дағдылану; негізгі мектептің оқу пәндерін және білім алудың негізгі сатысындағы пәндік бағдарламаларды зерделеуде информатика пәнінің әдістері мен ақпараттық технология құралдарын қолдануда қажетті дайындықты игеру, сонымен қатар еңбек нарығына қажет кәсіптік біліктілікті алуда: компьютер және басқа да ақпараттық технология көмегімен ақпараттың әр түрлі түрімен жұмыс істей білу, осы біліктілікті қолдана алуы: іздей білу, реттей алу, ақпаратты тарату және таныстыру, өзінің ақпараттық қызметін және нәтижесін алдын-ала жоспарлауы мен ұйымдастыра алуы сияқты қабілеттері сарапталады; әр саланың оқу пәндеріне жататын - мектеп баспасын шығару, ғаламторда мектеп парақшасын, виртуальды өлкетану мұражайын т.б сол сияқты ақпараттық және байланыс технологияларын қолданған жобаларды ашу сияқты жеке және топтық жұмыстарды орындауда тәжірибе жинақтау; әр түрлі тасушы құрылғыларында және ғаламтордағы ақпаратты қолдану; элементтің ақпараттық көрінісін көрсетуге жататын бастапқы ғылыми ұғымдардың жүйелерін меңгеру, соның ішінде: ақпараттық жүйелер, технологиялар мен үдерістер жөнінде нақты ұғым туғызу; әр түрлі әлеуметтік және технологиялық жүйелердегі заңдылықтар мен ортақтықтарды, адамның ақпаратты қабылдауы және өңдеу механизмі, технологиялық және әлеуметтік жүйелер, заманауи ақпараттық өркениетпен таныстыру; ақпараттық және байланыстық технологияларды қоғам және табиғатты танудың әдісі ретінде, табиғи және әлеуметтік құбылыстарды бақылаушы құрал және ақпараттық нысан ретінде қолдана білудің нәтижесімен таныстыру; ақпараттық саладағы танымдық қызығушылықтар мен зерделілік шығармашылық қабілеттерді дамыту; өркениеттің даму кезеңінің заңдылығына бағынатын ақпараттық қоғамның талаптарына сәйкес қызмет және өзін-өзі ұстау нормаларына сай тәрбиелеу.

Информатика курсының мақсаттары мен міндеттерін игеру жолында компьютерлік модельдеу басты роль атқаратындығы айқын.

Ақпараттық модельдеуді оқытуда дамыту атқарымы орындалуы керек, осыған байланысты оқушылар тағы да бір қоршаған ортаны тану әдісі – компьютерлік модельдеу әдісімен танысады. Компьютерлік модельдермен жұмыс барысында жаңа білім, дағды мен ептілік қалыптасады. Осыдан бұрын алынған кейбір ақпарат нақтыланып және жүйеленіп, басқа қырынан қаралады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Королев, А.Л. Компьютерное моделирование / А.Л. Королев. - М.: БИНОМ. ЛЗ, 2013. - 230 с.
2. Тарасевич, Ю.Ю. Математическое и компьютерное моделирование. Вводный курс: Учебное пособие / Ю.Ю. Тарасевич. - М.: ЛИБРОКОМ, 2013. - 152 с.
3. Лапчик М.П. и др. Методика преподавания информатики: Учеб. пособие для пед.вузов. М.: Академия, 2001. - 624 с.

ОӘЖ 004.032.6:37

Дюсенбаева Гульжан Амантаевна

*Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, бМ060200 «Информатика»
мамандығының 2 курс магистранты, Семей қ.*

БІЛІМ БЕРУДЕГІ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Бұл мақалада мультимедиялық технология, оның білім берудегі алатын орны туралы жазылған, мультимедиялық құралдары сипатталған, мультимедиялық ақпараттандырудың мүмкіндіктері қарастырылған.

Түйін сөздер: мультимедиа, технология, компьютер.

В данной статье рассматриваются возможности мультимедиа, приводятся характеристики мультимедийных средств, определение мультимедиа технологии и их занимаемое место в образовании.

Ключевые слова: мультимедиа, технология, компьютер.

This article explores the possibilities of multimedia, describes the characteristics of multimedia, the definition of multimedia technology and their place in education

Keywords: multimedia, technology, computer.

Мультимедиа әртүрлі типті ақпараттарды өңдеу мен ұсынудың тиімді құралы болып табылады. Сондықтан да, мультимедиаға сипаттама беру, оның ерекшелігін анықтау үшін алдымен информатика ғылымы зерттейтін ақпарат, ақпараттандыру, ақпараттық процесс ұғымдары, ақпарат түрлері және оларды ұсыну әдістері қарастырылуы қажет.

Қазіргі таңда білім беру жүйесін ақпараттандыру процесіне байланысты ақпаратты-білім беру ортасы, ақпаратты-пәндік орта, кәсіби-ақпараттық білім беру ортасы, оқытудың компьютерлік технологиялары, оқытудың ақпараттық технологиялары, ақпаратты-коммуникациялық технологиялар, білім беруге арналған ақпаратты-коммуникациялық технологиялар, мультимедиа, мультимедиялық технологиялар, білім берудегі мультимедиа, мультимедияның бағдарламалық құралдары, мультимедиялық ресурстар сияқты бірқатар терминдер оқулықтар мен ғылыми мақалаларда қолданыла бастады.

Мәтіндік ақпаратпен, графикалық бейнемен, дыбыспен, анимациялы компьютерлік графикамен бір кешенде жұмыс істеуге мүмкіндік беретін қазіргі заманғы техникалық орталар мультимедиа ортасы деп аталады. Мультимедиа (multimedia – көп орталы) – бұл әр түрлі физикалық көрсетілімі бар (мәтін, графика, сурет, дыбыс, анимация, видео) және әр түрлі тасушыларда орналасқан (магниттік және оптикалық дискілер, аудио және видеоленталар) ақпаратты өңдеумен байланысқан компьютерлік технологиялар ауданы. Мультимедиа құралдары – бұл әр түрлі орталарды қолданып (дыбысты, видео, графиканы, мәтінді, анимацияны) адамға компьютермен араласуына мүмкіндік беретін ақпараттық және программалық құралдар кешені. Мультимедиа жарнамалық бизнесте, компьютерлік ойындар жасауда кең қолданылады. Мультимедиа технологияларының қызықты мүмкіндіктері электрондық оқу құралдарын жасауда және басқа оқып үйренуге арналған материалдар дайындауда көп пайдаланылады. Мультимедиялық технологияларды кеңінен қолдану оқытудың қазіргі компьютерлік технологияларын дамытудың жаңа бағыттарын дамытуға зор үлес қосып келеді. Мультимедиа технологияларын қолдану үйретілетін бағдарламалық қамтамасыздандыру мүмкіндіктерін көрнекті көрсетуіне мүмкіндігін береді, соның ішінде, слайд-презентациялармен көрсету оқытудың тиімділігін жоғарылатуға мүмкіндік береді. Сонымен, мультимедиялық технологияларды оқу үрдісінде қолдану оқу ақпаратын көрнекті етеді, оны оңай және тез қабылдап меңгерілуіне жол береді.

Ақпараттық технологияларды білім беру жүйесіне енгізу оқу процесін ұйымдастырудың тиімді технологияларын таңдау мүмкіндігін береді. Оларды таңдау кезінде технологияның оқушының жеке игеру қабілеті мен нақты пәннің ерекшеліктеріне сәйкес келуіне көңіл бөлінуі тиіс. Мультимедиялық технологиялармен жұмыс істеу кезінде оқушылар басынан бастап, қызықты танымдық әрекеттерге араласа алады. Осындай процесс барысында оқушылар білім алып, оны іс-жүзінде қолданып ғана

қоймай, сол ортадағы қосымша мәлімет көздерімен қажетті деген құралдарын өздері таңдап алады. Қоғамымызда компьютер маңызды әрі көрнекті орын алып отырған осындай сәтте компьютерлік технологияларды оқыту жүйесінде пайдалану еліміздің болашағын барлық ғылым салаларында жаңа идеяларды ұсынып, оларды жүзеге асыра алатын сауатты ұрпақпен қамтамасыз ете алады. Қазіргі заманғы ақпарат алмасудың жоғары жылдамдығы, жан-жақтан түсіп жатқан түрлі форматтағы мәліметтер ағыны білім беру саласындағы мамандарды да мультимедиялық құралдарға мұқият зер салуға шақырады.

«Мультимедия дегеніміз не?» – деген сұраққа сан түрлі жауап алуға болады. Мультимедия – білім беру саласындағы слайд, видео және аудио үлгідегі мәліметтерді оқушының оңай қабылдап, жадында мықтап сақтауына жағдай жасайтын құрал.

Мультимедия - компьютерде дыбысты, ақпаратты, тұрақты және қозғалыстағы бейнелерді біріктіріп көрсету үшін жинақталған компьютерлік технология. Ол ақпараттарды кешенді түрде бейнелеуді, мәліметтерді мәтіндік, графикалық, бейне, аудио және мультипликациялық түрде шығаруды жүзеге асырады. Мәтін түрлі түсті графика, дыбыс, сөз бен кескін синтезін жасап, ақпараттың өте көлемді мөлшерін жадында сақтап, сұқбаттық түрде жұмыс істейтін компьютерлік жүйе. Заман талабына сәйкес компьютердің өмірлік практикада пайдалануы және ондағы программалардың қажеттігі бүгінгі күннің әлеуметтік-экономикалық өзгерістерін көрсетіп отыр. Қазіргі кезде ең көп сұранысқа ие болатын компьютердің мультимедиялық мүмкіндіктерін пайдалану. Информатика сабағында оқытудың компьютерлік әдістерін интерактивті деп атайды, себебі олардың мұғалім мен оқушының әрекетіне “дыбыс беру”, олармен диалог жүргізу қабілеті бар. Бұл компьютерлік оқыту әдістемесінің ең негізгі ерекшелігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Андерсен, Бент Б. Мультимедия в образовании / Андерсен Бент Б.. - М.: Дрофа, 2017. - 396 с.
- 2.Иванов, В. Б. Компьютер, мультимедиа, IP - телефония. Программы и программирование: моногр. / В.Б. Иванов. - М.: Майор, 2012. - 240 с.
- 3.Ингенблек Все о мультимедиа / Ингенблек, Вернер. - М.: Киев: BHV, 2013. - 352 с
- 4.Шлыкова, О. В. Конференция Eva. Секция «Мультимедиа И Образование»: 10 Лет Спустя / О.В. Шлыкова. - Москва: ИЛ,2013. - 558 с.

ОӘЖ 004.383.4

Оспанова Зауреш Алиевна

*Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, 6М060200 «Информатика»
мамандығының 2 курс магистранты, Семей қ.*

КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУДІ ЗЕРТТЕУ НЕГІЗДЕРІ

Бұл мақалада компьютерлік модельдеуді зерттеудің негіздері, модель түсінігі және модельдеу түрлері қарастырылады.

Түйін сөздер: модель, модельдеу, нысан.

В статье рассматриваются понятие модели, виды моделирования, основы исследования компьютерного моделирования.

Ключевые слова: модель, моделирование, объект.

A model concept, types of design, basis of research of computer design, is examined in the article.

Keywords: model, design, object.

Компьютерлік модельдеу негіздері – бұл ақпараттық пәндер қатарындағы жаңа, әрі аса күрделі курс. Сонымен қатар, компьютерлік модельдеу заманауи математиканың барлық құралдарын қолданатындықтан, негізгі математикалық пәндер – алгебра, матанализ, дифференциалдық теңдеулер теориясы, матстатистика, ықтималдықтар теориясы туралы білімнің де болуы қажет. Компьютерде математикалық есептерді шешу үшін, сызықтық емес теңдеулер жүйесін, сызықтық теңдеулер жүйесін, дифференциалды теңдеулерді шешудің сандық әдістерін меңгеруі және функцияны аппроксимациялау мен интерполяциялауды білуі қажет. Заманауи ақпараттық технологияларды еркін меңгеру, программалау тілдерін және қолданбалы программаларда жұмыс істеу дағдыларының болуы басты талап болып табылады.

Модель дегеніміз - нақты объектіні, процессті немесе құбылысты ықшам әрі шағын түрде бейнелеп көрсету.

Модельдеу – объектілерді, процесстерді немесе құбылыстарды зерттеу мақсатында олардың моделін (макетін) құру.

Қоғам және табиғат туралы ғылымның бәрінде, модельді құру мен қолдану ғылыми танымның қуатты құралы болып табылады. Шынайы құбылыстар мен процесстер көпқырлы, әрі күрделі болғандықтан, оны танып – білудің қолайлы тәсілі моделін құру болып табылады, сол арқылы оны зерттеу де оңайға түседі.

Модельдеудің екі айырықша жолы бар. Модель объектінің өзге материалдан, өзге масштабта жасалған, біраз бөлшектері қамтылмаған көшірмесіне ұқсас болуы мүмкін. Мысалы, ойыншық кеме, ұшақ және т.б. Алайда, модель шынайы объектіні не құбылысты абстрактілі - сөздік сипаттамамен еркін түрде, қандай-да бір ереже, математикалық қатынастар түрінде де бейнелеуі мүмкін.

Қолдану аймағына қарай модель не үшін және қандай мақсатқа қолданылады деген сұраққа жауап беру мақсатында оқу, тәжірибелік, ғылыми-техникалық, ойын, имитациялық тәрізді топтарға жіктеледі.

Оқу моделі – көрнекі оқу құралдары, әр түрлі машықтандырушы, үйретуші программалар түрінде болуы мүмкін.

Тәжірбиелік модель – жобалау объектісінің кішірейтілген немесе өте майда объектілер үшін олардың үлкейтілген көшірмесі болып табылады.

Ғылыми-техникалық модельдер – процесстер мен құбылыстарды зерттеу мақсатында құрылады. Оған мысал ретінде электрондардың жылдамдығын үдеткіш – синхротрон, найзағайдың разрядын бақылаушы құрал және теледидар тексеруге арналған стендтерді айтуға болады.

Ойын модельдеріне - әскери, экономикалық, спорттық ойындар жатады. Бұл модельдер әр түрлі жағдайда объектіні бақылауға жаттықтырады. Ойын модельдері адамдарға әр түрлі жағдайда психологиялық көмек көрсетеді.

Имитациялық модель – шын мәніндегі нақты объектіні өте жоғары дәлдікпен бейнелей алады. Тәжірбие нақты объектіні зерттеу, бағалау мақсатында бірнеше рет қайталанатын немесе бір мезгілде әр түрлі жағдайда бірнеше ұқсас объектілермен қатар жүргізіледі. Дұрыс шешім таңдаудың мұндай тәсілі байқау және қатенің әдісі деп аталады. Модельді уақыт факторына байланысты динамикалық және статистикалық деп екі топқа жіктеуге болады.

Статистикалық модель деп объект жөнінде алынған ақпараттың белгілі бір уақыт бөлігіндегі үзіндісін айтуға болады.

Динамикалық модель – уақыт барысындағы объектінің қасиеттерінің өзгерісін көрсету мүмкіндігін береді.

Модельдерді көрсетілу әдісіне қарай материалдық және ақпараттық болып екі топқа жіктеледі.

Материалдық модельді басқа сөзбен заттық немесе физикалық деп айтуға болады. Олар түпнұсқаның геометриялық және физикалық қасиеттерін көрсетеді. Материалдық модельдердің қарапайым мысалдарына балалар ойыншықтарын алуға болады.

Ақпараттық модельді қолмен ұстап, көзбен көре алмаймыз. Себебі, олар тек ақпараттарға ғана құрылады. Мұндай модельдер қоршаған ортаны ақпараттық жағынан зерттеуге мүмкіндік береді. Ақпараттық модель дегеніміз – объектінің, процесстің, құбылыстың қасиеттері мен күйін сипаттайтын ақпарат жиынтығын және сыртқы әлеммен өзара байланыс болып табылады.

Ақпараттық модельге вербальдік модель жатады. Вербальдік модель дегеніміз – ойша немесе әңгіме түрінде жасалған ақпараттық модель.

Таңбалық модель деп арнайы таңбалармен, яғни кез келген жасанды тіл құралдарымен көрсетілген ақпараттық модельді айтады.

Геометриялық модель – графикалық пішіндер мен көлемді конструкциялар.

Ауызша модель – иллюстрацияны пайдаланып, ауызша және жазбаша сипаттаулар.

Математикалық модель – объект немесе процесстің әр түрлі параметрлерінің байланысын көрсететін математикалық формулалар.

Құрылымдық модельдер – схема, графиктер мен кестелер т.б.

Логикалық модель – ой қорытындысы мен шарттарды талдау негізге алынған іс-әрекеттерді таңдаудың әр түрлі нұсқалары көрсетілген модельдер.

Арнайы модельдер – ноталар, химиялық формулалар.

Модельдеу — кез келген құбылыстардың, үрдістердің немесе объект жүйелінің қасиеттері мен сипаттамаларын зерттеу үшін олардың үлгісін құру және талдау; бар немесе жаңадан қарастырылған объектілердің сипатын анықтау немесе айқындау үшін олардың аналогтарында объектілердің түрлі табиғатын зерттеу әдісі. Модель 4 деңгейде түпнұсқаның гносеологиялық орынбасары бола алады: 1

— элементтер деңгейінде; 2 — құрылым деңгейінде; 3 — қалып-күй немесе қызметтік деңгейінде; 4 — нәтижелер деңгейінде. Сипаты бойынша модельдеу материалдық және идеалдық болып бөлінеді. Материалдық модельдеу объектінің геометриялық, физикалық, динамикалық және қызметтік сипатын нақты дәл береді.

Компьютерлік модельдеу күрделі жүйелерді зерттеудің тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Компьютерлік модельдердің көмегімен есептеу эксперименттерін жүргізу, шынайы эксперименттерді жүргізу қандай-да бір жағдайларға бацланысты қиын немесе мүмкін емес болған жағдайда қолайлы.

Компьютерлік модельдеудің аналитикалық және имитациялық түрі бар.

Аналитикалық модельдеу кезінде шынайы объектінің нақты шешімді қамтамасы ететін алгебралық, дифференциалдық теңдеулер түріндегі математикалық (абстрактілі) моделі зерттеледі. Имитациялық модельдеу кезінде, зерттеліп отырған жүйенің қызметін қарапайым операцияларды тізбектеп орындау жолымен жүзеге асыратын алгоритм түріндегі математикалық модельдер зерттеледі.

Қазіргі кезде компьютермен модельдеу және талдау имитациялық модельдерді қолдануға негізделген ақпараттанудың қарқынды дамып келе жатқан бағыты болып табылады және экономикада, өнеркәсіпте, экологияда, қойнауларды пайдалануда және басқа да адам қызмет ететін салаларда кеңінен қолданылады.

Физикалық табиғаты әртүрлі объектілерді модельдеу ғылыми танымның бір тәсілі болып табылады, ал модельдерді құру үрдісінің негізгі заңдылықтары таным теорияларының әртүрлі бөлімдерінде зерттеледі. Модельдеу әдістері басқару теориясы негізінде жатыр және осы ғылымның қолданбалы бөлімдерінде кеңінен пайдаланылады. Берілген бағытта бейімделе басқаруы мақсатында негізделген математикалық модельдерді құру мәселелері ерекше орын алады. Имитациялық модельдеудің негізгі артықшылықтарының бірі, онымен зерттелетін күрделі жүйелер тәнді элементтерден тұра алатындығы. Мысалы, олардың бірі үздіксіз әрекетті болса, екіншісі дискретті бола алады. Екіншіден бұл элементтер көптеген күрделі мәнді ауытқулардың әсеріне ұшырауы немесе оларды өтіп жатқан процестер өте үлкен жаңа шиеленіскен өрнектермен бейнеленуі де мүмкін. Мұндай модельдеу ешқандай арнайы құралдар мен қондырғылар жасауды қажет етпейді.

Модельдеу қоршаған болмысты зерттеудің негізгі әдістерінің бірі және қызметтің барлық салалары мамандарының ғылыми және практикалық қызметіндегі құрал болып табылады. Модельдеудің мақсаты қасиеттері мен сипаттамаларын зерделеу, сондай-ақ жобаланатын және нақты жүйелердің тәртібін болжау болып табылады, оларды тікелей зерттеу мақсатқа сәйкес емес немесе қандай да бір себептер бойынша мүмкін емес.

Қазіргі уақытта компьютер – модельдерді іске асырудың барлық белгілі тәсілдерін қамтитын, әмбебап құрал. Ақпараттық технологиялардың екпінді дамуының, модельдеуге ұшыратылуы мүмкін процестердің күрделілігі деңгейін күрт жоғалтқанына күмән жоқ. Компьютерлік моделдеудің мәні құбылыстың, объектінің, жүйенің процестің сандық және сапалық сипаттамаларын практикалық қызметте пайдалану үшін жарамды түрде алудан тұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Королев, А.Л. Компьютерное моделирование / А.Л. Королев. - М.: БИНОМ. ЛЗ, 2013. - 230 с.
- 2.Тарасевич, Ю.Ю. Математическое и компьютерное моделирование. Вводный курс: Учебное пособие / Ю.Ю. Тарасевич. - М.: ЛИБРОКОМ, 2013. - 152 с.
- 3.Тарасевич, Ю.Ю. Математическое и компьютерное моделирование. Вводный курс: Учебное пособие / Ю.Ю. Тарасевич. - М.: ЛИБРОКОМ, 2013. - 152 с.

УДК 687.176

Сакенова Жаннур Жанатовна

магистрант Университета "Алматы", г.Алматы

Научный руководитель: Фазылбаева Нурия Расимовна

кандидат технических наук, Университет "Алматы", г.Алматы

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ФОРМООБРАЗОВАНИЯ ПРИ РАЗРАБОТКЕ МОДЕЛЕЙ ШВЕЙНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Мақалада тігін бұйымдарын қалыпқа келтіру процесінде киім, конструкциясын құруда негізгі факторлар, ылғалды-жылудымен өңдеу, қалыптау, материалдарының қасиеттері және олардың әр түрлі комбинациялары қарастырылған.

Түйін сөздер: *қалыпқа келтіру, қалып, киім, технологиялық, құрылымдық, аралас, тігістер, бүкпе*

В статье рассмотрены основные факторы формообразования швейных изделий в процессе создания конструкции одежды, при влажно-тепловой обработке, формовочные свойства материалов и различные их комбинации.

Ключевые слова: *формообразование, форма, одежда, технологический, конструктивный, комбинированный, швы, вытачки.*

The article describes the main factors of shaping garments in the process of creating the clothing designs, with the wet-heat treatment, the molding properties of materials and their different combinations.

Keywords: *formation, form, garment, technological, structural, combined, seams, dart*

Форма как объемно-пространственный объект имеет сложную структуру, состоящую из нескольких частей, организованных в единое целое. Различают простые и сложные формы одежды: простые формы состоят из одной структурноцелой части, а сложные формы состоят из нескольких частей [1].

Для достижения необходимой объемно-пространственной формы одежды используют три основных способа формообразования: технологический, конструктивный и комбинированный. Применение того или иного способа зависит от характера поверхности изделия, применяемого метода конструирования и формовочных свойств используемых материалов [1-4]. При выборе способа формообразования необходимо учитывать структуру пакета конструкции, которая может быть однослойной, многослойной и комбинированной (на различных участках изделия – разное количество слоев материалов).

Технологический способ основан на использовании формовочных свойств материалов (пластических и термопластических) и предполагает воздействие на материал посредством сутюживания, прессования или оттягивания.

К технологическим средствам формообразования относят:

- деформацию материала по срезам деталей и фиксацию его с помощью влажно-тепловой обработки;
- изменение угла между нитями основы и утка ткани, при этом раскрой выполняется с учетом направления нити основы в деталях изделия;
- использование каркасных элементов: плечевых накладок, кромок, формоустойчивых прокладок.

Одним из перспективных направлений формообразования швейных изделий является метод напыления волокон на определенную форму и последующее закрепление их клеящими веществами, а также формование одежды из расплавов полимеров.

С помощью технологического способа трудно получить одежду сложных форм, что ограничивает область его практического применения.

Конструктивный способ характеризуется тем, что формообразование одежды происходит за счет членения материала на части. При использовании конструктивного способа формообразования обеспечивается возможность инженерного расчета, точного воспроизведения и устойчивого закрепления практически любой формы одежды. Членение изделия на детали обуславливается анатомическими особенностями строения тела человека, поэтому конструктивные линии, в основном, проходят вблизи точек его максимальной кривизны [1].

К конструктивным средствам формообразования одежды относят швы, подрезы, вытачки, сборки, складки и драпировки. Линии членения классифицируют по направлению на вертикальные, горизонтальные и наклонные (диагональные). Вертикальные членения модели изделия позволяют визуально вытянуть фигуру, а горизонтальные подчеркнуть пропорции тела человека. Членения по диагонали нарушают статичность и симметричность формы одежды, и таким образом придают ей эксклюзивный внешний вид.

Характер членения одежды на составные части определяется:

- сложностью поверхности тела человека;
- особенностями конструктивного решения модели;
- требованиями художественной выразительности, так как одежда с помощью удачно выбранных линий членения может подчеркнуть достоинства и скрыть недостатки фигуры человека, корректировать восприятие пропорций тела человека;
- особенностями технологической обработки изделия.

Так, в пальто приталенной формы для обеспечения эффекта вводится членение по линии талии. Учитывается направление нити основы. На полочке и спинке нити основы должны идти в одном направлении - продольном, для этого вводится членение по плечевому участку; шириной и другими

свойствами материала. При изготовлении изделий из узких материалов приходится делать дополнительные членения одежды, усложняя общую форму. Ограниченная площадь натуральных кож заставляет проектировать большие детали (спинку, полочку, пальто) из двух-трех частей, вводят членения по линии груди, талии или бедер, которые включают еще и элементы формообразования. Кроме перечисленных выше факторов должны быть учтены жесткость, драпируемость, осыпаемость и другие свойства конкретного материала, определяющие его способность к формообразованию. Этот метод нецелесообразно использовать в материалах, отличающихся высокой раздвижкой в швах и прорубаемостью. Этот метод увеличивает трудоемкость изготовления изделия [1].

В формообразовании современной одежды доминирует комбинированный способ, который представляет собой сочетание всех трех рассмотренных способов. В этом случае удается добиться высокой точности воспроизведения формы и устойчивости ее в эксплуатации.

При использовании комбинированного способа формообразования должны быть учтены жесткость, осыпаемость и другие свойства материала, определяющие его способность к формообразованию и формозакреплению, а также особенности конструктивного решения модели изделия.

Список использованной литературы

1. Шершнева, Л.П. Конструирование одежды: Теория и практика: учебное пособие / Л.П. Шершнева, Л.В. Ларькина.– ФОРУМ: ИНФРА-М, 2010. – 288с.
2. Медведева, Т.В. Художественное конструирование одежды: учебное пособие для вузов / Т.В. Медведева. – М.: ИД «ФОРУМ»: ИНФРА-М, 2009. – 480с.
3. Булатова, Е.Б. Конструктивное моделирование одежды: учеб. пособие для вузов / Е.Б. Булатова, М.Н. Евсеева. – М.: Академия, 2003. – 272с.
4. Мартынова, А.И. Конструктивное моделирование одежды: учеб. пособие для вузов / А.И. Мартынова, Е.Г. Андреева. – М.: Московская государственная академия легкой промышленности, 1999. – 216с.

**Жас ғалымдар, магистранттар және студенттердің ғылыми
еңбектер жинағы №2**
Сборник трудов молодых ученых, магистрантов и студентов №2
**Collection of works of young scientists, master's and bachelor's degree
students №2**

Республиканский сборник трудов молодых ученых, магистрантов и студентов
Подписано в печать: 25.12.2017 г. Дата выхода тиража: 30.12.2017 г.
Формат 60*84. Бумага офсетная №1. Печать лазерная
Объем: 7,25 усл. печ.л. Тираж 100 экз.
Цена договорная. Семей: КазГЮИУ